٣-١٩٨٨ع

سڪندر آرٽ گيلري نواب شاهہ ۾ ڪاشي، جو نمائ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۷] [نمبر ۳

جولاءِ — سيپٽمبر

۱۹۸۸ع

چيف ايڊيٽر

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ايڊيٽر

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

انچارج ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

مـهـران

سنڌي ادبـي بـورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 37, No. 3, 1988
[Established in 1955]

An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan. Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature. Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.

● All correspondence about publication be addressed to:
Editor 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro (76070)
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.

[سرورق: سڪندر آرٽ گئلري نواب شاهه ۾ ڪاشيءَ جو نمونو]

سلائيڊ: قاضي خضر حيات

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٢٦٤)

ساليانو چندو: ٧٥-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind Pakistan.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

حال احوال

(اديب پنهنجي قلم سان)

جيئي لطيف!

سنڌ جي سرزمين کي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي روح آفرين ۽ حيات بخش ڪلام ۽ پيغام تي بجا طور تي فخر ۽ ناز حاصل آهي. لطيف سائينءَ جو فڪر، سنڌ وارن لاءِ زندگيءَ جو امر نياپو آهي ۽ سنڌ واسي ان مان اتساهه حاصل ڪندا رهن ٿا. لطيف سائين سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سڃاڻپ ۽ تابندگيءَ جي علامت طور جڳن تائين جاودان رهڻو آهي. عالمن ۽ محققن، شارحن ۽ فاضلن، لطيف سائينءَ جي درخشان پيغام کي سنڌ جي سوڀ، سنڌ جو شان، سنڌ جي مستقبل جو يقين قرار ڏنو آهي. لطيف ۽ سنڌ، هڪ سڪي جا ٻه پاسا آهن، پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن ۽ هڏ ۽ چم واري ڪيفيت ۽ حيثيت حاصل ڪري چڪا آهن.

لطيف سائينءَ جي عظيم الشان آفاقي ڪلام ۽ پيغام جي اهميت جي پيش نظر پنهنجي فرض ادائي ڪندي، سنڌ سرڪار جو ثقافت ۽ سياحت کاتو گذريل چند سالن کان وٺي جنهن وڏيڪ سرجوشي ۽ جانفشانيءَ، تندهي ۽ محبت سان رات ڏينهن، جيڪو ڪم ڪري رهيو آهي، اهو اهل سنڌ ۽ علمي حلقن کان قطعاً ڳجهو ناهي، هڪ طرف سنڌ جي فنڪارن ۽ راڳيندڙن جي حوصلا افزائي ۽ سندن فلاح وبهبود طرف خاص جتن ڪيا پيا وڃن ته ٻئي طرف سنڌي اديبن ۽ محققن جي حوصلا افزائيءَ لاءِ هڪ نئون سلسلو شروع ڪيو ويو آهي، جنهن مطابق لطيف سائينءَ تي بهترين تحقيقي ڪم ڪندڙن کي سنڌ گورنرس ايوارڊ خالي ڏهن هزارن رپين جي خطير رقم تي مشتمل هڪ آبرومندانه انعام مقرر ڏنو ويندو. هن سال ١٩٨٨ع کان لطيفي عرس جي موقعي تي ان تي عمل ڪيو پيو وڃي. سنڌ جا اديب ۽ شاعر بخوبي ڄاڻن ٿا ته تازه خاص ايائن ۾ ميلي واري ادبي ڪانفرنس جو نئون رنگ ۽ اوج به شامل آهي، جيڪو ان چئن سالن کان سنڌ جي علمي حلقن کي طمانيت بخشي رهيو آهي. ان ڏس ۾ ڪانفرنس جي ڪنوينر جناب حميد سنڌي جي مسلسل جاکوڙ کي به وساري نٿو سگهجي.

هڪ طرف لطيفي عرس جي موقعن تي فنڪارن کي لطيف ايوارڊ ڏيڻ جي روح پرور روايت روز بروز وڌيڪ جاذبيت ۽ دلڪشي ماڻي رهي آهي ته ٻئي طرف لطيفي راڳ کي محفوظ ڪرڻ، ڪتب خاني ۽ تحقيقي مرڪز کي زور وٺائڻ، لون لون علمي ڪتابن جي اشاعت تي باقاعدگي ۽ مسافرخاني جو قيام، شاهه جي باغ جو قائم ٿيڻ- اهي سلسلا روز روشن جيان پڌرائين ٿا ته ثقافت ۽ سياحت کاتو لطيفي خدمت ۾ وڏي چاهه ۽ اتساهه، عقيدت ۽ اڪير سان ڪمرڪشي بيٺو آهي.

انشاالله اهل سنڌ ڏسندا ته اهو ڏينهن گهڻو پري ناهي جڏهن لطيفي مرڪز پنهنجو اهو مقام ماڻيندو، جنهن جو هو بجا طور مستحق آهي.

اسان جي سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ صحافين، سگهڙن ۽ فنڪارن، غرض ته هر سنڌيءَ کي اپيل آهي ته لطيف سائينءَ جي خدمت وارين مٿين ڪوششن ۾ پنهنجي طرفان هر ممڪن هٿ ونڊائي پنهنجي قومي فرض ادائي ڪن، جو اسان تي حق آهي؛ چو ته لطيف اسان سڀني جو آهي ۽ اسان جي سڃاڻپ ۽ سولهن آهي، اسان جي ماضيءَ جي عظمت سان گڏ آئيندي جي آس آهي، اسان جو روشن مستقبل آهي ۽ اسان جو جياپو آهي.

جيئي لطيف!

مهراڻ ايوارڊ

سنڌي ادبي بورڊ جي فيصلي مطابق، مهراڻ ۾ ڇپيل بهترين مواد جي چونڊ تي هڪ انعامي اسڪيم شروع ڪئي ويئي آهي. اهي ايوارڊ، مقالن، افسانن، شعرن ۽ متفرقه مواد تي ڏنا ويندا. هر صنف تي ٽي ٽي انعام رکيل آهن، جي ٽي هزار، ٻه هزار ۽ هڪ هزار رپين جي نقد صورت ۾ سنڌي لسڪندڙن کي ڏبا. گذريل سال ١٩٨٧ع جي ڇپيل مواد جي چونڊ سان ان ڪم جي ابتدا ڪئي ويئي آهي ۽ انشاالله جلد بورڊ طرفان هڪ پروقار ادبي تقريب ۾ اهي انعام ڏنا ويندا.

مهراڻ سان سنڌي اديبن جا اڳي ئي پيچ پختا پيل آهن. تنهن هوندي به اسان کي خاطري آهي ته سنڌي اديب اچا به وڌيڪ تعاون ۽ محبت سان اسان کي نوازيندا رهندا.

سنڌي اديبن جي ڊئريڪٽري

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جي اديبن جي هڪ ڊئريڪٽري شايع ڪرڻ جو پراجيڪٽ شروع ڪيو آهي، اهڙي ضروري ڪتاب جي کوٽ هڪ عرصي کان وٺي مختلف حلقن طرفان پئي محسوس ڪئي ويئي.

سنڌي زبان جي سمورن لسڪندڙن کي استدعا آهي ته پنهنجو مختصر سوانحي خاڪو، ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪتابن ۽ مواد جي ڄاڻ سان گڏ، پاسپورٽ سائيز فوٽو ۽ ائڊريس فون نمبر سميت، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ کي موڪلي ڏين. — ن. ا. ش

فهرست

(۱) شاعري

۱. مخدوم طالب المولیٰ	۱
۲. نياز همايوني	۲
۳. تنوير عباسي	۳
۴. تاج بلوچ	۴
۵. امداد حسيني	٦
٦. عنايت بلوچ	
۷. مظفر حسين جوش	۸
۸. مخدوم امين فهيم	۹
۹. احسن الهاشمي	
۱۰. محبوب سروري	۱۰
۱۱. انور هالائي	۱۱
۱۲. آصف مصرائي	
۱۳. معمور يوسفاڻي	۱۳
۱۴. عبدالقيوم صاحب	۱۵
۱۵. آثم ناٿن شاهي	
۱٦. وفا پلي	۱٦
۱۷. رحيم بخش قمر	
۱۸. بدر قريشي	
۱۹. احمد خان مدهوش	۱۷
۲۰. سحر امداد	۱۸
۲۱. اياز گل	۲۱
۲۲. ادل سومرو	
۲۳. ذوالفقار سيال	۲۲
۲۴. مقصود گل	
۲۵. مخدوم جميل الزمان	۲۳
۲٦. بشير سيتائي	
۲۷. واجد	۲۴

(٢) مقالا

٠١ مخدوم عبدالله نري وارو	ـ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	٢٥
٠٢ شاهه حبيب ۽ سندس ڪٽنب	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٢٧
٠٣ حضرت قلندر شهباز	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	٣١
٠٤ خانقاهه جو سنڌ جي تاريخ ۾ ڪردار	ـ ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	٤٣
٠٥ برٽش ميوزم لنڊن ۾ سنڌي قلمي نسخا	ـ غلام محمد لاکو	٥٢
٠٦ "نورجهان" ناول جو جائزو	ـ عبدالقيوم "صائب"	٦٣
٠٧ ڪلهوڙا خاندان جو مختصر جائزو	ـ عبدالرسول قادري بلوچ	٧٥
٠٨ علامه امداد علي قاضي	ـ غلام رباني آگرو	٧٩
٠٩ چنڊ موريو جو مقام	ـ محمد هاشم حيدري	١٠٠
(تحقيق ۽ حقيقتون)	سنڌيڪار: پريتم "پياسي"	

● سنڌ جي تاريخ جو حصو

٠١ سنڌ جي آخري تاجدار مير محمد نصير خان ٽالپر جو انگريزن جي قيد ۾ ڏنل بيان	ـ حبيب الله صديقي پاٽائي	١٠٧
٠٢ پاٽ جو تاريخي پس منظر	ـ نور محمد ڀٽي پاٽائي	١١٨
	مرتب: امير محمد جوڻيجو	

(٣) ڪهاڻيون

٠١ چور ڪير ـ ساڌ ڪير	ـ حميد سنڌي	١٢٣
٠٢ ڀاڙي ڀٽي پروڙ	ـ نجم عباسي	١٢٦
٠٣ فيروزه	ـ انيس انصاري	١٢٩
٠٤ انسان ڪائنات ۾	ـ حفيظ ڪنڀر	١٣٣
٠٥ آومر ۽ ماهو	ـ سنڌيڪار: ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل	١٤٠
	ترتيب ۽ گهولا: جميل زبيري	
ـــ تبصرا		١٤٢
ـــ ادبي خبرنامو		١٦٣

شاعري

سر ڏهر مان بيت

مٿو آهين ٻچ، ٿلهو ٿو ٿونا هڻين،
جا تو ڏٺي اڄ، تنهن پاڻيءَ پنا ڏيهڙا.

ڏوران پسي ڏور، وهين جي وهرون ڪري،
هوند نه وڏي هور، ماڻگرياڻي مڇڙا.

ڪُنڊي ڪلين وچ ۾، جڏهن هڻي جن،
موٽي مون پرين، ڪلڻ جي ڪاڻ ڪئي.

ڪُنڊي ڪلين وچ ۾، جڏهن هڻياڻون،
موٽ نه مارياڻون، ڏور وڄهي ويا ڏک جي.

— ڀٽائي رحم

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

محبوب جون ھني مشتاق اکيون،
ھو دلبر، ھي عُشاق اکيون.

ھو حق جو حُسن ھسائن ٿيون،
ھو عرشان پار پڄائن ٿيون،
معراج ڪمال ڪرائن ٿيون،
مون لاءِ ٿيون بُراق اکيون.

ھو زھريلا ٿيون تير ھڻن،
سي تير وھائيو خوب وڄن،
جي ڪين جيئن ۽ ڪين مرن،
تن ڪاڻ ٿيون ترياق اکيون.

محبوب ٻه ٻوه ٿو پيار ڪري،
عاشق ٻه تڏاھين آر ڪري،
۽ عشق تڏھن آزار ڪري،
ٻھرين چنبڙن جڻن چقماق اکيون.

نازڪ تھون ڪين نحيف ٿيون،
سي ھرگز ڪول ڪسيف ٿيون،
جي اصلؤن لال لطيف ٿيون،
اکين ۾ ڪن اوطاق اکيون.

درشن جي لئه دلال ٿين،
پيغام وصال جا خوب ڏين،
ٻو "طالب مولا" محب ملن،
جڏھن ڪن ٿيون اڇي الحاق اکيون.

نياز همايوني

غزل

مون کي زندگيءَ جي خاطر، توسان پيار ڪرڻو آهي،
اهو پيار موت ٿي پيو، ته به مات ٿيڻو آهي.

تون ڪڪر ۾ چنڊ وانگر يا گلن ۾ بوءِ وانگي،
تون لڪي ڪٿي ويو جاني! تو کي ڳولي لهڻو آهي.

مون کي دل جو درد بخشي، تو تونگري عطا ڪئي،
تو به تنهنجي در جو سائين! ٿي فقير هلڻو آهي.

مون اداس رات ٿي ڪئي، تنهنجي ياد سان سرهي،
تنهنجو عمر رهي سلامت، مون کي ڪفن به جڙڻو آهي.

تون سوال زندگيءَ جو، تون جواب هر خوشيءَ جو،
تنهنجي مهر جنهن جي قسمت، اهو ڪين مرڻو آهي.

تون بهار بشجي آئين، ته خزان به راس ايندي،
مان قدم قدم تان صدقي، تو کي ائين جي اچڻو آهي.

تنهنجي مرڪ سان مرڪيون، ٽيون ٽيڙن چمن ۾،
تنهنجي قرب سان ٿي قائم، سڄو رنگ رهڻو آهي.

مون کي جنتن برابر، تنهنجي سار تنهنجو سايو،
هيءَ هيڪلائي دوزخ، مون کي تو ڏي ورڻو آهي.

مون کي زخم زندگيءَ جا، مان روئان ٿو رت جا ڳوڙها،
اڃا ڪهاوَ ڏي زمانا، اڃا اهنج سهڻو آهي.

تون جي مهربان مون تي، ته نيازمند مان ٿي،
هي 'نياز' ليڪ تنهنجو، تو کي لنگ رکڻو آهي.

تنوير عباسي

گيت منهنجا
جن ڪنديون رابيل جون،
چيٽ جي سالجهي ۾ جي،
تنهنجي ڪراهن کي وڪوڙي وبون،
تنهنجي وارن جي ولڪوڙن ۾ وڪڙ ڏيئي آڙيون،
جن جي سڳنڌ تو ساهه سان الدر ڪئي،
مات ٿيو تنهنجو غرور.

نئين لهي ڏانهن

(سرمد جي وطن ورڻ جي خبر تي)

منهنجي ميرالجهي من تي ڪو سورج جهلڪا ڏيندو،
ايندو ساجن ايندو.

منهنجي جيون جي مقصد کي مون کان اڳتي ليندو،
ايندو ساجن ايندو.

مون جا مٺا مچائي آهي، ان جا مٺتڙ ڪوليندو،
ايندو ساجن ايندو.

ماڻهوءَ موهه جو منهنجي من ۾ سو جڳ کي آڇيندو،
ايندو ساجن ايندو.

آءٌ ته ماضي آهيان سائين، هو مستقبل ٿيندو،
ايندو ساجن ايندو.

لهندو مان هو پاڻ مٽيءَ جو مون کي مٽيءَ ڪڍيندو،
ايندو ساجن ايندو.

تاج بلوچ

آخري منظر

منهنجا ڪجهه خط ۽ تصويرون، تو ڦاڙي اماليا آهن
جي پوئين سرلامي تان ڦٽيندي، مون تائين پهتا آهن.
پر منهنجون پيون ۽ شيون ڪي آهن
جيڪي تو وٽ هونديون!
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

تو سان گڏ رهندي
ڪجهه ڪوتائون ۽ اڌورا سپنا سرجي پيا ها
جيڪي تو سيرانديءَ ڪان پنهنجي وهاڻي جي ڇتوَ ۾ ڇپايا ها
سي اڌوريون ڪوتائون، اڌورا سپنا والدا جي هجن!
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

سالوڻ جي پهرين، ڪومل ۽ ڪنواري وسڪاريءَ ۾
تنهنجي بدن جي چالڊوڪي
جسم جي پور پور جي هر ڳرڪي ٽوڙي
منهنجي اکين جي آڳر ۾ جرڪي پيئي هئي
سالوڻ جي ان ڪومل ۽ ڪنواري وسڪاري وارو سو لمحو
تنهنجي جسم جي پور پور جي ڳرڪين مان
منهنجي اکين جي آڳر ۾ آيل
سا رمجهم رمجهم چانڊوڪي
تو وٽ منهنجي امانت آهي
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

تنهنجي گهر جي ڏاکڻ جي منهين ڪمري ۾
ان-چڻ رُت جو لوهو مان ڳڻي پوهڻ جو آيو هو
هڪ بلنڪيٽ ۾ گڏ هوندي بي ڏار هئاسين
۽ ڏڪندي ڏڪندي رات جا گذري هئي
رات اها پڪ تو وٽ هوندي!
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

مون کي لياءِ انياءِ جي جهيڙي ۾
ميني ۽ پيشاني تي جيڪي گهاءُ رسيا ها
تن زخمن کي تو پنهنجي پوتيءَ سان صاف ڪيو هو
تنهنجي سا رَت هاڻي قاتل پوتي
تنهنجي ڪمري جي ڪنهن ڪنڊ ۾ هوندي!
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

لنڊ ۽ جاڳ جي حالت ۾
مون پنهنجي پرلڏ ليٽن ۾
تنهنجي مهتاب صفت جلون کي جاءِ ڏني هئي
هن ڀاسي ايندي
سي اوجاڳيل ۽ پرلڏ اکيون
ايڏالهن چڏي آيو آهيان!
مون ڏالهن اماڻي ڏي.

تنهنجيءَ شاديءَ کان اڳ ۾
تو ۽ مون 'مولا جي قدمن' ۾ ويهي، لير وهائي
گڏجي مرڻ–جيئڻ جو عهد ڪيو هو
مرڻ تہ پاڻ سان مون آلدو هو
جيئڻ وارو عهد جي تو وٽ ساليل آهي!!
مون ڏانهن اماڻي ڏي.

منهنجا ڪجهہ خط ۽ تصويرون
قاتل قاتل مون تائين پهتا آهن
پر منهنجون پيون ٻہ شيون ڪي هولديون
جيڪي تو وٽ آهن، ها آهن
مون ڏالهن اماڻي ڏي
سڀ مون ڏالهن اماڻي ڏي.

امداد حسيني

انڪار

جنهن جي هر موڙ تي جدائي آ
جنهن جو هر چاهه بي وفائي آ
جيڪڏهن زندگي اهائي آ
ته نه گهرجي زندگي اهڙي.

هيءَ جيڪا اکين ۾ آئي آ
ڪنهن تتل سيخ جڻ چڀائي آ
جيڪڏهن روشني اهائي آ
ته نه گهرجي روشني اهڙي.

ڪوڙ ناهي اهائي سچائي آ
تو آها ڳالهه جا لڪائي آ
جيڪڏهن دوستي اهائي آ
ته نه گهرجي دوستي اهڙي.

ٻهرين ۾ ٻوه

توسان جڏهين سڃاڻ ڄاڻ نه هئي،
وقت ڪيڏو نه ٿي سٺو گذريو!

لڙڪ پنهنجا هئا ٽهڪ پنهنجا هئا
لوڻ پنهنجو هو چهڪ پنهنجا هئا
پاڻ ٿي پاڻ ۾ اڪيلو هوس
پاڻ ٿي پاڻ لاءِ ميلو هوس
هاڻ ساڻ آهيون ڌار ڌار آهيون
هڪڙي ٿي وڻ جا ڄڻ ته ڏار آهيون

توسان جڏهين سڃاڻ ڄاڻ نه هئي،
وقت ڪيڏو نه ٿي سٺو گذريو!

باک جي ساک

ساکَ سان ٿو چوان، باکَ ڦٽندي ضرور
رات کٽندي ضرور.

ٿورڙي دير لئه آ الڏيرو تہ چا
ميل اڌ ميل ٿي آ سويرو ادا
بس رکو ٿورڙو وِکَ کي تيز ڪر
جاڳندو رکُ اکين کي لہ ٿي بي خبر
ختم ٿيندو آوس ڏُکَ ۽ ڏوجهرو
سنڌ جي مينڌ مان صبح جو سوجهرو
چا بہ ٿي ٻني کشي آهہ ڦٽو ضرور
آ پيشون پيهر جو پنڌ کٽو ضرور
رات کٽندي ضرور.
ساکَ سان ٿو چوان باکَ ڦٽندي ضرور.

روشنيءَ جي اُجهايو مٿان پياس کي
اکڙين جي وِسايو مٿان آس کي
مسجدن ۾ اِجها بانگ آئي اِجها
گهنڊ گرجا منجهان بس اِجهو گونجندا
سنک مندر ۾ وڄندا اِجهو ڪي اِجهو
دوستو! ساٿيو! ڀينرو! ڀائرو!
ڪڪ پرهہ جا پکي لات لنوندا ضرور
سوجهري کي پليکار چوندا ضرور
رات کٽندي ضرور.
ساکَ سان ٿو چوان باکَ ڦٽندي ضرور.

عنايت بلوچ

گيت

اچو تہ گڏجي سڏجي يارو، گيت پريت جا ڳايون،
روح کي راحت جو ڀڃائي، سو سنگيت سڻايون.
ديسين پنهوارن ويڙهيچن جون ڳالهيون ورجايون،
پيار کي پنهنجو پيار بنائي، ناتا اينهن نڀاهيون.
ذات قبيلن فرقن وارا، ويڇا سڀ وڃايون،
ڦوري ڳالهہ وساما ڏاڍا رٺلن کي پرچايون.
وڻ وڻ جي ڪانيءَ جي بدران، گڏجي زور لڳايون،
راهہ وڃايل رولاڪن کي منزل تي پهچايون.
سنڌ وءِ مان نا اڄ آجهايون، سونا سنگ اڀايون،
شال رهي سو ساٿ سلامت، جنهن سان زنده آهيون.
سنڌ جي سينڌ کي سندر لائي، لال ڪنوار بڻايون،
هاڻي هتڙي يارو هڪڙو عزم ڪرڻ ٿا چاهيون.
ديس جي دشمن کي ڌرتيءَ تان ٽڪڙي پاڄ پڄايون،
جيڪي ڏُريائين ڏاريا آهن، ميٽ الهن جا ناهيون،
پنهنجن رَت سڳيڻ جي لڏ عين "عنايت" آهيون.

مظفرحسين جوش

غزل

زندگي شعلہ و شبنم آهي،
هي جهان ديدهٔ پُرنم آهي.

منهنجي اشڪن کي حقارت سان نہ ڏس، اشڪ منهنجو گل و الجبر آهي.
ڇا خبر ٿو کي وسارڻ وارا، ڪيئر محرور تبسم آهي.
تون تہ فردوس بداماں آهين، منهنجي دامن ۾ جهنم آهي.
منهنجي برباد نگاهن ۾ اجان، تنهنجو ئي حسن تبسم آهي.

مخدوم امين ”فهيم“

ڪي

ڪهڙي سبب مون کي وسارين وساري،
ساهه تو سُهڻل، تو کي ساري.
هيڏي ڪڏهن تو دير نه لاتي، مولا ڪري هجي وڏڙي حياتي،
قرب ڪري وچ منهنڙو ڏيکاري.
پيارا، وڃي پرديس وسايئه، ياد وطن جي ليئي نه آيئه،
تو کان سوا ڏک ڏينهن تو ڏاري.
تنهنجي ”فهيم“ کي تات ۽ تاري، هجر ۾ گهٽين دلڙي گهاري،
تنهنجي پيارا پيس پناري.

احسن الهاشمي

●

آرزو سڀڪا نه ناڪام وڃي ٿي ٿيندي،
زندگي ڪهڙي نه پُرآلام وڃي ٿي ٿيندي.
ٿي حياتيءَ جي پڄاڙي نه فنا کي سمجهيم،
زندگي واقف انجام وڃي ٿي ٿيندي.
تون ڪلي مرڪي جي گهٽ وڌ به چوين سو به چڱو،
ڳالهه انداز سان دشنام وڃي ٿي ٿيندي.
مون ڏي محفل ۾ نه ڏس مرڪي سڄڻ جو تنهنجي،
پارسائي به ته بدنام وڃي ٿي ٿيندي.
مون غم عشق لڪايو نه لڪيا اشڪ فراق،
منهنجي تنهائي لب بام وڃي ٿي ٿيندي.
عمر رفته کي ڪريو ياد اکيون پرجو اچن،
پختگي عقل جي چو خام وڃي ٿي ٿيندي.
منهنجا اشعار ٻڌي اهل سخن فرمايو،
شاعري داخل الهام وڃي ٿي ٿيندي.
هم سفر منهنجا ڪٿي پهتا الائجي ”احسن“
دور منزل ۽ هتي شام وڃي ٿي ٿيندي.

محبوب سروري

غزل

عشق مون کي اهڙي سهڻي ساڻ يارو ٿي ويو،
اوج تي آ منهنجي قسمت جو ستارو ٿي ويو.

جنهن ڏنو هن کي اهو الله وارو ٿي ويو،
ڏوهه هن جا ڌوپجي ويا صاف سارو ٿي ويو.

جنهن هنيو پارس کي پاسو سون سارو ٿي ويو،
جيڪو هن جي پير ۾ آيو سو پلارو ٿي ويو.

پيار هن جي ساڻ کٿيئي ملڪ ۾ مشهور ٿيا،
هن جو لالو ورتو جنهن سو ناميارو ٿي ويو.

پيار هن جو آهه بي پهچن جي لئي پردو پناهه،
عشق ان جو بي سهارن لئي سهارو ٿي ويو.

تن جي قدمن کي چمن ٿا قيصر وکسريٰ جا تاج،
جنون کي حاصل آ سندس نوري نظارو ٿي ويو.

هن کي تي هرڪنهن کري کوني جي دل جي پئي خبر،
جو ته اڄ منصور آهي ملڪ سارو ٿي ويو.

ماهه ڪامل موج ۽ مستي ۾ هو چوڏهينءَ جي رات،
هو جڏهن آيو اڱڻ تي چنڊ ڪارو ٿي ويو.

مون کي دوزخ ۾ ڌڪڻ وارا ٿا جنت ڏي چڪين!
جنبش ابروئي جانان جو اشارو ٿي ويو.

منهنجي سڪ سنڌو ندي جي سير ۾ ٿي سرخرو،
موج ۾ ميهر مليو هر ڪُن ڪنارو ٿي ويو.

اهلِ دل، اهلِ ادب، اهلِ نظر، اهلِ وفا،
سروري صاحب خدا کي آ پيارو ٿي ويو.

اذور هالائي

غزل

يا خدا ڪهڙي ماجرا آهي،
سارو عالم خفا خفا آهي.

تون مقدر کي ڇا ڪري ٿو سگهين، تون ته تون پر خدا خدا آهي.
هر ستم تنهنجو بي وفا سهون، ڇو ته مون ۾ رکو وفا آهي.
توکي ڪهڙي خبر ته فرقت ۾، لذتن جي انتها آهي.
دل جو ماحول پرسڪون ٿو ٿئي، شاعري روح جي غذا آهي.
صبح دم ٿو وڃن جي ڳالهه ڪرين، منهنجي لئه پورو ڪربلا آهي.
ڳالهه ڪهڙي هئي رسي ويٺين، مون کان شايد ٿي ڪا خطا آهي.
منهنجي گهر کي ڇڏين ٿو تون ڇاري، تيرو گذر تنهنجو بارها آهي.

هڪ ٿناگر ته آه کو "انور"،
تنهنجو ئي ذڪر جابجا آهي.

احمد خان آصف مصرائي

•

تنهنجو چواڻان يار، مناسب نٿو لڳي،
ٻئجان سان دعويدار، مناسب نٿو لڳي.

تون هل ته توکي دل، ٿو هلي تنهنجي گهرڏيان، توکي ڪٿايان بار، مناسب نٿو لڳي.
بلڪل خوشي سان تنهنجي اڳيان دل رکان، مگر، تحفو هي داغدار، مناسب نٿو لڳي.
پل ڇڪ ۾ ئي ڪڏهن ته ڏي هاڪار ۾ جواب، انڪار بار بار، مناسب نٿو لڳي.
تو ۾ اميد، آر ۽ آهي پيار جي، مون سان هاءِ عار، مناسب نٿو لڳي.
جيئري ته جنهن جو قدر موت بعد ان جي لاءِ، ماتام برمزار، مناسب نٿو لڳي.
هڪ ڳالهه سان بنائي وڃي ڳالهيون هزار، اهڙي تي اعتبار، مناسب نٿو لڳي.
گل ڏي اچڻ کان بلبلن تي بند شون هجن، سو باغ سو بهار، مناسب نٿو لڳي.

"آصف!" چڱن چيو ته تجي ڪين چلولو،
هين هڻ سان دل جو پيار مناسب نٿو لڳي.

معمور يوسفاڻي

سارنگ لڏي سار

اول الله عليم آهي، سائين سڀ ساڻ
ٻاڻ ونڊيون تو ڪري، ڪيڏي ا. ڪنهن جي ڪاڻ
تنهن مالڪ مينهن موڪليو، ٻاريءَ ڪري ٻلاڻ
‘ڪنٺو’، ‘ٻائر’، ‘ٻارڪر’، ونا ‘ٻٽ-پراڻ’

‘ناري’، ‘ساري’، ‘ٽر’ تي، وڃن جي واڇاڻ
‘ڪانٽڙ’ ڪير، ڪيرٿيون، ڏوَ ڪيا ‘ڏاتاڻ’
‘مهراڻي’ ملار ٿيا، ‘روهيءَ’ روح- رهاڻ
‘ولڪي’، ‘ولاسي’ ‘وَٽ’ تي، ڪٿي وس وراڻ
مڙئي ‘ماڪ’ ملير ٿيو، مينهن جيءَ مانڊاڻ
سڀين سرين سڪار ٿيو، ساوڪ ۽ سرهاڻ
‘ٻرن’ ۾ بهار ٿي، گاهن جيءَ گهراڻ
‘کهارون’ ڪلن کهريون، ‘ڇنن’ جيءَ ڇاڇاڻ

‘ڏليون’، ‘ڏورا’، ‘ڏوريون’، سولهن سانڀي ساڻ
‘وڄَن’ مڙئي واسيا، اڇي ڪان آتراڻ
‘ڏيهون’، ‘ٻٽ’ ۽ ‘ٻها’، ‘ڪوٽن’ وڏي ڳاڻ
‘اڊيجائي’، ‘آٽ ڏهو’، ‘آٽيلا’، ‘اوسيراڻ’،
‘اولهٽر’، ‘آڏيڪار’ تان، اڏي وٺي اونڪهاڻ
اڇي ‘اسلام ڪوٽ’ تان، تي ‘آ ٻهاري’ آٿلاڻ
‘اهر ايرندو’، ‘آهوري’، ڏس ‘اِنڊالي’ اوڏاڻ
‘اٻنڊر’، ‘اصحابو’، ‘آراڙو’، ‘آروٽو’ ‘آڪڙاڻ’
‘آڙ ٻلهيار’، ‘اوڪيراڙو’، ‘اهڙا سار’ آلاڻ
‘آڪوٽو’ ۽ ‘آڪڙي’، ‘ابڙينگن’ اونهاڻ
‘ٻلالي’، ‘ٻنيرا’ ‘ٻصران’، ‘ٻرَوٽاڻ’،
‘ٻڪَل’، ‘ٻٽلهياري’، ‘ٻالٿاءِ’، ‘ٻيلي’ تي ٻيلاڻ
‘ٻيلو ڪرنا’، ‘ٻٻوهار’، ‘ٻولهاڙيءَ’ جي ٻاڻ

ٻاليلائي، ٻهارڙي، ٻالڏي، تي ٻانڌاڻ،
ٻرچن ۽ ٻوڪلي، ٻرڙائي، ٻهراڻ،
ٻماويري، ٻوڄڙو، ٻڪوٺو، ٻوريلاڻ،
ٻنڌيلي ۽ ٻوڏيسر، ٻوري ۽ ٻاناڻ

ٻتاري، ٻوڏار، ساڻ، ٻالوا جي ٻاڻ،
ٽرڪياري ۽ ترهو، تي ٽڪوسر ٽڪاڻ
ٽل، ٽڏوڪل، ٽرڪٽي، ٽلي ۾ ٽاڙاڻ،
ٽپش ٽرڪيارَ تي، ٽيجارين، ٽرساڻ،
ٿهيءَ ۾ ٿڏڪار تي، ٿاڏات، ٿهراڻ،
ٻنو ڪوٽ ۽ ٻلهڙو، ٻرڙي جي ٻيٽاڻ،
ٻالڏي، ٻرڙائي ڪوٽ تان، ٻهڙائي ٻاجهاڻ،
ٻستان، ٻرڀجي، ٻورجي، ٻانهياريءَ جي ٻاڻ،
ٿنڊو، ٿونهي، ٿيري، ٿالهي، ٿمونهاڻ،
ٿوري، ٿوپا، ٿانڪري، ٿانڪور ۽ ٿهڪاڻ،
ٿالٿرائيءَ ٿار تي، ٿڪراسي، ٿهراڻ،
ٻاٽا، ٻسات، ٻٺاريو، ٻنجرٺي، ٻوراڻ،
ٻلي، ٻٽورو، ٻڙهيارو، ٻوٽو، ٻٽ-ٻچاڻ،
ٻاري ننگر، ٻاڙ ڏرو، ٻٿاپور، ٻهراڻ
ٻروڙ، ٻيڻ، ٻچاتلي، ٻڌرٺي، ٻڌراڻ
ٻاٻوويرو، ٻوسرڪو، ٻاٻوهر، ٻڪڙاڻ

ٻوٻٽ، ٻيلو، ٻارٺو، تي ٻٺيءَ تي ٻهچاڻ
ٻاراڏي، ٻدمات ڪان، تي ٻانيليءَ ٻکهراڻ
ٻنون، ٻاٽويون، ٻينگهارو، ٻرڇيءَ تي ٻرڇاڻ
ٻيو ٻٽ ٻاتار جو، ٻنهورڪي، ٻوراڻ،
ڦنا گاهه ڦالت جا، وٺي ڦاڏري ڦڏاڻ،

جهجو ميٺهن جاڪير تي، جانهيري جلواڻ
جاڙو، جهنجهي، جوڙوئو، جواريا سر جيداڻ
جوڳڙيائي، جڪراڏي، جيمس جواڻ جماڻ
جڳو، جاڙيلو جي ٻيا، جيتراڙ، جنهاڻ
چانيي ڪنڊي، جنگهه ٻر، ٿي چاريلي جماڻ
جهڻ، جهلوري، جهامري، جهڏو ۽ جهڪاڻ
جهالوچولرو، جهانگرو، جهڙڪياري جهلڪاڻ
جهڙڦر جونجهارن تي، جهرمريٽي جهولاڻ،
چوٽل، چونڊا، چوڙيو، چراليءَ چانڊاڻ،
چاهو، چولرو، چنوڙي، چنگل ۽ چوٽاڻ،
ڇيلاڙي ۽ ڇاڙهيار، ڇيڙاڏي، ڇرواڻ،
ڇر، ڇرون، ڇيلهار تان، ڇنڊ مورئي ڇانڊاڻ
ڃوڙ، ڃيلاڙو، ڃاڃرو، ڃن، ڃهيءَ ڃمراڻ
ڃڃ، ڃنڊڻ ۽ ڃجڙو، وئي ڃجيءَ مان ڃڪناڻ
ڃاهي ڃيڙو، ڃاڙ ٻيٽ، ڃيٺهار، ڃماڻ
حسنائي، حڪيم شاهه، حسن باغباڻ
خدا داد، خانواهه، خاڪي، خانوراڻ
ديول ڪوٽ، دهڪو، دريڙو، دوساڻ
دليري، دودات سان، دل ۽ دولتاڻ
دڙياو، دينور ۽ دولهائو، دونهاڻ،
ڊينگائو، ڊارينڊڙو، ڊوڙڪيون، ڊڙڪاڻ
ڏڪو، ڏنيرلو، ڏونگري، ڏيات ٻهه، ڏهراڻ
ڏوڏهار، ڏکڪي، ڏيپلو، ڏاهلي، ڏوساڻ
ڏاجهيري، ڏيپار تان، وئي ڏکوءَ مان ڏکياڻ
ڍيبو، ڍاپو، ڍليورو، ڍهيٽي، ڍينگاڻ،
ڍپ، ڍاهيرو، ڍاپڙو، ڍاپيءَ ڀاسي ڍاڻ،
ڊورو سيريڻ، ڊيڊرو، ڊوڊاري ڊاراڻ،
ڊٽ، ڊيهوڙي، ڊاڪلو، ڊليڊي ۽ ڊنگهراڻ،
ڊليو، ڊوري، ڊنگهرالو، ڊيگاريو، ڊوراڻ،

رام جاڳو، روهلڙي، راڄاري، راڄاڻ،
راڻا واهه، راهمو، رلڊڪيءَ، رلداڻ،
راوڙ، رڀاريو، رتاڏي، روحل واهه ريلاڻ،
روهڙ، ريڪڻ، راڄواهه، راهومڪيءَ رهاڻ،
ريڊڙ، رپ، روپاهڙي، راڻپور، رمداڻ،
روهي، رائي، رامسر، روهيراڙو، راڻ،
روڏو ۽ رٽپاريو، روڏهار ۽ روهلاڻ،
ساڪو، سرهل، ساجناه، ساهمائيءَ ساڻ،
سرو، سارڻ، سوڍي ٻهه، سهٽيءَ ٿي سهٽاڻ،
سومراسر، سومريٽ ڪان سرهيءَ، سميراڻ،
سائر، سٺاڏي، سيڙي، سينهوئيءَ سولهاڻ،
سينهڙو، سونٽي، سونپور، سوڍاپوڙ سرهاڻ،
ستي ڏهر، سعيدڪي، سونهري، سوناڻ،
سانگهه، سلور، ساگرو، سوهاڳيءَ سيراڻ،
ساڏورس، سينگاريو، سوراچند، سڪراڻ،
سامي وهري، سارنگيار، ساڏوريءَ، سيراڻ،
سامروٽي، سيريڻ، سامارو، سمراڻ،
سيڙهي ۽ سينگاريو، سولل، سڪرياڻ،
سونهي، سارنٽي، سانوري، سڏوئيءَ سوڏاڻ،
سيار، سجائي، سارنگسر، سيڏيو، سينهاراڻ،
سايو، سوڀارو، سيدائو، سڄڻ ڀار، سڄاڻ،
شادي پلي، شيخڙو، شولي ٿي شملاڻ،
صوفي، صابوسن، صاحب تڙ، صندوق سان سوڀاڻ،
عظمت، عمر ڪوٽ سان علي بندر اڪراڻ،
آنيو علياڻين تي، علي بحر اٽلاڻ،
فتح ڊنڊ، فضل ڀنيرو، فرش، فقيراڻ،
ڪرنا، ڪارو، ڪانگٽي، ڪالهياري، ڪاناڻ،
ڪانت، ڪنڀاريو، ڪيرٿي، ڪارونجهر، ڪاراڻ،
ڪانگ، ڪاهوهي، ڪانڙي، ڪاڇيلي، ڪهراڻ،

ڪيلوڻ، ڪنري، ڪالنيو، ڪلري ۽ ڪڙمان،
ڪلات، ڪلوئي، ڪيهڙي، ڪلواري، ڪاڪيان،
ڪاهو، ڪروڙو، ڪاسبو، ڪانجي ڪوٽان،
ڪرن، ڪونجيلي، ڪاڙڪي، ڪنڀ ۽ ڪپوراڻ،
ڪانترائي، ڪاريهر، ونئي ڪمڙهار ڪناڻ،
ڪينجهر، ڪنگورو، ڪلپور، ڪچولي، ڪنڊياڻ،
ڪنر، ڪولاچي، ڪامارو، ونئي ڪيسراڙ ڪاڻ،
ڪوراڙ، ڪرو، ڪيرٿو، ڪنڊياري، ڪونياڻ،
کٽ، کنڊر، کهنبڙي، کاراڙو، کيراڻ،
کاٽي، کيراهو، کنيري، کانٺو ۽ کاڻ،
کڏي، کينسر، کاريو، کريڙيون، کوراڻ،
کيرل، کيروهي، کنڀرو، کن ۽ کاڙڪاڻ،
کيجڙياري، کيتلائي، کرڙو، کرچيلاڻ،
کاچاري ۽ کانڙائي، کومن واه وراڻ،
کارٺي چار، کٺهار ماڻ، کارو، کوکراڻ،
ڳنج ڳوندي، ڳورابند، ڳولاڙڪي، ڳوٺيداڻ،
ڳوڙي ڏهر، ڳور سر، ڳوڪا سر، ڳوجهراڻ،
ڳڙنگ، ڳيڙو، ڳيهل پور، ڳڙڪي، ڳورچياڻ،
ڳاجي ويرو، ڳرباچو، ڳاسرلوء، ڳولاڻ،
گهنٽي، گهوراهو، گهوليرو، گهوري گهاڙهاڻ،
گهوڙاڪاڙينگا، گهوڙاڏي، گهرٽيءَ تي گهمراڻ،
لڙهر، لياري، لنگهي، لاٺيرو، لالاڻ،
لنڊو، ليلاڻ، لاڪاڪي، تي لوٺيهار لماڻ،
لوٺيو، لانڊي، لپلو، لالا پهر، لورياڻ،
لاکي ٿوٻو، لکميار، لولاڻ، ليهوراڻ،
لاکو ڇن، لطيف شاهه، لاکيٺي، لانگهاڻ،
لالاڻ، لڪورو، لعل ڇتو، لاڏو ۽ لتماڻ،
مونڊر، ميري، مير واهه، ماروهر، مانڊاڻ،
مارو مانڊل، مور جهنگو، وٺي موهر مان ميراڻ،
مٺي، موپارو، موندرو، مڙهيو ۽ ملڪاڻ،
مانشهار ۽ مالشهور، منڙيو مٺاڻ،
موندا واه، ملهڻ سر، ماڇيءَ مانڻاڻ،
مامچيرو، مونيري، موڪل پهه، ميگهاڻ،
موتي سرو مهڪيو، ماکياري ماکياڻ،
مارو واه، موراسو، ميهاري، موکاڻ،
مومل ماڙي، مهيدو، مانجهاڪر، مالجهاڻ،
موجن، مهاڙي، ميهارڪي، منڙائو، موجاڻ،
محمد عالم، مصري شاهه، مبارڪ مٺاڻ،
لوهيون، لبي سر، لڙاڏي، ليلوفر، لوهٽاڻ،
لنگر، لسبير چالديو، ليازي، لاصراڻ،
لئون ڪوٽ، ليبلو، لنگناه تي ليراڻ،
وهرو، ونگار، وتوڙائي، ويراسر وسراڻ،
وهانو، ويجهيار، واگهريجي، وليداد، وڏاڻ،
واليءَ ويري، وڙهيار، والهارين ويجهاڻ،
واٺيات ۽ واريسار، وچولو، واکهاڻ،
وڪاڏي، ولهيت تي، ولين جي وچاڻ،
ونگي، وجرٿو، ويڙهيجهپ، واهر تي وراڻ،
وريو، وچاسر، ويسري، واصل پهه وٽاڻ،
ويرا واه ۽ وانسڙي، وڪڙيو واڪاڻ،
هيرل، هيران، هاسيسر، هوڙينگي هولگاڻ،
هاڙهي، هميرهور کان ڏس هنڌاڪرهاڻ،
هاڙهه، هوندو، هنگورو، هيدو هميراڻ،
"پلي" پنهوارن پر، سين پرين سرهاڻ،
دعائون ڪن ڏنار ٿا، ڳئن ڪريو ڳاڻ،
چئن طرفن چاهه مان، پهن ڪني پهراڻ،
دڙين، سڙهين، ڏائيين، ڏاتين جي ڏاراڻ،
مارو مرڪن موهر پر، جو سمر اٿن ماڻ،
لٽي ڪل جي ڪاڻ، ڪلمي ساڻ ڪرير جي.

عبدالقيوم "صائب"

رباعيون

ٻارانِ کھن ياد پون ٿا جنھن دم،
ڳوڙھا ٻه لڙي ڳڙي پون ٿا تنھن دم.
ھانئي نه وري ڏٺا پيارا چھرا،
ھر وقت اکيان رھندا ھا جي کنھن دم.

—

يارانِ کھن کنھن کي ناھن پيارا،
غم ديدهٔ دل لئه سي سڀ ھا ليارا؛
تن ۾ جڙ ھو جيڪو پنھنجائپ جو،
تنھن کي جھل ڏيندا نه ھا سانوڻ سيارا.

—

جي قرب ڪري آيا منھنجي نجھري،
تن لئه جي ڏنم رايا منھنجي نجھري؛
ماڻھن کي وڻيا ڪينڪي کنھن ۾ ڪي سخن،
ھر سچ سي سيبايا منھنجي نجھري.

—

گردابِ فنا ڦيرو ڏيندو ٿو اچي،
ڏسجي ته وري ڪھڙو ٿو رنگ رچي؛
ھي ادنيٰ انقلاب آھي ليڪن،
تاھم ان جي زد مان شايد ڪو بچي.

—

اسلام جي نالي ۾ ھشندي ڌاڙو،
لٽ جو سمجھي مال، لٽيو ڪل واڙو؛
اڄ جنھن به ڪيو ڦھر ته ايڏو ھو اچي،
سوپارو سمجھي ٿو، تنھن کي ڀاڙو.

آثم ناٿن شاهي

غزل

ڪالھه جو انتخاب ٿي گذريو،
تنھنجو منھنجو حساب ٿي گذريو.

کنھن کي ڪنٿو ھو ۽ ڪنيو ڪھڙي،
عقل جي اک مان خواب ٿي گذريو.
حسن، ھشر جو مون ڏي اڇلايو،
منھنجي ٻرمان گلاب ٿي گذريو.
وٻڻ کنھن کي مليو سڃاڻپ جو،
گوشت منھنجو ڪباب ٿي گذريو.
مون پڙھايو ھو ماڻھپو جنھن کي،
منھنجي اڳيان جناب ٿي گذريو.
اڄ ڪچھريءَ ۾ "مک ڪويءَ" تي بحث،
جيڪو گذريو، خراب ٿي گذريو.
ڏينھن، جنھن ۾ نه سچ چيو کنھن کي،
مون تي "آثم" عذاب ٿي گذريو.

ولي محمد "وفا" پلي

غزل

رنگ وءُ جو تنهن سراب ٿئي،
ها! جنهن نشو شراب ٿئي.
باغبان کي ڏجي تصور اهو، بار جوڀن کان جي گلاب ٿئي.
جي شب ماهتاب ۾ گڏجن، پارسائي اٿي حجاب ٿئي.
تنهنجي فرقت جو ڇو عذاب ٿئي، تنهن کان سر تي پلي شهاب ٿئي.
دل ۾ قنديل غم کجي روشن، ساغر مئي ۾ ماهتاب ٿئي.
هوري هوري خمار شب کهجي، رفته رفته سرور خواب ٿئي.
هن جي فرقت جي رات کان اڳ ۾،
اي "وفا" عمر جو حباب ٿئي.

رحيم بخش "قمر"

عشق نه آهي عُقاب!
لينهن خدا جي نعمت آهي!
عشق آ رهبر، عشق آ راحت،
عشق اَلَستي آهي امانت،
عشق ٻرهه جو باب!
لينهن خدا جي نعمت آهي!
لينهن "ذَبِيحُ اللهِ" ليايو،
کاتيءَ سان تي کَنڌ ڪٽايو،
خُوبُ خليل جو خوابُ!
لينهن خدا جي نعمت آهي!
موسيٰ ڪليمُ اللهِ پلارو،
ليٿين ڏٺو جنهن لينهن نظارو،
طور نه جهليو تابُ!
لينهن خدا جي نعمت آهي!
سيون ڏيئي سورهيه سڏجن،
"قمر" ڪُسن کي قرب تامجهن،
لينهن خدا جي نعمت آهي!
عشق نه آهي عُقاب!

ٻدر قريشي

●

منهنجي ماحول ۾ ڪجھ بہ ناهي،
غم سوا جھول ۾ ڪجھ بہ ناهي.

مون فقيريءَ جو وس ڀاتو ڀر، منهنجي ڪچڪول ۾ ڪجھ بہ ناهي.
گوهر لو فيض رسالي سڀ ڪي، ڪوهہ جي ڏول ۾ ڪجھ بہ ناهي.
اصل شي آهي عمل لئي ان تي، عقل جي قول ۾ ڪجھ بہ ناهي.
ذهن لو حسن تراشي ورلہ، جسم جي ڊول ۾ ڪجھ بہ ناهي.
ايڏو آواز کان مرعوب نہ ٿيو، دهل جي ٻول ۾ ڪجھ بہ ناهي.

”ٻدر“ ڳالهائي ٿو مون ۾ ڪوئي،
ورنہ هن خول ۾ ڪجھ بہ ناهي.

احمد خان مدهوش

جستجو

پيش ڪئي مون آرزو،
هيءَ خدا جي روبرو.

جنهن جون ڳالهيون ٿو ٻڌان، جا بجا ۽ ڪُوبڪُو.
ڊار ٿيان ان کان نہ مان، ڊار ٿئي مون کان نہ هُو.
اوچتو آواز ٿيو، خوش لحن جي هُوبهُو.
”منهنجي کولا کان اکي، خونِ دل سان ڪر وضو“.
پوءِ مون سان تون ملي، ديد اتڪاءِ دوبدو.
مون چيو اي وحدہ! ڪنهن ڪئي هيءَ گفتگو؟
ذهن سان پُڇڪو آليو، اي پُلبل موڳا متجُو.
پنهنجي من ۾ ڀاڻ کول، چڏ اجائي جستجُو.

سحر امداد

تابوت

هي گهر
منهنجو مقبرو آهي
۽ ان گهر جو هڪڙو ڪمرو- بند تابوت
ان ڪمري ۾
هي بسترو منهنجو مدفن آهي

ڪي ورهيه، صديون ۽ جُڳ اڳي
منهنجي جيئري وجود کي
'مُشڪ' سان مهڪايل پاڻيءَ جو غسل ڏيئي
'پروفيسي' ۽ 'پوائزن' جي مڌر خوشبوئن ۾ ويڙهي سيڙهي
ڳاڙهي ڪمخواب جو ڪفن ڏيئي
ٻڪريل گلن تي آخري چمي ڏيئي
بند تابوت جهڙي ڪمري ۾ لاٿو ويو هو.

۽ ان رات رڳو تارا ئي هئا
جيڪي پوئين پهر
منهنجي موت تي رنا هئا
۽ ان رات
جا رات
سڀني راتين کان وڌ سهڻي هوندي آهي
چوڏهينءَ جي چنڊ پنهنجي مڌر جوڀن جو
سون گگن تان هاريو هئي
ها اها رات،
ان سياڪيءَ سدوريءَ رات
بستري جي ڳهنجيل قبر ۾
دفن ٿي ويئي هئس مان!

النت اونداهي قبر ۾
هر رات
ڏڦن جيڏا لنهن ٽِنبي
منهنجي مثل هرديه ۾ ڪي جيئاريو ويندو آهي
۽ منهنجي ڪذريل اعمالن جو ڀڇاڻو ليندو آهي
پوءِ اها قبر مون تي سوڙهي ٿيندي ويندي آهي
تان جو منهنجون پاسراٽيون پاسراٽين سان پيچي وينديون آهن.

پر منهنجون ڪيڪراٽيون
قبر ڪان ٻاهر ڀڪڙيل
هيڏي ڪهور سناٽي ۾ به
ڪير سُٽي نه سگهندو آهي!

ڪجهه لمحن ڪان پوءِ قبر ڀڪڙجڻ لڳندي آهي
ڦهلجندي ڦهلجندي
ميلن تائين ڦهلجندي ويندي آهي
۽ ان پل
اڪيلائيءَ جو احساس
تيزيءَ سان سُرلدو
پنهنجي سئو-پيرن سان
منهنجي هيڪل هرديه ۾ ڪي وڪوڙي ويندو آهي
اڪيلائي
جيئن جيئن پنهنجا چنبا ڪوڙيندي آهي
تيئن تيئن ما سورن سان ناتا ويندي جوڙيندي آهي!
اڪيلائيءَ جي ان آجڪر ڪان
بچڻ ڪارڻ مان
هالو ڦاڙي رڙيون ڪندي آهيان
۽
موت ۾ پنهنجي ئي رڙين جا پڙاڏا
ويتر
دپ ڏياري ويندا آهن!

قبر جي اُن گهگهه اونداهيءَ ۾
دوزخ جا آلائي
ڪجهه لمحن لاءِ
روشني وکيريندا آهن
۽ ان کان اڳ جو منهنجون اکيون
روشنيءَ جي نرمل احساس کي جهٽين
مون کي ٽالڻ تي ٽڪايو ويندو آهي
ڳامڻ، ٻچڻ، ٻجرڻ کان پوءِ ڪائي ٽؤلس نه رهندي آهي
وقت جي کولي ڏارا چل چل وهندي رهندي آهي!

ها
پر
ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي
جنت پاسي کلندي ڳڙڪي هڪڙي کن لاءِ کلندي آهي
ٿڏڙي، مٺڙي ۽ مهڪاريل هير به گهلندي آهي
ان هڪڙي کن جي
سُرهي سُرهي ساروڻيءَ کي
پنهنجي پلڪ ۾ ٻڌي ڇڏيان ٿي!

۽
ڌرتيءَ کان آڪاش تائين
ڪيترن نوري سالن تائين پکڙيل
ٻڙيندڙ، ڇيريندڙ، ڇڄريندڙ ۽ ڇڻيندڙ
۽ ڏنگيندڙ اونداهن لمحن ۾
پنهنجي پلڪ مان
ان سُرهي سُرهي ساروڻيءَ جو
هڪڙو پل کولي ڇڏيان ٿي
۽ سڏڪان ٿي!

(پورو ـ اڌورو)

اياز گل

هڪ مجبوري آ

● جڏهن ٻه ملڪ جي،
هر شاهراهه بند ٿي وئي
۽ روڪ-رستي تي ٿيڙلدو رهيس
۽ ٿڌو رهيس
نه ڪوئي سڏ ٿيو، هٿ وڌيو،
نه ٽيڪ ملي،
رکو اهوئي ٿيو
مون تي ٿڪ ڏيئي وڌا
هوا ڪيلي آهي، رستي جي
هيڪلائي ڪيلي،
۽ اڄ ملڪل ڦٽن تي
هي روز رهندو لئين
سپيئي رستا منجهيل
خواب خواب راهه منئين.

تهڪ جي للاتو ڪان نا آشنا
هي چپ منهنجا
بسنت-رنگ ڪان ۽ اوهريون لڪاهون هي
ڪنهن هڪ نهار لئه
سالن ڪان منتظر اکڙيون
جنين جي پاڳ ۾ لڪيون رهيون ٿي ماهوسيون
نه ڪنهن جي پيار جو امرت
نه جيئڻ لئه اتساهه
لڳي ته ساهه، هرهڪ ساهه
آهي پويون پساهه!

تڏهن جن دل جي الذيرن کهڻين ڪي روشن ڪيو
۽ ماڻ جيان وجهي ياڪي، چميو لرڙ منهنجو
انهن جن منهنجي خيالن جا ديپ ٻاري چڏيا
۽ وار موچ جا، پاپوهه مان
سنواري چڏيا
جنين حياتي ڏني
منهنجي مثل لفظن ڪي
۽ گهاوَ گهاوَ اميدن جي ڪئي مسيحائي!
انهن جي هولدي، حياتيءَ مان ڪر تنهائي!!

پوءِ هاڻي عرصي پڄاڻان
جي مرڪ، مرڪي آ
سدا جي انڊ وساريل اکين ڪي خواب مليا،
ملڪن آ ڪنڊ ورائي ڏنو،
ڏمي ۽ ڪليا
۽ دل جي باغ ۾ ڪجهه رنگ رنگ ڦول ٽڙيا!

ته هاڻي ڪيئن ڪري تو سکهان؟ ۽ ڪيئن ڪيان؟
پرائا دوست چڏيان!؟
سو ڪئي ڪري ٿو سکهان!
ٻه ٽي جي سک مليا هن، ته پوءِ
هاڻي مان!
دکن ڪي ڪيئن چوان؟
”دوست! منهنجو در نه ٿيو:!“

ادل سومرو

ٽيڙو

ڪانون جي ڪان ڪان،
بجليءَ جي تارن ۾ ھيو،
لٽڪيل ھڪڙو ڪانءُ.

اٽڪت اوسيئڙو،
چارُ وڃائي ويھي رھيو،
ڪُنڊ ۾ ڪوريئڙو.

لڪو ڏيپ لـ چرڪ،
سنگتُ ڇُڪي ويھي رھيو،
اوڙي مٿان جھرڪُ.

ويڄن وٽ آ ڇا؟
منھنجي ڏُکي دل ڪاڻ،
تنھنجي مُرڪ دوا.

چيتي ۽ ڀوڙھو.
مٿان تيز مينھن ۽،
رستو ھو سوڙھو.

ڀولي ڀيئي ڀاتَ،
ٽڪل سالجھي ٽرَ جي،
واري ساري واتَ،

عورتون ۽ ٻار،
سرڪاري لاڪي تي،
ٽالون جي قطار.

ٻادل ڪيو رقص،
شيشي تي ٻولدون ڪريون،
ڏنڏاو ٽي ٻيو عڪسُ.

ذوالفقار سيال

غزل

توسان سارا لاتا، رشتا، ڳنڍي، ٽوڙي ڪين سگھان ٿو،
سامھون آھين آئون پران ٿو، دور جي آھين تہ ٻہ تڙپان ٿو.

ياد اچني ڪو ڪذريل ويلو، بس خطن جيان ساڙي ڇڏچان!
ڪنھن ڪي ايڏي آھي فرصت، ڳالھيون ڪھڙيون سان سوچان ٿو.

ٻنھنجو چاھہ لـ آھي سالڻ! جيون جي ڊرامي جو ڀارت،
ولت جي ڪئميرا جي آڏو، آئون وري تو ڪان وڇڙان ٿو.

ٻنھنجو ٻي تون لاھين، ليڪن ڏاريو ٻي ٻر ڪين لڳين ٿو،
تنھنجو ھرڪو تھر قبولي، دل ۾ پيار جو درد ٻريان ٿو.

خواب اسان جي ليٽن ۾ جي ٻل ٻل تنھنجا ساليڊيل آھن،
سي ٻہ سپنا روڙي ويو ڪو، جن جي خاطر آئون جيئان ٿو.

مقصود گل

غزل

رات ساري چنڊ پاڪر ۾ هيو،
دل جي آڳر ۾ اجا آ سوجهرو.

روشني مٽ ۾ لڪائڻ تو گهري، وقت جو قاضي چريو آ ڪيترو.
پين، مس، ڪاغذ هٿا ڪجهه پيڊ جا، مون لکيو توڙي پتر هو پرپر جو.
ڏيـر سان آئيس سان آيس جڏهن، مون آسو ڪي در تي پيل آ ڏٺو.
شاهه جي وائي جڏهن ڳائي عـلڻ، تي سڄي پنڊال ڪي سڪتو ويو.
چاهه جي پيالي چپن تي مون رکي، پر لڳاهن تي سنڌ مڪڙو ڏٺو.
ڌهل ڀاڙي ۾ ٻڌي ويهانءَ جا، حق بخشايل ڪنواريءَ تي رلو.
ٽوٽڙا سگريٽ جا سيڙي چڪي، تي مواليءَ ڀاڙ ڪي ڀورو ڪيو.

سرنهن جا ”گل“ ڪالهه منگتو ويو ڏٺي،
هي بهاريءَ جي اچڻ جو هو پتو.

مخدوم جميل الزمان

●

اي جاليٰ! اي جانِ تمنا اچون ٿا،
رهي ڪون سگهياسين تنها اچون ٿا.

دلِ ناتوان جا مسيحا اچون ٿا، ڪرڻ درد و غم جا مداوا اچون ٿا.
چڏيو هاڻ ناراضگيءَ ڪي خدارا، نڀائڻ سمورا ئي وعدا اچون ٿا.
ڪڏهن هيئن به پلجي لکو پنهنجي خط ۾، سپائي اسين تنهنجي هالا اچون ٿا.
اهو ڏينهن ٻن جو قصو ناهي قاصد! ”سڄڻ مدتن کان چون پيا اچون ٿا.“
پيو ڪٿ به هرهر وڃون ڪوله ليڪن، اوهان سان آهن دل جا ناتا اچون ٿا.
مستان اشڪ هاريو، متان وهم آڻيو، خداوند ڪندو سالگ سرها اچون ٿا.
طلب ڪالهي تنهنجي شرابن جي ساقي! ڏسڻ تنهنجي صورت جا جلوا اچون ٿا.

”جميل الزمان“ کي جو ايندي ڏٺائون،
پري کان چيائون تہ هاها اچون ٿا.

بشير سيتائي

●

هٿ ۾ هٿ مِلاءِ، تہ جيون جرڪايون،
جوڀن - رت ملهاءِ، تہ جيون جرڪايون.

ڪوڙ لسورو ڪوڙ، خزالو ڪالر جو،   سچو لينهن لياءِ، تہ جيون جرڪايون.
چاليل دل جي دليا ۾ چو آهہ آماس،   جرڪي جوت جلاءِ، تہ جيون جرڪايون.
پنهنجي وچ تون هاڻ ڦُلڪڻا ڀيرن جا،   تڪڙي وِک وڌاءِ، تہ جيون جرڪايون.
ڪيڏو آ طوفان، تلاطم درياءَ ۾،   پنهنجي ناوَ ہنجاءِ، تہ جيون جرڪايون.
روز پڙدون ٿا راڳ اهوئي ٻاروٿو،   گيت نئون ڪو ڳاءِ، تہ جيون جرڪايون.
ڏک جو ديو ڪري ويو واسو وستيءَ تي،   منڙي مرڪ ورهاءِ، تہ جيون جرڪايون.
سچارن کي سڏ ڪري اي پيار ”بشير“،   ميڙو ڪو تہ مچاءِ، تہ جيون جرڪايون.

واجد

گڏيل انساني برادري

هڪ طرف،
سموري دنيا جا، مهذب انسان-
وڏي وڏي،
هڪ ٻئي جون پُوتيون ٻئي-
هڏيون چباڙي رهيا آهن.
ٻئي طرف،
ايتمي طوفان،
کولي جنگ ۾ مصروف،
’مهذب‘ انسان طرف،
بي آواز وڌي رهيو آهي.
پر هو سڀ مهذب وحشي،
بي خبر - بي خطر،
وڙهي رهيا آهن.
ڪري رهيا آهن - مري رهيا آهن!!
آءٌ جڏهن،
انٽرنيشنل ادارن پاران
’گڏيل انساني برادري‘ وارو
اصطلاح ٻڌندو آهيان،
تڏهن،
ٺهڪ ڏئي کلندو آهيان
ڊاڍ ڪرون ڏئي رئندو آهيان!؟

مقالا

سر ڏهر مان بيت

ڪرڪي ڳالهڙيون، ڪنڌا ڍور ڏٿين جون،
ڪئن سي راتڙيون، ڪنهن پر ڏينهن گذارئين.

ڪر ڪا ويهي ڳالهه، ڪنڌا ڍور ڏٿين جي،
هوڙي اڄ تون حال، ڏکيا ڏينهن گذارئين.

ڪنڌا تو ونان، سچ ڪ سيٺن لڌيو؟
مچر تو منجهان، چٽيو پون چڱا ڪيو.

ڪنڌا ڪچاڙيان، اڀو آهين ريل ۾؟
هرين بچاٽان، سڪي پانگهر نہ ٿئين.

— ڀٽائي رحہ

مخدوم عبدالله نري وارو

علامه غلام مصطفیٰ قاسمي

مخدوم عبدالله ٻارهين صديءَ جو هڪ عالم آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ سوين ڪتاب لکيا. ۾ افسوس جو ڪتي ٻـ هن بزرگ عالم جي زندگيءَ بابت ڪو صحيح احوال نـ آيل آهي، جنهن جو اصلي ڪارڻ اهو آهي تـ ان کي غلطيءَ ڪان ميان ابوالحسن جو پاٽيجو مخدوم عبدالله عرف ميان موريو ڄاتو ويو آهي. ٻوءِ ان جي احوال ۾ اهو ڪجهہ لکيو ويو آهي، جيڪو تحفتہ الڪرام واري مخدوم عبدالله واعظ بابت لکيو آهي تـ هو ميان عبدالقادر جو فرزند هو.
ميان عبدالقادر سنڌ جي مشهور عالم ميان ابوالحسن جـو سڳو سوٽ هو ۽ ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي جا سالا-ٻيٽويا ٻہ هئا، يعني مخدوم عبدالله، ميان ابوالحسن جو پاٽيجو هو. هو ٺٽي ۾ ڄائو ۽ ساري ڄمار ٺٽي ۾ گذاريائين. هن سموري تعليم پنهنجي مامي ميان ابوالحسن وٽ حاصل ڪئي. اهو سمورو احوال سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ آندو ويو آهي.
ساڳيءَ ريت هڪ ٻئي وڏي اسڪالر ۽ عالم ڪنزالعبرت ڪتاب جو مصنف ميان ابوالحسن جي پاٽيجي مخدوم عبدالله واعظ کي لکيو آهي. مگر سنڌ جي ادبي تاريخ ڪان رکو ايترو اضافو فرمايو اٿن، جو ان جي ولادت جو سال ١١٥٠هہ-١٧٣٧ع ڄڌايو آهي. هوڏانهن مقالات الشعرا ۾ مخدوم عبدالله واعظ جي وفات جو سال ١١٦٧هہ لکيو ويو آهي ۽ ڪتاب ڪنزالعبرت جي مصنف جي لکڻ مطابق ١١٧٥هہ ۾ جڙي راس ٿيو. تڏهن اهو ڪيئن ٿو اٺ سال اڳ فوت ٿيل عالم جـو ڪتاب ٿـي سگهي؟ وري جي ان جـي ولادت جـو سال ١١٥٠هہ آهي تـ اهو ڪيئن ٿو ميان ابوالحسن جو شاگرد ٿي سگهي، جنهن گهڻو عرصو اڳ وفات ڪئي. اهو سن ولادت ڪنزالعبرت جـي مصنف مخدوم عبدالله نري واري جو تـ ٿي سگهي ٿو، باقي ان کي مخدوم عبدالله واعظ سمجهڻ غلط آهي.
اسان جـي نظر ۾ اهو سمورو اشتباهہ ٻنهي بزرگن جـي همنامي ڪري ٿيو آهي. هڪ ئي دور ۾ هڪ ڏـبي نالي سان ٻہ عالم هئا، جـن مان ڪنزالعبرت، قمرالمنير ۽ ٻين اٺاهہ سنڌي ڪتابن جو جوڙيندڙ مخدوم عبدالله نندرو، جڏهن تـ وچي ڪڇ ۾ پنهنجو قيام ڪيو، تڏهن اسان جـي تذڪره نگارن کـي ان جـو صحيح احوال معلوم نـ ٿي سگهيو. ٻئـي ٻاسي ميان ابوالحسن ٺٽوي مقدمة الصلوات جو مولف ۽ سنڌي صورتخطيءَ جي موجد جي پاٽيجي جو نالو ٻہ مخدوم عبدالله هـو، تنهن ڪري مخدوم عبدالله نندري جـي سموري محنت، ادبي ۽ ديني

خدمت ميان ابوالحسن جي پاڻيجي ڏانهن منسوب ڪئي وئي. ڪن اديبن کي جڏهن اها ڪوڙڪ
پئي تہ مخدوم عبدالله ڪچ جو هو، تن وري مخدوم ميان ابوالحسن کي بہ ڪڇي بنائي ڇڏيو
جو سراسر غلط آهي.

سنڌي ساهتيہ جي هن وڏي محسن مخدوم عبدالله متعلق اسان کي جيڪا معلومات ملي
چڪي آهي سا هن طرح آهي تہ، "اهو بزرگ اصل ۾ بدين تعلقي جي مالدر ڳوٺ جو ويٺل
هو ۽ ذات جو منڊرو هو. ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم بہ کيس منڊرو لکيو آهي. هن تعليم
نئي ۾ حاصل ڪئي هئي. مخدوم محمدهاشم جي شاگردن مان هو. مقامي حالتن کان مجبور
ٿي مالدر ڳوٺ مان لڏي ڪڇ هليو ويو ۽ اتي "لري" نالي ڳوٺ ۾ رهڻ لڳو. الهيءَ مناسبت
ڪري کيس لرائي يا لري وارو سڏيو وڃي ٿو. اسان کي ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم جي ڪتب خاني
۾ ٻارهين صديءَ جي عالمن جي فقهي تحريرن جو هڪ مجموعو نظر مان گذريو، ان ۾
ڪن تحريرن تي هن مخدوم عبدالله جي تقريظ بہ آهي، جو سنڌس نالي پنيان "لرائي"
لکيو ويو آهي.

ڳالهہ اٿا ڪن تہ ڪن شرعي ڳالهين تي اتي جي ماڻهن جي هن ڀلاري عالم سان اڻبڻت
ٿي پئي، ان ڪري "لري" مان لڏي ڪڇ جي هڪ ٻئي ڳوٺ "مسري" تعلقي ابڙاسو ۾
وڃي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سنڌس قبر بہ "مسري" ۾ آهي. ڪڇ جو راجا بہ
مخدوم صاحب جو ڏاڍو معتقد هو ۽ کيس ڪيترن ڳوٺن ڏيڻ جي بہ آڇ ڪيائين، پر هن
انڪار ڪيو.

مخدوم عبدالله جو اولاد اڃا تائين هليو اچي، جن مان ڪي تہ هاڻ بہ مسريءَ ۾
پيا رهن ۽ ڪي ڪراچيءَ اندر موسيٰ لائين محلي ۾ اچي رهيا. جهڙوڪ ميان عبدالخالق،
ميان عبدالشڪور ۽ ٻيا، جي وڏن جي پيرويءَ ۾ نهايت نيڪ آهن. هنن جي پنهنجي عزيزن وٽ
ڪڇ ۾ اڃا تائين مخدوم عبدالله جي ڪتابن جو وڏو ذخيرو موجود آهي، جن مان اسان کي
پنهنجي هڪ قديم دوست محمدحسن سولاري خزينة الابرار نالي هڪ ڪتاب قلمي صورت ۾ ڪڇ
مان گهرائي ڏنو آهي، جنهن کي ڪنزالعبرت ڪتاب کان پوءِ سن ١١٧٥ھ ۾ مخدوم عبدالله جوڙي
راس ڪيو ۽ ٻين اڻ ڇپيل ڪتابن جي ڪڇ مان هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش جاري آهي. مخدوم عبدالله
جيڪي ڪتاب جوڙيا آهن، انهن مان ڪهڙا تہ ڇپجي چڪا آهن، جي هن وقت ناياب آهن ۽ ڪي
اڃا تائين قلمي صورت ۾ آهن، جيئن خزينة الابرار وغيره. ڇاپي ۾ آيل ڪتابن مان هيٺيان
مشهور آهن: ڪنزالعبرت، قمرالمنير، بدرالمنير، نورالابصار، خزينة اعظم، تفسير يوسف ۽ ٻيا.

[ڪنزالعبرت، مطبوعہ ڪراچي، سال ١٣٧٦ھ تان ڪنيل].

شاهه حبيب ۽ سندس ڪٽنب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[نوٽ: هي مضمون، شاهه جي رسالي جي جامع، معياري ۽ مستند متن جي مقدمي طور لکيل مواد جو هڪ حصو آهي، جيڪو رسالو، ڊاڪٽر صاحب جي ورهين جي تلاش ۽ تحقيق، جستجو ۽ جاکوڙ جي نتيجي ۾، سنڌي ادبي بورڊ پريس ۾ وڏي اهتمام سان اشاعت هيٺ آهي. پڻ شاهه ڪلچرل سينٽر ڪميٽي ان رسالي کي شايع ڪرڻ لاءِ خصوصي اهتمام ڪيو آهي. - ادارو]

شاهه حبيب، ميين شاهه ڪريم جو پڙپوٽو هو. سندس ڏاڏو جلال شاهه يا جمال شاهه غالباً پنهنجي والد ميين شاهه ڪريم جي وقت ۾ مٽياري ۽ هالن طرف گهڻو گذارڻ لڳو. هو هالن طرف هو جو ڦورن ڪنهن مائي جو مال هنيو ۽ جڏهن شاهه پويان واهر ٿي ويو، تڏهن ڦورن کيس شهيد ڪيو ۽ هو 'گولي پير جي مقام' ۾ مدفون ٿيو. هي مقام شهدادپور تعلقي جي ديهه ۽ ٽپي 'جتما' ۾، پٽ ڪان ۽ ميل کن اتر طرف آهي، جتي جلال شاهه (جمال شاهه) جي تربت موجود آهي. سندس شهيد ٿيڻ بعد سندس پار ٻچا جيڪي هن مٽياري ۾ هئا تن ٻه موٽي وڃي پنهنجي ڏاڏي سان 'سيد پور' (بلڙي) ۾ رهيا. جلال شاهه يا جمال شاهه جو فرزند عبدالقدوس شاهه به عابد ۽ درويش ٿيو، جنهن اتي وفات ڪئي ۽ پنهنجي ڏاڏي ميين شاهه ڪريم جي مزار جي ويجهو ڏکڻ-اوير طرف دفن ٿيو. کيس ٻه پٽ ٿيا: حبيب الله شاهه (شاهه حبيب) ۽ عبدالرشيد شاهه، جن ٻنهي کي اولاد ٿيو. دينداري درويشي جي ورچ حبيب الله شاهه کي ملي. ميين شاهه ڪريم بعد، جملي ڪريم-پوٽن ۾ شاهه حبيب ئي زهد ۽ عبادت، فقر ۽ فضيلت جو صاحب ٿيو ۽ سندس اعليٰ اخلاق، فيض ۽ فقيري جو خاص طرح سندس فرزند شاهه عبداللطيف جي تربيت تي وڏو اثر پيو. ميين شاهه ڪريم بعد، ڪريم-پوٽن ۾ شاهه حبيب ئي شاعر ٿيو، جنهن بيت چيا جيڪي 'شاهه جي رسالي' ۾ شامل آهن. شاهه حبيب جي عارفاڻي شاعريءَ جو پڻ شاهه لطيف تي اثر پيو.

شاهه حبيب پنهنجي والد جي وقت ۾، يا سندس وفات کان پوءِ ڪجهه وقت اچي مٽياري شهر ۾ رهيو. اها جاءِ جتي هو رهيو(١)، اتي ٿي سگهي ٿو ته سندس گهر هو ۽ 'مٽياري' ۾

(١) چون ٿا ته اها جاءِ پوڙهين ويجهي وقت ۾ مرحوم 'ساڪن شاهه' جي حوالي هئي. ١٩٤٠ع ڌاري اتي ڪر جا ڪي وڻ هئا، ۽ پڻ چوديواري سان هڪ ننڍڙي ڪوٺي بيٺل هئي. پراڻين پٽين سان ۽ هيٺاهين ڇت سان جنهن تي پٽيون تڏا هئا ۽ هيٺ زمين تي به ڪي تڏا پيل هئا. اهي شاهه حبيب جا ڪک سڏبا هئا. ماڻهو ادب ڪندا هئا ۽ اتي ختما چلا ڪيلدا هئا.

سندس رهڻ انهيءَ ڪري ٿيو جو شايد اتي سندس شادي ٿي. پوءِ عزيزن جي سائنس اثبٽ ٿي، جو درويش هاشم شاهه جيڪو ڪيس ڪهڙو ڪهرلدو هو، تنهن جي چوڻ تي متياري ڪي چڏهائين. ڪن روايتن موجب شاهه حبيب هڪ شادي عزيزن مان ڪئي ۽ ٻي ٻاهران ڪئي، جنهن مان شاهه عبداللطيف ڄائو. پر هڪ ته اهو ڪنهن به طرح معلوم ناهي ته سندس پهرين شادي ڪڏهن ٿي ۽ ٻيو اهو به معلوم ناهي ته پنهنجن مان جيڪا شادي ڪيائين، سا ڪهڙي پاڙي يا ڪهڙن عزيزن مان ڪيائين. متياروي سيدن جي پاڙن جا شجرا موجود آهن، پر ان ۾ شاهه حبيب جي ان شاديءَ جو ڪو حوالو موجود ڪونهي. روايتن موجب، پهري گهرن مان ڪيس اولاد ٿيو: ٻر هڪ ته شاهه حبيب جي اولاد بابت جيڪي حوالا موجود آهن، سي سندس وفات کان سوا سئو سال ڪن پوءِ جا آهن ۽ ٻيو ته شاهه عبداللطيف جي وفات کان پوءِ ٿي (خاص طرح گادي نشيني جي مسئلي تان) شاهه حبيب جي ارڙهن يا ٻئي اولاد بابت بيان پڌرا ٿيا، انهيءَ ڪري شاهه حبيب جي جملي ڪتب بابت ڪنهن ٻڪي نتيجي تي پهچڻ مشڪل آهي. البت اهو يقيني آهي ته هڪ ٻي گهر مان شاهه حبيب کي ٻي فرزند ٿيا، جن مان فقط هڪ شاهه عبداللطيف باقي بچيو. ٻئي گهر مان، هڪڙن حوالن موجب جمال شاهه نالي فرزند ٿيو ۽ ٻين موجب جمال شاهه ۽ مصري شاهه نالي ٻه فرزند ٿيا. ٽڪڙ واري شجري موجب جمال شاهه جو پٽ ڪريمڏنو شاهه ٿيو، جنهن جو ڪوبه پٽ جمال شاهه نالي ڪونه هو؛ ٻين شجرن ۾ ان جو پٽ جمال شاهه نالي هو، جيڪو شاهه عبداللطيف بعد گادي نشين ٿيو. پٽن کان سواءِ شاهه حبيب کي 'بيبي بتول' (١) نالي هڪ ڌيائي هئي، جيڪا غالباً شاهه عبداللطيف جي سڳي ڀيڻ هئي. ان سميت يا ان کان سواءِ شاهه حبيب جي ٻن ڌيائين جو ذڪر ٿيل آهي، پر مير سانگي ڄاڻايو آهي ته اها ڪا ڪانهي ته اهي ڪهڙي گهر مان هيون، پر ٻنهي جي شادي شاهه حبيب جي وقت ۾ ٿي. سالڪي ڪي غلام محمد شاهه گدا ٻڌايو ته انهن مان هڪ متياري سيدن جي 'موسيٰ' پاڙي ۾ ڏنل هئي ته ٻي سمهباڻي پاڙي ۾ ڏنل هئي (٢). شجرن جي تحقيقات مان اسان کي معلوم ٿيو ته شاهه حبيب جي هڪ نياڻي، سيد موسيٰ جي پاءُ سيد عيسيٰ جي اولاد 'عيسيٰ-پوٽن' جي پاڙي مان محمد حافظ شاهه جي پٽ کي پرڻايل هئي (٣)، مگر شجرن مان ٽوڙي زباني روايتن مان اها تصديق نه ٿي سگهي ته ڪو شاهه حبيب جي ڪا نياڻي سمهباڻين ۾ به ڏنل هئي (٤).

---

(١) لطائف لطيفي، فارسي متن، ص ١٨٠-١٨١. روايت مشهور آهي ته انهيءَ ڪري ٿي ڪيس ادب وچان بيبي بتول، بيبي راڻي يا بيبي سردار سڏيندا هئا.

(٢) لطائف لطيفي، فارسي متن، ص ١٧٣.

(٣) ٽڪڙ واري شجري ۾ صاف ائين ڄاڻايل. محمد حافظ شاهه بن کهريو شاهه پاڳارو هو.

(٤) سمهباڻي، يعني سيد سمهبه (بن عبدالولي بن دين محمد بن شاهه ڪريم) جو اولاد. کيس چار پٽ هئا: عبدالرحمان، عبدالحڪيم، بهارو ۽ ابوالفتح. جيڪڏهن شاهه حبيب جي نياڻي سمهباڻين ۾ ڏنل هئي ته (پيڙهين ۽ وقت جي اندازي مطابق) اها خود سمهبه شاهه جي ڪنهن پٽ کي ڏنل هوندي.

(د) **شاهہ عبداللطيف جي ولادت (١١٠٢هہ)**. عام روايتن موجب شاهہ حبيب کي اولاد ڪونہ ٿيندو هو ۽ ڪنهن درويش کان دعا گهريائين، جنهن چيس تہ: تو کي پٽ ٿيندو، پر سندس نالو عبداللطيف رکجانءِ(١). سن ١٣٥٠هہ ۾ اتاريل هڪ بياض ۾ اها آکاڻي روايت جيئن نقل ٿيل آهي، تنهن موجب اها دعا شاهہ حبيب کي متياري شهر جي مست درويش هاشم شاهہ ڪئي هئي، جيڪو پاڻ جراڙ-پوٽو هو ۽ شاهہ حبيب جو عزيز هو. شجري مان پڻ اهڙي تصديق ٿئي ٿي تہ ٻئي همعصر هئا. شاهہ حبيب دل ۾ ارادو رکي هاشم شاهہ وٽ ويو، جنهن کيس ڏسي چيو تہ "حبيب مان لطيف جي بوءِ ٿي اچي."(٢) شاهہ حبيب کي چڻ واڌائي ملي تہ کيس عبداللطيف نالي پٽ ٿيندو، جنهن جي خوشبوءِ ملڪ واسيندي. پوءِ پٽ ڄائس، جنهن جو نالو عبداللطيف رکيائين، پر ٻارڙو گذاري ويو. ساڳئي گهر مان وري ٻيو پٽ ڄائس، تنهن جو نالو بہ عبداللطيف رکيائين، پر اهو بہ گذاري ويو. وري بہ ساڳئي گهر مان ٽيون پٽ ڄائس، جنهن جو نالو وري بہ عبداللطيف رکيائين، جيڪو بچيو ۽ اهوئي شاهہ عبداللطيف ٿيو. اهي ٽيئي ٻارڙا جنهن بيبيءَ مان ٿيا، سا عرس فقير ڏيري جي ٻنائي هئي، جيڪو ملتان جي والي غوث بهاؤالدين زڪريا جي خليفي قلندر فقير ڏيري جي اولاد مان، "ڏٺونرريات" لقب وارن ڏيرن فقيرن جي "ثابت" يا "ثابت پوٽا" نُک مان هو. هنن ڏيرن فقيرن جا بہ سلسلا هئا: هڪڙا 'سايات' يا سبزپوش (سائو ويس ڪندڙ) ۽ ٻيا 'ڏٺونرريات' يا سفيدپوش. هي وڏا پهتل درويش هئا. 'ڪنبات ڏلي' (ڪنبات واري ايراضي جا رکوال ولي) ڪري سڏبا هئا. ثابت فقير پاڻ وڏو درويش ٿي گذريو، جو چياٺون تہ:

---

(١) مرزا قليچ بيگ لکيو آهي تہ شاهہ صاحب کي اولاد ڪونہ ٿيندو هو، پوءِ ڪنهن اولياء کان دعا گهريائين، جنهن کيس يقين ڏياريو تہ: "تو کي پٽ ڄمندو، جو زماني جو غوث ٿيندو، تنهن جو نالو عبداللطيف رکجانءِ" (احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، ص ١٣). البت اهو ڪونہ ڄاڻايائين تہ کيس اها ڳالهہ ڪٿان معلوم ٿي يا اهو ولي ڪهڙو هو، جنهن دعا ڪئي. هيءَ روايت متياروي سادات جي خانداني روايت آهي، جيڪا مسلسل طور هلندي آئي آهي ۽ اعتبار جوڳي آهي. ڪافي ڳولا بعد آخرڪار هيءَ روايت راقم کي تحريري صورت ۾ ملي. اها تحرير جيتوڻيڪ پوءِ جي آهي، پر يقيني طور ڪنهن آڳاٽي ذخيري تان نقل ٿي. جن لفظن ۾ اها نقل ٿيل آهي، تنهن کي ڏسڻ جي 'منعماني' ٻاڙي وارن سيدن جي زباني بيان ٿيل روايت چوڻ مناسب ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ اها لکيت الهن ئي وٽ محفوظ رهي آهي. اڄ کان هڪ صدي اڳ، سن ١٣٠٠هہ ۾ جنهن اها نقل ڪري لکي، تنهن کي وري "ڇڇر ڏينهن ڏهين تاريخ ربيع الاول سن ١٣٦١هہ" ۾ حافظ بسمل ڏکڙائي اتاريو. اهو بياض محترم قمرالزمان شاهہ جي مهربانيءَ سان راقم جي مطالعي هيٺ آيو.

(٢) درويش هاشم شاهہ جڏهانڪر مستي ۽ مجذوبي ۾ آيو تہ هندوستاني ڳالهائڻ لڳو. غالباً قلندر شهباز تي ڪن ٻاهرين عقيدتمندن سان ڳالهائيندي اها ٻولي اختيار ڪيائين. اسان هت سندس قول سنڌيءَ ۾ ڪري لکيا آهن.

سوالي سچيءَ سڪ مان جي ’ثابت‘ ڪي سارين،
تن لڪا تنگي تونڻ جي، لڪي آڏارين (۱).

عرس فقير ڪي ٻه نيائيون هيون: وڏي ڏاتڻ رب رکيي فقير ڏيري ڪي، ۽ ننڍي ايائي ڏاتڻ شاهه حبيب ڪي. شادي بعد، شاهه حبيب ٻه سُهريجن جي پاڙي ۾ تي ويتو جتي سندس گهر ’سُئي قندر‘ واري تاريخي مقام ڪي بلڪل ويجهو اولهه طرف هو. اها گهر واري جاءِ روينيو رڪارڊ موجب سروي نمبر ۱۳۴ ديهه ”سئي قندر جاگير“ تعلقي شهدادپور ۾ آهي ۽ مقامي طور ٿيهه سال کن اڳ تائين مقامي ماڻهن ميني ڪي ان جي خبر هئي. ’سئي قندر مقام‘ کان لمبر جي لام تي اتر-اولهه طرف ۽ موجوده شاخ جي اوپر، شاهه صاحب جي گهر لڳ هڪ ڪڏ هئي جنهن ڪي ”ساياتن جي ڪڏ“ ڪري چوندا هئا. الهيءَ جي پرسان ۱۹۳۰ع تائين ڪنڊي جا وڻ بيٺل هئا جيڪي ’شاهه حبيب جا ڪنڊا‘ سڏبا هئا. اتي سندس حويلي هئي، جنهن جي پتين جون بيناڻون ٻه ان وقت ماڻهن ڏٺيون. انهيءَ حويليءَ ۾ ٿي شاهه حبيب جا پهريان ٻه پٽ جاوا جيڪي گذاري ويا ۽ ’سئي قندر مقام‘ ۾ ڏيرن فقيرن جي پاڙي ۾ دفنايا ويا. پنهي جون قبرون اڃا تائين اتي موجود آهن (۲).

ٽيون پٽ شاهه عبداللطيف ٻه انهيءَ ساڳئي گهر ۾ ڄائو ۽ اتي ئي لپنو ۽ وڏو ٿيو. هجري سن مطابق اهو سال ۱۱۰۲هه هو، جنهن جي تصديق الهيءَ روايت مان ٿئي ٿي ته وفات وقت (۱۱۶۵هه) شاهه صاحب جي عمر ٦٣ سال هئي. اڄ کان هڪ سئو ورهيه اڳ ٻه باخبر ۽ ڄاڻو ماڻهو وٽ سال ۱۱۰۲ هجري شاهه صاحب جي ولادت جو مڃيل سال هو، جو ان وقت جي عالم فاضل شاعر سيد غلام محمد ’گدا‘ اهوئي سال پنهنجي هيٺين تاريخي مادي واري شعر مان ڪڍيو (۳).

گدا، سال توليدِ سلطانِ ’پت‘،
شنيدم ز هاتف ’عنايت شعار‘.

۱۱۰۲

---

(۱) ثابت فقير ايڏي وڏي درجي وارو هو جو ڪيس ”ميان ثابت“ ڪري سڏيو ويو. سندس قبر ’سُئي قندر واري قبرستان‘ ۾ ڏيرن فقيرن جي خاص مقام ۾ هڪ اوچي ٿلهي تي آهي، جنهن تي ست قبرون آهن، جن مان اولهه طرف کان پهرين قبر ثابت فقير جي آهي ۽ سير تي پڻ نالو ’ميان ثابت‘ لکيل آهي.

(۲) سن ۱۹۵۹ع ۾ جڏهن راقم شاهه حبيب جي گهر واري جاءِ ۽ الدر مقام ۾ شاهه عبداللطيف جي انهن ٻنهي ڀائرن جون قبرون وڃي ڏٺيون ته اهي تازو ڪجهه وقت اڳ نئين سر ٺهرايون ويون هيون. هڪ تي ’عبداللطيف‘ جي نالي جي سير لڳل هئي، ۽ ٻيءَ تي جيڪا سر هئي وئي هئي، تنهن تي ’عبدالرشيد‘ نالو لکايو ويو هو، حالانڪ اڳ پنهي تربتن تي ’عبداللطيف‘ نالا لڳل هئا. تڪڙ واري شجري ۾، شاهه عبداللطيف جي ٻين ٻن ڀائرن جا نالا ساڳيا ’عبداللطيف‘ ڄاڻايل آهن.

(۳) لطائف لطيفي، صفحو ۲۰۴.

حضرت قلندر شهباز

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

نالو ۽ لقب

عام طرح ڪين قلندر لعل شهباز سڏيو ويندو آهي. سندس اصلي نالو سيد عثمان آهي، ٻيا سمورا سندن لقب آهن، جي هن طرح بيان ڪيا ويا آهن:- لعل، شهباز، قلندر، سيف السلسان، شمس الدين، مهدي ۽ مخدوم.

نسب

سندن نسب جو سلسلو امام جعفر صادق تائين پهچي ٿو. ماثرالڪرام جي صاحب سيد غلام علي آزاد بلگرامي ڏيکاريو آهي، ته سندن نسب شريف تيرهن واسطن سان امام جعفر صادق تائين پهچي ٿو. لب تاريخ سنڌ جي صاحب جيڪو شجرو ڏنو آهي، اهو به تيرهين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان وڃي ملي ٿو. تحفة الڪرام جي دستخط نسخي تي جيڪو سندن شجرو ڏنل آهي، اهو به تيرهن واسطن سان امام عالي مقام تائين پهچي ٿو، پر ڪيترن نالن جي هنڌان اڏيهي ڪائي وئي آهي. لب تاريخ سنڌ ۾ شجرو هن طرح آيل آهي.

(١) حضرت عثمان مروندي (ميمندي) عرف لعل شهباز بن (٢) سيد ڪبير بن (٣) سيد شمس الدين بن (٤) سيد نور شاه بن (٥) سيد محمود شاه بن (٦) سيد احمد شاه بن (٧) سيد هادي بن (٨) سيد مهدي بن (٩) سيد منتخب بن (١٠) سيد غالب بن (١١) سيد منصور بن (١٢) سيد اسماعيل بن (١٣) امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه.

قلندر نامه سنڌي (٢) جي مصنف "سيد غالب" جي ڪن شجرن ۾ سيد ڪبير جي بدران سيد ابراهيم آيو آهي. ڪتاب تعارف هنديءَ واري شجري ۾ "ابراهيم ڪبيرالدين" آيل آهي. قلندر نامه سنڌيءَ (ص ٦) جي مصنف جو رايو آهي ته "اهو انهيءَ ڪري آهي، جو ڪبيرالدين سندن لقب ۽ ابراهيم سندن نالو مبارڪ هو." قلندر نامه جي مصنف وڌيڪ لکيو آهي ته سندن والد کي سيد ابراهيم جوابي به ڪري چوندا هئا.

حضرت قلندر شهباز جي والد بزرگوار جي ولادت جمادي الثاني ٥٠١ هه ۾ ٿي ۽ ٥٢٠ هه ۾ وفات ڪيائون. سندن حرم محترمه يعني حضرت قلندر شهباز جي والده سندس حياتيءَ ۾ ڪجهه

(١) لب تاريخ سنڌ، خدا داد خان، ص ٦

(٢) قلندر نامه سنڌي - حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ص ٥

سال ا ڳ وفات ڪئي. قلندر نامہ سنڌي (ص ٥) جي صاحب ۽ بستان العارفين (ص ٣٣) جي صاحب لکيو آهي، تہ حضرت سيد ابراهيم جوابيءَ جو روضو مرولد ۾ آهي. الشهباز (ص ٢٨) جي صاحب لکيو آهي تہ سندن مزار امام حسين جي روضي اطهر ۾ آهي.

وطن

سندن وطن بابت مختلف روايتون آهن. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ، قلندر نامہ سنڌيءَ (ص ٥) ۾ لکيو آهي، تہ سندن اصل وطن مرولد هو، جو آذربائيجان ۽ تبريز ڏانهن اقليم پنجينءَ ۾ آهي. لب تاريخ سنڌ (ص ٦) جي صاحب ڄاڻايو آهي، تہ "سندن اصل وطن ميمند هو، جو افغانستان جي هرات ڀرڪڻي جي قريب آهي". ماثرالڪرام جو صاحب "تذڪره مشائخ سنڌ" جي حوالي سان لکي ٿو، تہ سندن وطن مرلد (ميم تي زبر، ري خالي، نون تي جزم ۽ دال خالي) هو، جو تبريز جي ڀرواري سان هڪ ڳوٺ آهي.

"مرلد" جو شهر درياه خدي جي اوڀر ۾، درياه جي هڪ شاخ جي ڪناري تي آباد هو، جيڪا خدي ۾ اچي ملي ٿي. هي شهر آذربائيجان جي گاديءَ جو هنڌ آهي ۽ تبريز کان اتر اولهہ ۾ چاليهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. مقدسيءَ چوٿينءَ صديءَ هجري ۾ ان متعلق لکيو آهي تہ ان ۾ هڪ ننڍو قلعو ۽ مسجد هئي. شهر جي ٻاهران واري آباديءَ ۾، جيڪا باغن سان ڀريل هئي، هڪ بزار هئي. ياقوت لکيو آهي، تہ شهر کي ڪردن برباد ڪيو، ۽ ان کي لٽڻ کان پوءِ هتي جي رهاڪن کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويا. مستوفيءَ لکيو آهي، تہ جنهن درياه تي مرند واقع هو، ان جو نالو زولو يا زڪوير هو- بيان ڪيو وڃي ٿو، تہ هي درياه ڇهن فرسخن تائين لڪل زمين جي اندر وهندو هو. مستوفيءَ لکيو آهي، تہ ان جي زماني ۾ مرند جي اڳين وسعت گهٽجي اڌ ٿي وئي هئي. ۾ اتي تائين قرمز جي ڪيڙن جي، جن سان ڳاڙهو رنگ تيار ٿيندو هو، پرورش ڪئي ويندي هئي ۽ هن شهر جو اهو ڪم مشهور هو. شهر جي چوڌاري سٺ ڳوٺ هئا، جي ان سان شامل هئا- (١) مذڪور حقيقتن جي روشنيءَ ۾ چئي سگهجي ٿو تہ صحيح نالو "مرند" آهي.

ولادت

سندس والد بزرگوار عبادت ۾ ايڏو تہ مشغول هوندو هو، جو وڏيءَ عمر تائين شادي نہ ڪيائين. لب تاريخ سنڌ جي روايت آهي، تہ آخر هڪ رات خواب ۾ سيد عثمان جي روح مبارڪ پنهنجي والد بزرگوار کي چيو، بابا، مون کي ٻاهر آڻيو. سندن والد جواب ڏنو "بهشت مان ٻاهر اچڻ افضل آهي ڇا؟" ان تي وري پنهنجي والد کي عرض ڪيائين "دنيا ۾ ظهور

---

(١) اصطخري، ص ١٨١؛ ابن حوقل ص ٢٣٩، مقدسي، ص ٣٧٧، قزويني ج ١، ص ١٨٠، ج ٢، ص ٣٥٤، ياقوت ج ١، ص ٢١٨، ج ٢ ص ٥٠٢، ج ٣، ص ١٢٠، ج ٤، ص ٥٠٣، مستوفي، ص ١٥٦-١٥٩، ٢١٨.

ٿيڻ پڻ احسن آهي٩. هيءَ روايت قلندر نامہ سنڌيءَ (ص ٣) ۽ بستان العارفين (ص ٣٣) ۾ نقل ٿيل آهي. ان کان پوءِ سيد ڪبير نڪاح ڪرڻ جو حيان ٿيو. مرند جي حاڪم سلطان شاهہ باطني اشاري موجب کين پنهنجي ڌيءُ ڏني، جنهن مان سنڌ جو روحاني رهبر قلندر لعل سهوهاڻي تولد ٿيو.

قلندر نامہ سنڌيءَ (ص ٣) جي صاحب هڪ شاعر جا هي شعر ڏنا آهن، جن مان لعل سائينءَ جي ولادت جو سن، عمر ۽ وفات جو سن لڪرن ٿا:

چو تاريخ شمس الدين عثمان، بدرکن الج، از **فلک کرامت**

٥٣٨ هہ

سن عمرش **ولي الله**، وفاتش سروش غيب مي گويد **"برحمت"**

١١٢ — ٦٥٠ هہ

ان مطابق ولادت جو سن ٥٣٨ هہ ڏنلو ائس. بستان العارفين (ص ٣٣) واري ۾ اهو ئي سن ڏلو آهي. لب تاريخ سنڌ (ص٦) واري ٥٧٣ هہ مطابق ١١٧٧ع ۾ ڏيکاريو آهي. تذڪره صوفيائي سنڌ اردو (ص ١٩٩) جي صاحب ولادت جي تاريخ لب تاريخ سنڌ تان ورتي آهي.

الله تعاليٰ کين ظاهري حسن ۽ جمال ايڏو تہ عطا ڪيو هو، جو سندن پيشاني پاڪ چنڊ کي شرمندو ڪندي هئي.

ظاهري تعليم:-

کين ننڍ پڻ کان ئي تعليم پرائڻ جو شوق هو. ستن سالن جي عمر ۾ قرآن ڪريم جو حفظ ڪيائون. ان کان علاوه ٿوري ئي عرصي ۾ عربيءَ ۽ پارسيءَ ۾ مهارت حاصل ڪيائون. سندن عربيءَ ۾ مهارت جو ثبوت هن واقع مان ملي ٿو. (١)

حضرت قلندر شهباز جن جڏهن ملتان ۾ آيا، تڏهن غياث الدين بلبن جي پٽ سلطان محمد، (٢) جو ان وقت ملتان جو حاڪم هو ۽ عالمن ۽ عارفن جو معتقد هو، سندن خدمت ۾ حاضر ٿي، تعظيم بجا آڻي ۽ تحفا پيش ڪري کين ملتان ۾ رهڻ جو عرض ڪيو، جو لعل سائينءَ قبول نہ ڪيو. ڪجهہ ڏينهن اتي رهيا. هڪ ڏينهن سلطان محمد هڪ مجلس تيار ڪرائي، جنهن ۾ عربي سرود ٿيو. ان مجلس ۾ حضرت غوث بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ جو فرزند حضرت شيخ

---

(١) تاريخ فيروز شاهي، برني، سيد احمد خان جي ايڊيشن، ص ٦٧-٦٨ تاريخ معصومي ص ٤٠، لب تاريخ سنڌ ص ٣٥، ماثر الڪرام، ج ١، ص ٢٨٥-٢٨٦.

The Life and works of Amir Khusru مصنف ڊاڪٽر محمد وحيد مرزا ص ٤٦-٤٧؛ تحفة الڪرام ج ٣، ص ١٣٦ ۾ مٿيون واقعو آيل نہ آهي، پر ملتان ۾ سلطان جي سائن ملاقات ڏيکاري ائس.

صدرالدين عارف ملتاني ۽ موجود هو. ٻئي عالم وجد جي حالت ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا. سلطان محمد هٿ ٻڌيون پيرن ير بيٺو هو ۽ زار زار پئي روئين.

هن واقعي مان معلوم ٿيندو، ته پاڻ عربيءَ ۾ ماهر هئا. پارسيءَ ۾ سندن دسترس جو ثبوت سندن شعر مان ملي ٿو، جو اڳتي هلي ڏنو ويندو. مشهور انگريز محقق برٽن جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته، پاڻ زبردست عالم هئا ۽ لسانيات ۽ گرامر جا وڏا ماهر هئا. ان سلسلي ۾ سندن ڪي ڪتاب تصنيف ٿيل هئا، جي مڪتبن ۾ پڙهايا ويندا هئا. لکي ٿو (٣).

”سنڌ جي مڪتبن ۾ جيڪي ڪتاب پڙهايا وڃن ٿا، انهن مان حضرت قلندر شهباز جا هي ڪتاب ۽ شامل آهن. ١- عقد ٢- قسر دوير ٣- اجناس ٤- ميزان صرف“.

ڊاڪٽر سدار لڳاٿيءَ ”Persian poets of Sind“ صفحي ٧ ۾، گزيٽيئر (Vol: A, P-?4) جي صاحب، ۽ شيخ محمد اڪرام ”موج ڪوثر“ ۾ برٽن جو بيان نقل ڪيو آهي. قلندر نامي (ص ٨) جي صاحب جو چوڻ آهي، ته اردو ريخته ۽ ڄاڻندا هئا ۽ ڳالهائيندا هئا.

بيعت

مآثرالڪرام جي صاحب لکيو آهي ته، جڏهن پاڻ بلوغت جي سن کي پهتا، تڏهن بابا ابراهيم جو شيخ جمال مجرد ( ) جو مريد هو، خدمت ۾ حاضر ٿي مريد ٿيا. مريد ٿيڻ جو ۽ هڪ عجيب واقعو بيان ڪيو ويو آهي، جو هن طرح آهي. ”هڪ رات ابراهيم وليءَ ڏٺو ته، هڪ سهڻيءَ شڪل وارو جوان ڳاڙهو لباس اوڍيو ويٺو آهي. ڏسڻ سان اچرج ۾ پيا ته ههڙو عالي مرتبت ڪير آهي؟ ڪين ڪشف ذريعي معلوم ٿيو ته سيد عثمان آهي. ان معلوم ڪرڻ کان پوءِ بابا ابراهيم وٽي ساڻن ملاقات ڪئي. صحبت کان پوءِ حضرت لعل شهباز باطني اشاري موجب قلندري طريقي جو ارادو حضرت بابا ابراهيم جي خدمت ۾ رکيو“. ان کان پوءِ بابا ابراهيم، جو قلندري طريقي تي مريد ٿيو، سچو سال سندس خدمت ۾ رهي ڪماليت کي پهتو ۽ خلافت جو خرقو ڍڪيائين.

---

(٢) سلطان محمد دهليءَ جي بادشاه غياث الدين بلبن جو پيارو فرزند هو ۽ سندس پاران ملتان جو حاڪم هو. عالمن ۽ عارفن جو نهايت معتقد هوندو هو. حضرت غوث بهاؤالدين ملتانيءَ ۽ حضرت شيخ فريد شڪر گنج جو نهايت ادب ۽ احترام ڪندو هو. امير خسرو ۽ امير حسن دهلوي هميشه سندس دربار ۾ گذاريندا هئا. حضرت مصلح الدين سعدي شيرازيءَ ڏانهن ۽ لکيو هئائين ته هو اچي وٽس رهي، پر شيخ پيريءَ ۾ ضعف ڪري اچي نه سگهيو. معذرت جي خط سان گڏ هڪ ڪتاب ،وڪليائينس جنهن ۾ سندس شعر سندس هٿ سان لکيل هئا. حڪومت جي مجلس ۾ سچو ڏينهن رات ويٺو هوندو هو، ته گوڏو ۽ مٿي نه ڪندو هو. ”حقا“ لفظ کان سواءِ ٻيو قسم نه ڪندو هو. سن ٦٨٣ هه (١٢٨٥ع) ۾ مغلن سان لڙندي شهيد ٿيو. امير خسرو سندس شهادت تي پر درد مرثيو لکيو آهي.

(3) Burton's Sind and its Races, p-139.

سير و سياحت ۽ سيوهڻ ۾ اقامت

ننڍپڻ کان ئي سير وسياحت جو تمام گهڻو شوق هوس. سندس سياحت جو پورو تفصيل معلوم ٿي نه سگهيو آهي. جيتري قدر معلوم ٿيو آهي ته:

مشهد مقدس ۾ وڃي، "امام موسيٰ رضا" جي زيارت ڪيائون. حرمين شرفين وڃي حج جو فرض ادا ڪيائون. اتان ٿي ڪربلا معليٰ آيا، جتي بابا ابراهيم وليءَ سان مليا ۽ ڪافي فيض پرايائون. مرشد جي حڪم موجب اتان سنڌ جو رخ ڪيائون. سبز واري ساداتن جي وڏي "مير ڪلان" جي به ڪربلا معليٰ ۾ ئي ساڻن ملاقات ٿي: جنهن کي سيوهڻ جي پاسي وڃي رهڻ جو حڪم ڪيائون (۱). "مير ڪلان" جو احوال اڳتي به ايندو.

اتان ٿي بغداد آيا، جتي ڪيترن ئي بزرگن ۽ عالمن سان مليا. بغداد ۾ سيدعلي سرمست سندن مريد ٿيو، جو ساڻن گڏجي هليو. سيدعلي وزير جو احوال اڳ ۾ بہ اچي چڪو آهي ۽ اڳتي به ايندو. هو لعل سائينءَ جو خاص مريد هو ۽ لعل سائينءَ جي مٿس خاص نظر هئي. سندس مزار، ننڍي قبي ۾ لعل سائينءَ جي روضي جي ٻاهران، ايوان ۾، مسجد جي اولهه طرف آهي.

بغداد مان ٿي ڪيچ مڪران جي رستي هندستان جو رخ ڪيائون. مڪران ۾ واري پنج ڪور نهر رخشان جي جنوب ۾ هڪ سرسبز ميدان ۾ چلا ڪڍيائون.

هزارين مڪراني بلوچ سندن مريد ٿيا. اجا تائين اهو ميدان دشت شهباز جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. (۲) اهوئي سبب آهي جو اڄ تائين هزارين مڪراني سندن زيارت ڪرڻ اچن ٿا.

---

(۱) سيد جمال مجرد، وڏي عرصي تائين مصر ۾ مفتي رهيو. مصر وارا کين ڪتاب خالد روان (هلندڙ ڦرندڙ ڪتاب خالو) سڏيندا هئا. اوچتو کيس اهڙو جذبو طاري ٿيو، جو ڏاڙهي، مڇان، ڀروان ۽ مٿو ڪوڙائي وڃي قبرستان ۾ ويٺو. روايت آهي ته سيدجمال مجرد ڏاڍو حسين هو. مصر جي هڪ عورت مٿس عاشق ٿي پيئي. الهيءَ ڪري سيد صاحب مصر مان ڀڄي وڃي شهر دمبات ۾ پهتو، جيڪو مصر کان ستن اٺن ڏينهن جي پنڌ تي هو. اتي هي بزرگ گوشہ نشين ٿي وڃي ويٺو ۽ دعا گهريائين، ته اي الله تعاليٰ، مون کي هن حسن جي فتنہ کان بچاءِ. دعا کان پوءِ منهن تي هٿ گهمايائين ته مڇون، ڏاڙهي ۽ ڀرون جا سمورا وار ڪري پيس. اهڙيءَ حالت ۾ ان عورت کي گهرائي پنهنجي صورت ڏيکاريائين. جڏهن ان عورت سيد صاحب کي ان حالت ۾ ڏٺو ته منهن موڙي هلي ويئي. سيد جمال مجرد جي وفات کان پوءِ جيڪو درويش سندس گاديءَ تي ويٺو، ته ان به ڏاڙهي، مڇون، مٿو ۽ ڀرون ڪوڙايون ۽ اهائي صورت ۽ ۽ لباس اختيار ڪيو، جيڪو سيد جمال مجرد جو هو. ان کان پوءِ قلندري طريقي جي اها رسم ٿي ويئي.

(۲) مڪران گزيٽيئر ص ۳۰۹

پسني بندر جي پرسان ٽڪر تي "لعل بڪر" نالي هڪ بزرگ جي مزار آهي. روايت آهي، ته اهو بزرگ هڪ بڪرار هو، ۽ پسنيءَ جي پسگردائيءَ ۾ ٻڪريون چاريندو هو. حضرت قلندر شهباز جڏهن هتان اچي لنگهيو، تڏهن ان جي نظر فيض اثر سان رڱجي ريتو ٿيو ۽ "لعل" لقب حاصل ڪيائين.

هن مان ظاهر آهي، ته حضرت لعل سائين مڪران مان ٿي، پسني مان لنگهيا. ان کان پوءِ سفر ڪندا ملتان کان اچي نڪتا، ۽ حضرت شيخ الاسلام غوث بهاؤالدين ملتانيءَ ۽ سندس فرزند حضرت شيخ صدر الدين ملتانيءَ سان مليا ۽ سائن روح رهائيون ڪيائون. اتي ئي شيخ فريد ۽ حضرت جلال بخاري به سندن دوست ۽ محبتي ٿيا، جن سان آخري عمر تائين صحبتون ڪندا رهيا. ايتري قدر جو جڏهن سيوهڻ ۾ آيا، تڏهن به اهي ٽي يار يعني حضرت غوث بهاؤالدين ملتاني، حضرت جلال بخاري ۽ شيخ فريد وٽن ايندا هئا ۽ ڪو ٽنهي تني و يهي سائن رهائون ڪندا هئا. روايتون آهن، تہ هندستان جي ڪن شهرن جي سياحت بہ ڪيائون، جهڙوڪ: جهونا ڳڙهہ، ڪرنار وغيره.

ملتان ۾ ڪڏهن آيا؟

هينئر سوال اٿي ٿو تہ ملتان ۾ ڪهڙي سن ۾ آيا؟ قلندرنامون سنڌيءَ جي صاحب جو چوڻ آهي تہ، سيوهڻ ۾ ٦٤٩ هہ ۾ آيا (١). ان لاءِ هن صاحب هڪ شاعر جي سندن آمد تي چيل فارسي تاريخ پڻ ڏني آهي.

چون باز آشيان قدس شهباز، سيوستان را نموده جنت آسا.

(اخلاص جي پهرين لفظ "الف" جا عدد' ٻوئين مصرع جي عدد سان ڳڏبا، تہ ٦٤٩ هہ ٿيندو. الهيءَ وقت سندن چمار ١١١ سال هئي، جو مٿينءَ تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو.)

الهيءَ موجب چئي سگهجي ٿو تہ ملتان ۾ بہ الهيءَ سال يا الهيءَ سال کان هڪ سال اڳ آيا هوندا. الهن سالن ۾ حضرت شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جو زنده هجڻ بہ ثابت آهي، ڇاڪاڻ تہ، حضرت شيخ بهاؤالدين ملتاني ٦٦١ هہ ۾ وفات ڪئي. پر هن کان اڳ تاريخ معصوميءَ جي حوالي سان ملتان ۾ سلطان محمد جي سائن جيڪا ملاقات ڏيکاري وئي آهي ان موجب ٦٦٣ هہ کان پوءِ ملتان ويا، ڇاڪاڻ تہ، سلطان غياث الدين بلبن ٦٦٣ هہ (٦٦-١٢٦٥ع) ۾ دهليءَ جي تخت تي و يٺو ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجي پٽ سلطان محمد کي ملتان جو حاڪم ڪري موڪليائين. جيڪڏهن ٦٦٣ هہ کان پوءِ سندن آمد ملتان ۾ ڏيکاربي، تہ پوءِ حضرت بهاؤالدين سان سندن ملاقات قبول ڪري نہ سگهبي ڇاڪاڻ تہ حضرت شيخ ٦٦١ هہ ۾ وفات ڪئي. جيڪڏهن سلطان محمد واري ملاقات ۽ حضرت بهاؤالدين جي ملاقات ٻئي قبول ڪجن تہ پوءِ اهو وري هن طرح ٿي سگهندو.

---

(١) قلندر نامه سنڌي، ص. ١

پهريائين پهريائين حضرت قلندر شهباز جن سي ٦٤٩هه ۾ يا ان کان هڪ سال اڳ ملتان ۾ آيا. اتان ئي ٦٤٩هه ۾ سيوهڻ ۾ آيا ۽ رهي پيا. حضرت شيخ بهاؤالدين جي وفات کان پوء سنه ٦٦٣هه يا ٦٦٤هه ۾ سندن فرزند حضرت شيخ صدرالدين سان ملاقات ڪرڻ لاء پيهر ملتان ويا، جتي سلطان محمد سائن مليو؛ ۽ کين ملتان ۾ رهڻ لاء عرض ڪيائين؛ پر پاڻ نه مڃيائونس ۽ وري سيوهڻ موٽي آيا.

سيوهڻ ۾ آمد:

لڪياري سادات ۽ لڪياري عوام وٽ روايت آهي(١) ته، حضرت قلندر شهباز سيوهڻ اچڻ وقت پهريائين لڪيءَ اچي حضرت شاهه صدر رح سان ملاقات ڪئي؛ ۽ موڪلائڻ وقت کيس چيو، ته "مون سان گڏ پنهنجي اولاد ڏيو، جا مون سان هميشه لاءِ گڏ رهي." حضرت شاهه صدر کين پنهنجو پوٽو شاهه صلاح الدين (٢) سندن خدمت ۾ سائن گڏ روانو ڪيو.

ٻي روايت آهي، ته حضرت شهباز سائين، پنهنجي ٽن يارن سان گڏجي لڪيءَ ۾ شاهه صدر سان ملاقات ڪئي (٣).

اهو قرين قياس آهي، ته حضرت شهباز سائينءَ جي سيوهڻ ۾ اچڻ وقت حضرت شاهه صدر سان ملاقات ٿي هوندي؛ ڇاڪاڻ جو حضرت شاهه صدر سان قلندر شهباز جي همعصرن ۽ دوستن جهڙوڪ: خواجه معين الدين، خواجه فريد الدين ۽ عثمان هاروني جون ملاقاتون تذڪرن ۾ مذڪور آهن. بهرحال جڏهن سيوهڻ ۾ آيا، تڏهن پهريائين ان جاء ۾ آيا جتي هينئر سندن درگاهه آهي.

رشد ۽ هدايت:

حضرت قلندر شهباز سنڌ ۾ سير و سفر ڪري، سنڌي عوام جي روحاني ۽ اخلاقي اصلاح ڪئي. جيئن ته ان زماني جي تاريخ تي تاريڪ پردا پيل آهن، انهيءَ ڪري سندن اصلاحي ڪوشش ۽ ڪارنامن جو تفصيل معلوم ٿي نه ٿو سگهي. البته ڪي ڪي اهڃاڻ ٻڌائن ٿا ته،

---

(١) روزانه "مهران" شاهه صدر نمبر ١٩٥٨ع، ص ٤ ۽ ٦.

(٢) تحفة الڪرام (ج ٣، ص ١٣٧) ۾ آيو آهي: سيد صلاح الدين اصل لڪلويءَ جي سيدن مان آهي. پنهنجي ذاتي صلاحيتن جي وسيلي دنيا خواه دين جي سداري ۾ ڪوشش ڪري نالو ڪڍيائين ۽ درگاه جي سجاده نشيني نصيب ٿيس. سندس وجود پنهنجي پير جي نظر فيض اثر جي برڪت سان مريدن ۽ متعلقين جي هر طرح جي سڌارن جو باعث ٿيو. پڪي ٺوڙي ٺڪر تي هڪ قلعڙو سندس يادگار آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سيد صلاح الدين قلندر شهباز سان رهيو هو ۽ سندس سجاده نشين ٿيو هو.

(٣) روزنامه "مهراڻ"، شاهه صدر نمبر، ص ١٣.

تبليغي ۽ اصلاحي ڪمن ۾ ڪيڏي نه ڪوشش ورتائون. فاحشه عورتن جي تڏي پٽائڻ وارو سندن ڀربون ڪارنامو، جنهن جو اڳ ۾ ذڪر ٿي آيو، ٻڌائي ٿو ته، اچڻ سان ئي خرابيءَ جي پاڙ پٽي ڇڏيائون. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، اڳتي هلي ڇاڇا نه ڪيو هوندائون.

تنهن ڪان سواءِ جيئن ته اچڻ سان ئي ڀرپاسين زمين جي آباديءَ ڏانهن متوجه ٿيا، تنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته سندن تعليم سندن سڪو فقير ڪري ويهارڻ واري نه هئي، پر پنهنجن عضون سان حق حلال جي روزي ڪمائڻ جي تعليم ٿي ڏنائون. پر عوام ۾ اقتصادي اصلاح آڻڻ لاءِ به ڪوشش ڪئي هوندائون.

انهن اصلاحي ۽ تبليغي ڪمن کي صرف سيوهڻ تائين محدود نه رکيائون، پر سنڌ ۽ هند جا ڪيترائي هنڌ گهميا. تحفة الڪرام ۽ لب تاريخ سنڌ ۾ ڄاڻايو ويو آهي، ته حضرت شهباز، حضرت غوث العالم ملتاني، حضرت بابا فريد شڪر گنج ۽ سيد جلال اُچ وارو، گڏجي سنڌ هند جا گهڻا طرف گهميا (۱) خواجه فريد گنج شڪر سيوستان ۾ اچڻ سندس پنهنجي ملفوظات ”راحت القلوب“ (ص ۱۷) ۽ بزم صوفيه (ص ۱۲۹) مان به ظاهر آهي. انهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي، ته حضرت بابا فريد گنج شڪر سيوستان جي سير ۽ سياحت ۾ مصروف هئا، تڏهن شيخ اوحدالدين ڪرمانيءَ سان سندن ملاقات ٿي. سيوستان جي ٻي هڪ بزرگ جو ذڪر ڪندي فرمايائون، ته ڏٺم ته بزرگ ويٺو آهي ۽ ذڪر ڪري رهيو آهي. مان وٽس ويهي رهيس. هڪ ڏينهن ڪيس هوش آيو، ۽ فرمايائين، ”الله تعاليٰ جنهن کي سعادت ابدي عطا ڪندو آهي، ان جي لاءِ ذڪر جو دروازو به کولي ڇڏيندو آهي. هو سمهندي، جاڳندي، اٿندي وهندي، ذڪر ۾ رهندو آهي، ۽ سواءِ قضاءِ حاجت جي سمورو وقت ذڪر ڪندو آهي.“

حضرت شهباز، سنڌ جي به ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺل ٿي پائنجي. تحفة الڪرام جو صاحب لکي ٿو:

”رڪن پور، شيخ رڪن الدين ملتانيءَ جي نالي سان ڳوٺ آهي. شيخ ريحان جهنگلي اتي جو ڪامل آهي، جو ذات جو سومرو آهي. شيخ رڪن الدين ملتاني سندس زيارت لاءِ آيو هو، تنهن ڪان پوءِ انهيءَ ڳوٺ جو نالو سندس نالي پويان سڏجڻ لڳو. شيخ ريحان جو اصلي نالو چنيسر هو. چون ٿا ته، اتفاق سان ڪنهن وقت شيخ رڪن الدين ۽ مخدوم لعل شهباز اچي اتي نڪتا ۽ ڪيس ماني، کير ۽ ماني ڪارائڻ لاءِ زور پريائون. هڪڙو قدرتي جنڊ پيدا ٿي پيو، جنهن جو هڪ پٿر اڃا باقي آهي ۽ جنهن ڪنڊي جي وڻ سان ماکي لاٿي هئائون، اهو ڪندو پڻ يادگار ۽ ماڻهن جو زيارت گاهه آهي.“ (۲).

تحفة الڪرام (ص ۱۷۸) جي روايت موجب حضرت قلندر شهباز شيخ ريحان جهنگليءَ جي پٽ شيخ دودي جي شهادت ڪان پوءِ، فاتح خواليءَ لاءِ پٿر تي وڃي وينا هئا. اهو پير جو

---

(۱) تحفة الڪرام، ج ۳، ۽ لب تاريخ سنڌ.

(۲) تحفة الڪرام، (سنڌي ترجمو) ص ۴۴۵–۴۴۶.

ون، جنهن کي نيڪ ڏيئي وينا هئا، سو تحفة الڪرام جي صاحب جي ڏينهن تائين موجود هو. ٿي سگهي ٿو ته هن وقت به موجود هجي، پر تحقيق ڪانه ڪئي وئي آهي.

تحفة الڪرام جي صاحب رڪن پور، نيرن ڪوٽ (حيدرآباد) جي ڀرسان هڪ مشهور ڳوٺ ڏيکاريو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته لعل سائين سنڌ جو ڀري ڀري تائين سير ڪيو ۽ اهو سير ضرور تبليغي لحاظ کان هوندو. البته متيءَ روايت پر لعل سائينءَ سان حضرت رڪن الدين جي موجودگي صحيح سمجهه. پر ڪ ٿي اچي، چاڪاڻ جو رڪن الدين حضرت غوث العالم جو پوٽو هو ۽ سندس زمانو حضرت شهباز کان پوءِ جو آهي. انهيءَ ڪري ڀانئجي ائين ٿو ته لعل سائينءَ اهو سير ۽ سفر حضرت غوث بهاؤالحق سان گڏجي ڪيو هوندو. حضرت رڪن الدين پوءِ اڪيلو ويو هوندو ۽ سندس آمد جي ڪري شهر تي لالوئي رڪن پور پيو هوندو. جيئن تحفة الڪرام ۾ ڄاڻايل آهي. تحفة الڪرام جي صاحب اهڙي ٻي غلطي به ڪئي آهي، يعني: حضرت رڪن الدين جي مريد حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت کي حضرت شهباز جو چوٿون يار ڏيکاريو اٿس. هوڏانهن حضرت شهباز جو يار مخدوم جهانيان جو ڏاڏو سيد جلال سرخ بخاري هو.

ساڳيو مورخ ”منگهي جو طوق“ جو ڪراچيءَ جي ڀرسان آهي، جو عنوان هيٺ لکي ٿو: (۱)

”مشهور جبل آهي. حاجي منگهو نالي هڪ اهل الله بزرگ، شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جو همعصر اتي دفن ٿيل آهي. پڻ حاجي منگهي جي جبل ۾ مخدوم لعل شهباز جي ڪنڊيءَ نالي هڪ نهر آهي، جنهن جي ٻنهي ڪنارن تي وڻندڙ باغ ۽ فقيرن جا ايڪانت پريا تڪيا آهن“

جيئن ته منگهو پير (ڪراچي) وٽ حضرت قلندر شهباز جي نالي جي هڪ نهر آهي، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڀاڻ اتي وڃي رهيا آهن ۽ پوءِ ان نهر تي سندن نالو پئجي ويو آهي. هن مان ثابت ٿئي ٿو ته تبليغ جي لحاظ کان سير ڪندي وڃي ڪراچيءَ کان نڪتا هئا. تحفة الڪرام جي لکڻ موجب ته ”فقيرن جا ايڪانت پريا تڪيا آهن،“ ڀانئجي ٿو ته حضرت قلندر شهباز ان ڪنڊريءَ نالي نهر تي چلا پڻ ڪڍيا هوندا.

حيدرآباد جي گنجي ٽڪر جي پاسي ۾ ٽنڊي غلام حسين ۾ سندن چلي جي جڳهه مشهور آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته حيدرآباد جي آسپاس جي به سياحت ڪيائون. ان کان سواءِ ٻي به روايت آهي ته حيدرآباد جي آسپاس ۾ ساجن سوائي ۽ تاج الدين طربل سان به ملاقاتون ڪيائون.

ٻي روايت آهي ته ٺٽي جي پير پٺي سان به ملاقاتون ڪيائون. عوامي روايتون ملن ٿيون ته لعل سائين جن سيوهڻ کان لاهوت ويا هئا، اتان ٿي هنگلاج ويا هئا، اتان ٿيندا ڪراچيءَ جي پاسي اچي منگهي پير سان مليا (۲). منگهي پير سان ملاقات جو ذڪر تحفة الڪرام

(۱) تحفة الڪرام، ص ۶۳۴-۶۳۵.

(۲) الشهباز.

جي صاحب به ڪيو آهي، جو اڳ ۾ ڏلو ويو آهي. ٻڪر ۾ شاهه صدرالدين رضويءَ جي درگاهه تي چلن ڪيڻ جي روايت به مسمور آهي.

روايت آهي، ته حضرت شهباز سائينءَ ٻاٽ ٻراليءَ ۾ حاجي اسماعيل ٻنهور سان به ڪجهه وقت روح رهاڻ ڪئي (١). ٻاٽ ٻرالي (٢) جي ڏڱن وٽ حاجي اسماعيل جو روضو اڄ به موجود آهي.

تحفة الڪرام جي صاحب، مڪليءَ جي بزرگن ۾ ميان لال جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ لکيو اٿس، ته حضرت لعل شهباز جو ياءُ يا موٽ آهي (٣).

ان مان معلوم ٿئي ٿو، ته ميان لال يا ته حضرت لعل شهباز جن سان سنڌ ۾ آيو هوندو ۽ شهباز سائينءَ سان گڏجي سنڌ ۾ گهميو هوندو.

تبليغ جي لحاظ کان ڪِس ننتي ۾ رهڻ جو حڪم به شهباز سائينءَ ني ڏلو هوندس.

رشد ۽ هدايت سان گڏ، خالق حقيقيءَ جي عبادت به ڪندا آيا آهن، سير ۽ سفر ڪري جڏهن سيوهڻ موٽي آيا، ۽ اتان به جڏهن خرابيءَ ۽ فساد جي ٻاڙ ٻني ڪيڍائون، تڏهن هميشه حق جي ياد ۾ مشغول رهڻ لڳا. قلندرنامون (٤) سنڌيءَ جو مصنف لکي ٿو:

---

(1) Mayne, 1956, P-43; Gazetteer 1927, P-36; Research article by a swiss Sociologist John J. Hongmann, Published in Anthropos. Switzerland Vol: 55, 1960.

(٢) سنڌ جو هڪ عظيم شهر، جنهن ۾ ڪيترائي عالم، فاضل، حاڪم ۽ شاعر پيدا ٿيا. قديم زماني ۾ هتي وڏا مدرسا هئا ۽ ڪيترائي اڪابر اولياءَ عالم هتي پهتا. قديم تذڪرن ۾ ڪيس "قبة الاسلام" سڏيو ويو آهي. مخدوم حبيب الله صديقيءَ جي ڪتاب "ڪرسي نامہ" ۾ آيو آهي، ته "هيءُ شهر شيخ شهاب الدين صديقي سهروردي ٻڌايو، جو ٩ صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو"، پر اهو صحيح نہ آهي. هي شهر ان کان گهڻو اڳ حضرت شهباز سائينءَ جي آمد وقت بہ موجود هو. درياهه جي ڪناري تي هجڻ ڪري هتي باغ گهڻا هئا، جن ۾ ڏاڙهون جام ٿيندا هئا. شاهه حسن ارغون هن کي وڏيڪ رونق بخشي. واپار جو مرڪز هو ۽ مختلف هنڌن سان واپار هلندو هو. شاهه حسن پنهنجي ڀائيءَ جو نڪاح مرزا هندال سان اتي ڪرايو. همايون جڏهن ١٥٤١ع ۾ سنڌ مان گذري رهيو هو ته هتي به قيام ڪيائين. هتي شيخ علي اڪبر جاميءَ جي ڌيءَ سان سندس نڪاح ٿيو. شهر جي شاهوڪاريءَ ۽ سرسبزيءَ جي ڪري ١٨ صدي عيسوي ۾ هن شهر تي ڌاڙا حملا ٿيا. ١٢٠٣هه ۾ محب النبيءَ پيو شهر اڏايو، جيڪو هيئر "نئين ٻاٽ" سڏجي ٿو. پراڻو شهر غالباً ١٩ صديءَ جي شروع ۾ برباد ٿي ويو. لئين شهر تي به چالبدين جا حملا ٿيندا رهيا. قديم زماني ۾ ٻاٽ علائقو به هو.

(٣) تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو) ص ٦١١.

(٤) تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو) ص ٢٥.

اهڙيءَ طرح جنڪر الاهي موجب سيوستان (سيوهڻ) ۾ تشريف فرما ٿي فساد کي بند ڪري يادِ حق ۾ هميشه مشغول هوندا هئا."

مشهور آهي، ته يڪ تنهيءَ جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿي آيو، جي هيئان غار ۾ چلا ڪڍيائون. سيوهڻ اسٽيشن جي ڀرسان، جو باغ آهي ۽ سندن لالي پٺيان "لعل باغ" سڏجڻ ۾ اچي ٿو، ان ۾ هڪ ٿلهو آهي. جنهن لاءِ چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان وٽ ويهي چلا ڪڍيائون.

وصال:

سندن فيض جي درياهه مان مستفيض ته ڪيترائي ٿيا، پر سندن خاص طالب عبدالله شاهه ابدال، سڪندر بودلو بهار ۽ سيد علي سرمست هئا. سيد عبدالوهاب ۽ سيد مير ڪلان به سندن ئي فيض جي درياهه مان سرڪي چڪي هئي. جڏهن سندن وصال جو وقت ويجهو ٿيو، تڏهن طالبن کي هدايتون ڏيئي مراقبي ۾ ويهي رهيا ۽ اتي ئي وصال ڪيائون. ڪين غسل ڏيئي اتي ئي دفن ڪيو ويو، جتي ڀرسائين لوڙهو هنيو هئائون. سندن غسل جي جاءِ درگاهه عاليءَ جي اوير ۾ آهي، جتي هينئر هڪ لنڊي تبي ٺهيل آهي.

سندن وصال جي تاريخ ۾ اختلاف آهي. لب تاريخ سنڌ (۱) جي صاحب "برحمت" مان تاريخ ڪڍي، وفات جو سن ۶۵۰هه (برابر ۱۲۵۲ع) ٺهرايو آهي ۽ تاريخ ۲۱ شعبان ڏيکاري آهي (۲).

ان سن لاءِ هي شعر شاهديءَ طور پيش ڪيو ويندو آهي (۳).

بجو تاريخ شمس الدين عثمان.

بدرکن "رلج" از فلک کرامت

۲۵۳ = ۵۳۸   ۶۹۱ع

سن عمرش ولي الله وفاتش

۱۱۲

سروش غيب ميگويد "برحمت"

۶۵۰

---

(۱) ص ۸.

(۲) قلندرنامه سنڌي، ص ۲۵، قدير سنڌ از مرزا قليچ بيگ مرحوم ص ۳۲ ۽ گزيٽئر واليوم، ص ۸هه، لاڙڪاڻو ضلعو، ڇاپو ۱۹۱۹ع ۾ وفات جي تاريخ ۲۶ ڏيکاري وئي آهي، جا صحيح نه آهي. گزيٽئر جي صاحب ته پاڻ ئي هڪ شعر جي ترجمي مان ڪڍ ۲۱ تاريخ ڏني آهي.

(۳) قلندرنامه سنڌي، ص ۲۵ گزيٽئر جي صاحب ص ۴۸ ۽ ۴۹ تي متن ۾ ڏنل شعر جو ترجمو ڏيڻ سان ڪڍ وصال جي تاريخ ۱۲ ڏيکاري آهي. وڌيڪ لکيو اٿس ته هي شعر روضي جي ديوار تي اڪريل آهي.

يعني ٥٣٨هه ۾ سندن ولادت ٿي. ١١٢ سال سندن عمر هئي ۽ ٦٥٠هه ۾ سندن وصال ٿيو. مقالات‌الشعراء ۾ ٦٤٣هه (١٢٤٣ع) ڄاڻايل آهي ۽ تاريخ وفات هن طرح منظوم ڪيل آهي:

چون رفته سري جنان آن شيخ،
ڪون زبده آل و پاڪ نام است.
از هاتف غيب مي شنيدند،
عثمان به دوازده امام ست.
٦٦١+١٢=٦٤٣ (٦٤٣هه)

خانقاهه جو سنڌ جي تاريخ ۾ ڪردار

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

[سنڌ تصوف جو ڳهوارو رهي آهي. سنڌ جي تصوف وارن تذڪرن ۾ "خانقاهه" جو بار بار احوال ايندو رهي ٿو. انهيءَ ڪري مون اهو بهتر سمجهيو ته خانقاهه جي باري ۾ هڪ مفصل مقالو لکي سنڌ وارن جي اڳيان پيش ڪريان، ته جيئن خانقاهه جي اصل مقصد ۽ مفهوم کي سنڌ واسي سمجهن. انهيءَ سلسلي جي هيءَ پهرين ڪڙي آهي، جا "مهراڻ" جي نذر ڪجي ٿي. هن کان پوءِ ان شاءَ الله ٻيءَ صحبت ۾ سنڌ جي سڀني خانقاهن جو مفصل تاريخي تذڪرو پيش ڪبو. اميد ته منهنجي هن محنت کي قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو ۽ جڏهن به سنڌ جي تصوف جي تاريخ مرتب ڪئي ويندي، ته هيءُ مقالو انهن محققن لاءِ ڪنهن حد تائين رهنمائيءَ جو سبب بڻجندو. ق.ح.خ]

تاريخ جي مطالعي مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته "خانقاهه"، اسلامي دنيا جي انقلابن ۽ ڦيرين گهيرين ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. جڏهن به اسلامي دنيا جي عظيم صوفي درويشن ۽ بزرگن جا تذڪرا ۽ سوانح حيات پڙهجن ٿا، ته انهن جي احوالن ۾ "خانقاهه" جو لفظ، ڪنهن نه ڪنهن طرح سان مطالعي هيٺ اچي ٿو. اسان جي معاشري، تهذيب ۽ تمدن ۾ خانقاهه جو وڏو هٿ رهيو آهي، ليڪن خانقاهه جي اصليت ۽ ان جي تاريخي ڪردار جي باري ۾ معلومات تمام گهٽ رهي آهي. اسان هتي خانقاهه جي اصليت جو تاريخي جائزو وٺنداسون ۽ ساڳئي وقت اهو به معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون، ته ان جو سنڌ جي تاريخ اندر ڪهڙو ڪردار رهيو آهي ۽ خانقاهه نشينن سنڌ جي تاريخ جي تبديلين ۽ حالتن جو ڪهڙي نموني تاريخ ساز فيصلو ڏئي ڪيو آهي.

"خانقاهه" جو لفظ اصل ۾ "خانه" ۽ "گاهه" جو مُعرب آهي. "خانه" جي معنيٰ آهي گهر ۽ "گاهه" جو مطلب جاءِ آهي. ٻنهي لفظن ۾ ائين ڪٺي ڪجي ته اهو گهر، جنهن ۾ درويش ۽ عبادت ڪندڙ بزرگ پاڻ ۾ گڏجي رهندا هجن. خانقاهه جي سلسلي ۾ اسان کي "رباط" جو لفظ پڻ ملي ٿو، جو خانقاهه جي ساڳئي مفهوم لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.

”رباط“ اصل ۾ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ”قلعي بند اسلامي خانقاهه.“ دراصل رباط هڪ اهڙيءَ عمارت جو نالو آهي، جنهن ۾ ڪنهن به اسلامي حڪومت جي سرحدن جي حفاظت لاءِ فوجي دستو رهندڙ هجي. مگر بعد ۾ اها جاءِ صوفي درويشن ۽ بزرگن جي رهڻ جو هنڌ ٿيجي ويئي.

”رباط“ جي متعلق قرآن پاڪ ۾ اچي ٿو:

”وَ اَعِدُّوْ لَهُمْ مَّا اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قُوَّةٍ وَّ مِنْ رِّبَاطِ الْخَيْلِ
تُرْهِبُوْنَ بِهٖ عَدُوَّ اللّٰهِ وَ عَدُوَّكُمْ.“ (پاره. ۱۰سورة الانفال آيت ۶۰)

يعني: ۽ انهن لاءِ (لڙائيءَ جي هٿيارن جي) سگهه مان ۽ گهوڙن جي تيار رکڻ مان
جيڪي ٿي سگهيوَ سو الله جي ويرين کي دهشت ڏيڻ لاءِ تيار رکو(۱).

مٿئين ارشاد رباليءَ مان ظاهر ٿئي ٿو، ته رباط اها جاءِ آهي، جيڪا فوجي نوعيت لاءِ استعمال ۾ اچي سگهي. رباط اڪثر ڪري سامونڊي ڪنارن وارن شهرن ۾ قائم ڪيل هوندا هئا. تاريخ ۾ اچي ٿو، ته ”ماوراءِ النهر“ ۾ اٽڪل ڏهه هزار اهڙي قسم جا رباط قائم ڪيل هئا(۲). ابن خلڪان، ابن حوقل ۽ المقدسي پنهنجن ڪتابن ۾ اهڙن ڪيترن ئي رباطن جو تذڪرو ڪيو آهي. مطلب ته رباط ۾ فوجي نوعيت واري زندگي گذاري ويندي هئي ۽ ان سان گڏ زهد ۽ عبادت تي پڻ زياده زور ڏنو ويندو هو. وقت گذرندي انهن رباطن ۾ صوفي درويش ۽ ٻيا ماڻهو به اچي رهندا هئا. انهيءَ لحاظ کان خانقاهه جو مطلب ۽ مفهوم ۽ ان جو اصل مقصد حيرت ۾ وجهندڙ ضرور آهي، ليڪن خانقاهه تاريخ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. اها وقت جي حاڪم ۽ محڪوم جي وچ ۾ رابطي جو هڪ ذريعو رهي آهي. انسان کي انسانيت جي راهه تي هلائڻ ۽ ان کي سنوارڻ ۾ خانقاهه وڏو نمايان ڪم ڪيو آهي. خانقاهه سياسي انقلابن ۽ تحريڪن کڙين ۾ پڻ سرگرم عمل رهي آهي.

عالمن جو رايو آهي، ته ”خانقاهه“ هڪ فارسي لفظ آهي، جنهن جو مطلب ”رباط“ جي هم معنيٰ آهي. انهيءَ ڏس ۾ هڪ ٻيو لفظ ”دَير“ به اچي ٿو. اهو لفظ سُرياني ٻوليءَ جو آهي. جيڪو گهڻو ڪري عيسائي خانقاهن لاءِ ڪتب ايندو آهي. عربن جي فتوحات کان پوءِ به اهڙيون ڪيتريون ئي عيسائي خانقاهون هيون، جي مشرق وسطيٰ ۾ پنهنجو ڪم ڪنديون رهيون اهڙي قسم جون عيسائي مشنري خانقاهون عراق، شام، فلسطين ۽ مصر ۾ گهڻي انداز ۾ قائم هيون. انهن خانقاهن جي راهب کي ”دَيار“ يا ”دَيراني“ ڪري چوندا هئا. اهي خانقاهون اڪثر ڪري جبلن ۾ قائم هيون. انهن جي حفاظت لاءِ چوگرد قلعي نما ديوارون ڏنل هونديون هيون. قديم يوناني ڪتابن جي اشاعت ۾ انهن خانقاهن جو وڏو هٿ هئو. انهن خانقاهن جي ڀرسان وڏا ڪتب خانا قائم ڪيل هوندا هئا. اهي عيسائي خانقاهون اسلام جي شروعاتي دور ۾ مذهب ۽ دفاعي ڪم جا وڏا مرڪز پڻ هئا(۳).

هاڻي اسان کي اهو ڏسڻو آهي ته خانقاهه جو بنياد ڪيئن پيو، ان جي شروعات ڪهڙي دور ۾ ٿي ۽ ان جي اصليت ڇا آهي؟ تاريخي لحاظ کان خانقاهه جي بنياد ۽ ان جي وجود ۾ اچڻ جي باري ۾ ايترو معلوم ٿئي ٿو ته ان جي شروعات اصل ۾ "شام" ملڪ کان ٿي. الهيءَ خانقاهه جي تعمير جو سبب ڄاڻائيندي تاريخ ۾ اچي ٿو:

"هڪ ڏينهن ڪنهن عيسائي امير جهنگ ۾ شڪار پئي ڪيو، ته هُن اتي ٻن درويشن کي ويٺل ڏٺو. هُو هڪٻئي سان نهايت پيسار ۽ پاڻ ۾ سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا ۽ وٽن جيڪي ڪجهه به هو، سو ڪيدي گڏ جي کائڻ وينا. ان بعد الهن مان هڪ درويش اُٿيو ۽ ٻئي سان پيار ۽ حُب سان موڪلائي، ڪنهن لامعلوم طرف ڏانهن هليو ويو. درويشن جي انهيءَ هلت کي ڏسي، اهو عيسائي امير ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ ويٺل درويش کان پڇيائين، ته هُو پيو درويش ڪير هو، هُن سان تنهنجو ڪهڙو رشتو هو ۽ هاڻي هو ڪيڏانهن ويو؟ اُن تي هن درويش ورندي ڏني ته ويٺل درويش سان منهنجو ڪوبه قريبي تعلق ڪونهي ۽ هن جي باري ۾ مون کي ڪوبه علم نه آهي، ته هو ڪير هو ۽ ڪاڏي روانو ٿي ويو! انهيءَ تي عيسائي امير کانئس پڇيو ته پوءِ هُن سان ايتري محبت ۽ شفقت جو ڪهڙو ڪارڻ هو؟ درويش ورندي ڏني ته اهو اسان جو درويشانه طريقو آهي. عيسائي امير وري ان درويش کان دريافت ڪيو، ته ڇا اوهان کي گڏ جي رهڻ لاءِ ڪا جاءِ نه آهي، جتي اوهان سڀ درويش اچي پاڻ ۾ هڪ هنڌ رهو؟ ان تي درويش جواب ڏنو، ته اسان کي رهڻ لاءِ اهڙو ڪوبه گهر نه آهي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته مٿين واقعي کان متاثر ٿي، انهيءَ عيسائي امير شام ملڪ ۾ "رمله" لالي هڪ خانقاهه تعمير ڪرائي، جتي اهڙي قسم جا درويش ۽ بزرگ پاڻ ۾ اچي گڏ رهندا هئا. اهڙيءَ طرح خانقاهه جي تعمير جي شروعات ٿي." (۴)

ممڪن آهي ته الهيءَ ئي نسبت سان مسلمانن ۾ به خانقاهه جو بنياد پيو هجي. عجمي دنيا ۾ "خان" مسلمان کي چولدا آهن ۽ "قاهه" گاهه جو معرب آهي، يعني اها جاءِ جتي مسلمان درويش گڏ جي رهندا هجن. تاريخي نقطه نگاهه کان خانقاهه جي مرڪزي ڪردار تي باريڪبينيءَ سان غور ۽ فڪر ڪبو ته اهو واضح ٿيندو ته اسلامي تاريخ ۾ "مسجد نبوي" سڀ کان پهرين اسلامي خانقاهه هئي، جتي خود حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن پنهنجن اصحابن کي ديني ۽ دنيوي تربيت ڏيندا هئا ۽ تزڪيه نفس جي پڻ تلقين ڪندا هئا. عهد رسالت ۾ مسجد نبويءَ جي پرسان "اهل صفه" پاڻ ۾ گڏجي قرب ۽ محبت سان رهندا هئا. گويا "صفه" به هڪ خانقاهه جو درجو رکندو هو. خلفاءِ راشدين جي زماني ۾ پوري مدينه منوره هڪ خانقاهه مثل

هو، جتي عام مسلمانن کي ماڻهپي جا اصول، اخلاق ۽ اسالبت جو درس ڏنو ويندو هو. مذهبي قاعدن ۽ قانونن کي مرتب ڪيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح اسلام جي ابتدائي دور ۾ خانقاهه جي ذريعي هزارين ماڻهن کي حق ۽ صداقت جو رستو ڏيکاريو ويندو هو. عام ماڻهن جي دنيوي ۽ روحاني اصلاح ڪئي ويندي هئي. روحاني تعليم سان گڏ دنيوي علمن جو درس پڻ ڏنو ويندو هو.

تاريخ اسلام جي مطالعي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي، ته اسلام جي بقا ۽ تحفظ لاءِ خانقاهه هر دور ۾ پنهنجو نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي. دنيا ۾ اسلامي سلطنت جي حدن ڦهلجڻ سان گڏوگڏ جتي يونالي ۽ عجمي روايتن ۽ فلسفي جي ڳالهين جنم ورتو، اتي اسلامي تصوف تي پڻ ڪافي اثر پيو. تصوف جا نوان نوان اصطلاح گهڙيا ويا، جهڙوڪ: شيخ، مرشد وغيره. خانقاهن جا شيخ يا مرشد پنهنجن معتقدن ۽ عقيدتمندن کي شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جهڙن رازن ۽ رمزن جو پابند ڪندا هئا. ابتدائي دور جي صوفين شريعت جي حدن جي پابندي ڪرڻ تي وڌيڪ زور ڏنو ۽ مذهب ۽ تصوف جي هم‌آهنگي پيدا ڪئي ويئي. ساري اسلامي دنيا ۾ اها تحريڪ زور هئي. مگر بعد ۾ خانقاهه تصوف جي رازن ۽ رمزن سان گڏ دنيوي سياست جي هُرپيچ پيچرن تي پڻ ڪامزن رهي ۽ اهي خانقاهون ئي هيون، جن اسلامي تاريخ جي رخ بدلائڻ ۾ اهم ڪم ڪيو آهي.

خانقاهه جي متعلق اسان مٿي اهو ڄاڻائي آيا آهيون، ته خانقاهه صرف صوفي درويشن ۽ بزرگن جي رهڻ واريءَ جاءِ جو نالو آهي، مگر بعد ۾ اهو رواج گهٽ ٿيندو ويو ۽ عام ماڻهو به اتي اچي رهندا هئا، يعني خانقاهه کي هڪ ”مسافرخاني“ طور به استعمال ڪيو ويندو هو. مشهور عرب سياح ابن بطوطه عراق ۽ ايران جي اهڙين ڪيترين خانقاهن جو ذڪر ڪيو آهي. اسلامي دنيا جي سياسي ۽ معاشرتي زندگيءَ ۾ انهن خانقاهن کي وڏي اهميت هوندي هئي. انهن خانقاهن ۾ اڪثر بلا امتياز ۽ مذهب جي مسافر اچي رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن وقت جا حاڪم پڻ انهن خانقاهن ۾ اچي ترسندا هئا. مشهور عباسي خليفو هارون الرشيد سن ١٨٧هه / ٨٠٣ع ۾ موصل جي ”ديرالاعليٰ“ ۾ اچي رهيو هو ۽ اِها اهائي خانقاهه هئي، جتي هن پنهنجي وزير جعفر برمڪيءَ کي قتل ڪرايو هو. (٥)

تاريخ ۾ ”دويره“ جي خانقاهه جو پڻ ذڪر اچي ٿو، جا هڪ عالم جي رهڻ لاءِ ٺهرائي ويئي هئي. هُن بزرگ سن ٤٠١هه/١٠١١ع ۾ هيءُ جهان ڇڏيو ۽ کيس انهيءَ خانقاهه جي حاطي الدر دفن ڪيو ويو (٦). اهڙيءَ طرح خانقاهه جي الدر ڪنهن بزرگ، شيخ يا مرشد جي آخرين آرامگاهه جو رواج پيو. اڳتي هلي اهو رواج تمام گهڻو عام ٿيو. وقت جا ڪيترائي وڏا صوفي بزرگ ۽ درويش خانقاهن جي حاطن ۾ دفن ٿيا.

چوٿين صدي هجريءَ ۾ صوفين جي هڪ مضبوط گروهه، رباط کي نوجي ڇانوڻيءَ کان مڪمل نجات ڏياري. ان کي مڪمل خانقاهه جو درجو ڏنو. اها تبديلي سپ کان پهريائين

ايران ۾ ٿي ۽ ان کان پوءِ سموري اسلامي دنيا ۾ ان جو رواج پيو (٧). سلطان صلاح الدين ايوبيءَ سن ٥٦٩هه/١١٧٤ع قاهره ۾ هڪ خانقاهه تعمير ڪرائي هئي. انهيءَ خانقاهه جو نالو ”الصالحيه“ هو جنهن کي شروع ۾ ”دارالسعيد السعداء“ جي نالي سان به سڏيندا هئا. سلطان صلاح الدين بيت المقدس ۾ به هڪ خانقاهه ٺهرائي هئي (٨).

خانقاهه ۾ آهستي آهستي ٿي پيئن ڳالهين سان گڏ مسجد شريف جو به بنياد پيو. ڪڏهن ڪڏهن ته خانقاهه کي به مسجد جي نموني ۾ ڪتب آندو ويندو هو. خانقاهه ۾ تارڪ الدنيا زاهد، عابد بزرگ اچي رهندا هئا ۽ هو يڪسوئيءَ سان اڪيلائيءَ ايڪانت ۾ ويهي عبادت ۽ رياضت ڪندا هئا. خانقاهن جي پرسان تعمير ٿيل مسجدن جي منارن ۽ حجرن ۾ اهڙن زاهدن ۽ درويشن جي رهڻ جو بندوبست هوندو هو ۽ اهڙين اڪيلائيءَ وارين جاين ۾ اهي بزرگ ۽ درويش مراقبا ۽ چِلا ڪڍندا هئا. اهو سڀ ڪجهه فلسفي ۽ عجمي اثرات جو اثر هو. جيئن عيسائي ڪليسائن جي پرسان ڪتب خانا ۽ درگاهون قائم ٿيل هئا، تيئن مسلمانن به خانقاهن جي پرسان عالمن ۽ مُدرسن جي رهڻ جو انتظام ڪيو، جتي اهي عالم ۽ مُدرس درس ۽ تدريس جو ڪم ڪندا هئا. انهن درسگاهن ۾ وڏا شاهي ڪتب خانا به قائم ڪيل هوندا هئا. اهڙيءَ طرح خانقاهه ۾ روحانيت سان گڏوگڏ ديني ۽ دنيوي علمن جي درس ڏيڻ جو به پورو انتظام هوندو هو.

تاريخ ۾ اچي ٿو ته خانقاهن ۾ غير شادي شده عورتون به اچي زهد ۽ عبادت ڪنديون هيون، جن لاءِ به جوڳو بندوبست ڪيل هوندو هو. انهن عورتن جي رهڻ ڪري ڪڏهن ڪڏهن اڻ وڻندڙ حادثا به ٿيندا هئا، جو بعد ۾ انهيءَ بدعت کي سختيءَ سان بند ڪيو ويو. ”بيبرس“ جي خانقاهه انهيءَ مقصد سان سن ٧٠٦هه/١٣٠٦ع ۾ ٺهرائي ويئي هئي. هن خانقاهه ۾ اٽڪل ٤٠٠ صوفي درويشن ۽ بزرگن جي رهڻ جو انتظام هو. ”سرياقوس“ جي خانقاهه ۾ وري هڪ سئو صوفين جي رهڻ جو بندوبست هو. هن خانقاهه جي پرسان مسافرخانا به ٺهيل هئا. انهيءَ خانقاهه جي پرسان هڪ عاليشان مسجد شريف به قائم هئي، جنهن ۾ صرف صوفين کي نماز پڙهڻ جي اجازت هئي ۽ عام ماڻهو جي ان ۾ داخلا سختيءَ سان بند هئي. انهيءَ خانقاهه واري مسجد شريف ۾ نماز پڙهائڻ لاءِ هڪ پيش امام به مقرر ٿيل هو. (٩)

ان دور ۾ وري ڪيتريون اهڙيون خانقاهون هيون، جن ۾ تبرڪات رکيل هوندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن وقت جا حاڪم يا گورنر سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ انهن خانقاهن ۾ اچي رهندا هئا ۽ جمعي جي نماز به اتي ادا ڪندا هئا. انهن موقعن تي سياسي مصلحت سبان خانقاهه جي شيخ يا مرشد لاءِ وڏي رقم يا جاگير جو پروانو نذراني طور پيش ڪندا هئا.

تاريخ اسلام جي مطالعي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي، ته ڪڏهن ڪڏهن خانقاهه، مڪتب ۽ مدرسي ۾ به مدغم ٿي وينديون هيون، ڇاڪاڻ ته اسلام ۾ علم ۽ فضل ۽ دينداريءَ

هڪ ٻئي کان ڪنهن به صورت ۾ جدا نه آهن. اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جو ڪيترن صوفي بزرگن خانقاهه ۾ رهي، درس ۽ تدريس جو مشغلو پڻ اختيار ڪيو آهي. انهن خانقاهن ۾ علم ۽ فضل جي تحصيل پڻ ٿيندي هئي. عالم خانقاهه جي حجرن ۾ علم تفسير، حديث ۽ فقه جو درس پڻ ڏيندا هئا ۽ چئن ئي مسلڪ جي فقهن کي پڙهايو ويندو هو. "رباد الاثار" سن ٧٥٦هه/١٣٥٥ع ۾ قائم ٿي ۽ ان ۾ شافعي فقه کي پڙهايو ويندو هو. سن ٧٣٠هه/١٣٣٠ع ۾ "جماليه" جي خانقاهه قائم ٿي. هن خانقاهه جي پرسان هڪ مدرسو هو، جنهن ۾ حنفي فقه جو درس ڏنو ويندو هو(١٠).
سنڌ جي تاريخ مان اهو واضح ٿئي ٿو، ته خانقاهه سنڌ جي تاريخ ۾ پڻ نهايت ئي اهم ڪردار ادا ڪيو آهي ۽ ان جي ذريعي ڪيتريون انقلابي تبديليون ٿيون آهن. جيڪڏهن سنڌ جي تاريخ مان خانقاهه ۽ ان جي ڪارگذارين کي خارج ڪيو ويندو، ته سنڌ جي تاريخ جو هيءُ باب پُسو لڳندو. خانقاهه اسلامي تعليم جي طاقت جو سرچشمو رهي آهي. خانقاهه جي تاريخ، سنڌ جي ماضيءَ جي تاريخ آهي ۽ ماضيءَ جي انهيءَ سرمايي جي عظمت کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته ماضي هميشه مستقبل جو تفسير هوندو آهي. ماضي هڪ روشنائي آهي، جنهن جي رهنمائي ۾ مستقبل جي تعمير جو سهڻو ۽ دلڪش نقش چٽي سگهجي ٿو. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ۾ خانقاهه جو بنياد پيو ۽ خصوصاً سمن جي دور کان وٺي خانقاهه جو هڪ اهڙو وجود نظر اچي ٿو، جنهن سنڌ جي تاريخ کي بدلائي ڇڏيو.
برصغير ۾ سنڌ ئي هڪ اهڙو ملڪ هو، جنهن ۾ تصوف جو طريقو ۽ مزاج پنهنجو هو. هتان جي صوفين جي زهد، عبادت ۽ تقويٰ جو پنهنجو منفرد طريقو ٿي رهيو آهي. تصوف جو رجحان سنڌ جي ڪوشي ڪوشي ۾ سمايل آهي. هيءُ هڪ طبع جي سلامتي هئي. حق جي قبول ڪرڻ جي استعداد ۾ انهيءَ انداز فڪر هڪ سٺي جيلا پيدا ڪئي. اهڙيءَ طرح سان سنڌ ۾ محنتن ۽ رياضتن جو هڪ وڏو سلسلو قائم ٿيو. صوفي درويش ۽ بزرگ طرح طرح جا مجاهدا ڪندا هئا. نفساني خواهشن جي آلودگين، دل جي صفائي، نظر جي پاڪائي، عملن ۽ فعلن جي بجاءِ خداوند تعاليٰ جي اڳيان جوابدار ٿيڻ جهڙين ڳالهين جو رواج اسلام کان گهڻو اڳ سنڌ ۾ رائج هو، جي پوءِ اسلامي تصوف جي اصولن ۽ تعليمات جي ميلاپ ۽ لون اسلامي تصوف جي اصطلاحن ۽ محاورن جي صورت ۾ رائج رهيا. اسلام جڏهن سنڌ جي سرحدن ۾ داخل ٿيو، ته ان وقت اهي سٺيون حالتون اڳ ۾ ئي قائم هيون. اسلام جي اثر ۽ رواداريءَ جي ڪري سنڌ جا ڪيترائي مقامي قبيلا مسلمان ٿيا. محمد بن قاسم سن ٩٣هه/٧١٢ع ۾ سنڌ تي حملو ڪيو. مگر ڪن روايتن مان اهو معلوم ٿئي ٿو، ته ان کان ٧٨ ورهيه اڳ سن ١٥هه/٦٣٦ع ۾ اسلامي تعليم ۽ ان جا اثرات، سنڌ جي ڪيترن ئي مکيه مرڪزن ۾ پهچي چڪا هئا. ڪن روايتن مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته سنڌ جا جاٽ حضور نبي اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي حياتيءَ ۾ طائف ويا هئا ۽ اتان مغيره نالي هڪ مسلمان کي سنڌ جي مکيه مرڪز ديبل ۾ وٺي آيا هئا، جو ڪين اسلامي تعليم ڏيندو هو. ديبل ان دور ۾ سنڌ جو مشهور سامونڊي بندرگاهه هو.

"چچ نامي" مان پڻ اهڙا ڪيترائي واضح اشارا ملن ٿا، ته صحابه ڪرام جي دور ۾ به ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اسلامي اثرات هتي (سنڌ) پهچي چڪا هئا. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ بي روايت به ملي ٿي، ته صحابه ڪرام جي هڪ جماعت حضرت مغيره بن ابي العاص ثقفيءَ جي اڳوائيءَ ۾ رضاڪارانه طور اسلام جي تبليغ ۽ اشاعت لاءِ هتي سنڌ ۾ آئي هئي.

محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ ديبل ۾ سڀ ڪان پهرين مسجد شريف جو بنياد رکيو ويو. انهيءَ مسجد شريف ۾ اٽڪل چار هزار مبلغ مستقل طور رهندا هئا. گويا اها هڪ عرب فوجي ڇانوڻي هئي. اهڙيءَ طرح عربن جي فوجي ڪالونيءَ جو بنياد پيو. ظاهر ۾ اهي فوجي مجاهد هئا، مگر سندن ڪم اسلام جي تبليغ ۽ اشاعت ۽ غيرمسلمانن ۾ اسلام کي ڦهلائڻ هو. سندن تبليغ جي ڪري ڪيترائي نوان مسلمان ٿيا، جن جي ذهني، فڪري ۽ قلبي آبياري ڪئي ويئي. محمد بن قاسم انهيءَ مسجد شريف ۾ مدرسي، خانقاه ۽ دارالقضا جو بنياد وڌو. برصغير هند و پاڪ جي اها پهرين خانقاه هئي. انهيءَ کان سواءِ ان ساڳئي دور ۾ اروڙ جي خانقاه ۽ مدرسي جو پڻ ذڪر ملي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ "چچنامي" جو صاحب لکي ٿو:

> "محمد بن قاسم سنڌ جي فتح کان پوءِ احنف بن قيس جي ڏوهٽي رواح بن اسد کي اروڙ جو گورنر مقرر ڪيو. شرعي ڪاروبار، دارالقضا جو ڪم ۽ خطابت جو عهدو صدر الامام الاجل العالي، برهان الملت والدين، سيف السنة و لجم الشريعت موسيٰ بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبا بن عثمان الثقفي رحه جي حوالي ڪري حڪم ڪيائين، ته رعيت جي دلجوئي واجب سمجهي وڃي ۽ يأمرونه بالمعروف و ينهون عن المنڪر جو حڪم مهمل نه رهي." (11).

بهرحال اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ خانقاه جي ابتدا ٿي. اڳتي هلي سنڌ جي سرزمين اسلامي تصوف جو گهوارو بڻي. برصغير ۾ جيڪي به وڏي بلند رتبي وارا صوفي، درويش ۽ بزرگ آيا، سي پهريائين سنڌ ۾ داخل ٿيا ۽ هتان ئي پوءِ برصغير جي ٻين علائقن ۾ پکڙيا. سنڌ ۾ تصوف جا جيڪي به سلسلا ۽ طريقا رواج ۾ آيا، سي گهڻو ڪري ايران ۽ ان جي عملي سرحد عراق کان پهتا. اهي سڀئي گهڻو ڪري وحدت الوجود جي نظريي جا قائل هئا. تصوف جا جيڪي به سلسلا ۽ طريقا پيدا ٿيا، تن سڀني ۾ سنڌ جي بزرگن پاڻ ملهايو آهي. سنڌ جي هر ڳوٺ، واهڻ، قصبي ۽ شهر ۾ انهن درويشن ۽ بزرگن جا تڪيا، آستان ۽ خانقاهون ملن ٿيون.

سنڌ جي ماڻهن اسلامي تعليم سان گڏ تصوف جي تحريڪ کي به قبول ڪيو. سنڌ ۾ تصوف جي زياده ترقي سماجي نقطهء نگاه کان هيٺئين طبقي ۾ گهڻي رهي آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ طبقي ۾ اهو احساس پيدا ٿيو، ته هو وڏن سان همسريءَ جي دعويٰ ڪري سگهن ٿا. اسلام اوچ نيچ ۽ ذات پات جي سنڌي کي متائي ڇڏيو. ٻئي ڌرم وارن سان هندو برهمڻ زيادتيون ڪندا هئا. انهيءَ ڪري به سنڌ ۾ اسلامي اثرات جو وڏو اثر غالب رهيو. اهوئي سبب هو،

جو مقامي ۽ اسلامي ثقافتي گروهن جي وچ ۾ تهذيبي سطح تي تصوف جي تبليغ جو گهڻو اثر رهيو. عام ماڻهن اهو محسوس ڪيو، ته تصوف ئي هڪ اهڙو فلسفو آهي، جنهن ۾ انسان جي آزادي، مساوات ۽ ترقيءَ جي راهه آهي. مطلب ته تصوف جي تحريڪ ۾ سموري انسان ذات لاءِ ترقي ۽ اصلاح جو راز سمايل آهي.

سنڌ جي تاريخ جو جڏهن غور سان مطالعو ڪجي ٿو، ته اسان کي صوفين جا ٻه گروهه ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪ اهي صوفي بزرگ ۽ درويش هئا، جن دنيا جي هرشيءِ کان منهن موڙي تارڪ الدنيا ٿي، خداوندتعاليٰ جي خوشنودي ۽ قرب حاصل ڪرڻ جي ارادي سان زهد، عبادت ۽ رياضت ۾ محو هوندا هئا. ٻيا وري اهي بزرگ هئا، جن وقت جي هرحاڪم سان جائز يا ناجائز طريقي سان هٿ آيل ملڪ جي صورت ۾ ڀرپور تعاون ڪيو. الهيءَ نموني سان تصوف جي هرڪنهن فرقي پنهنجي پنهنجي نوعيت سان پنهنجي حصو ورتو آهي. انهيءَ ڳالهه جو اهو نتيجو نڪتو، ته پوئين گروهه جي صوفين پهرئين گروهه جي بزرگن کي وقت جي حاڪمن اڳيان باغي يا ملحد ٺهرائي، انهن جي بيخ ڪني پٽي ڪئي. الهيءَ عمل تحت ڪيترن بيگناهه صوفين جا سر قلم ڪيا ويا ۽ ڪيترن کي اسلام کان خارج ٺهرايو ويو. حقيقت ۾ الهن تارڪ الدنيا صوفي بزرگن جو ملڪي سياست سان سڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح ڪوبه تعلق ڪونه هو. وقت جي حڪمرانن سان انهن جو ڪو ٽڪراءُ ڪونه هو. مگر ظاهر ۾ صوفي درويشن ۽ بزرگن جي عوام الناس ۾ وڏي رجوعات هئي. هزارين ماڻهو سندن آستانن ۽ خانقاهن تي اچي ڊرندا هئا. اها ڳالهه وقت جي حاڪمن لاءِ ڊپ ۽ هراس جو باعث هئي، ته متان اهي صوفي بزرگ ڪو خلل نه ٻارين! الهيءَ ڪري وقتي مصلحت ۽ سياسي چال سبباڻ هو انهن صوفين جي خانقاهن ۾ اچي رهندا هئا ۽ بزرگن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۽ عوام تي اثر وجهڻ لاءِ خانقاهن جي خرچ لاءِ شاهي خزاني سان وڏيون رقمون نذراني طور پيش ڪندا هئا. خانقاهن جي لنگر لاءِ جاگيرن جا پروانا به عطا ڪيا ويندا هئا. اهوئي ڪارڻ هو، جو سنڌ جون سڀ خانقاهون خوشحال ٿي ويون ۽ اهي صوفي بزرگ ۽ درويش يڪسوئيءَ سان السائن کي پاڻ ڏانهن متوجه ڪرڻ ۾ رڌل رهيا. وقت جا حاڪم اهڙيون نوازشون ۽ مهربانيون صرف انهيءَ لاءِ ڪندا هئا، ته جيئن انهن بزرگن جا مريد ۽ معتقد سندن (حاڪمن جي لاءِ) ڏکئي وقت ۾ ڪم اچي سگهن ۽ هُو امن پسند رعيت بڻ ٿي رهن ۽ اهوئي سبب هو، جو ڪيترن حاڪمن وقت سر خانقاهن کي پنهنجن مقصدن لاءِ استعمال ڪيو. سنڌ جون اهي خانقاهون وقت جا وڏا اهم مرڪز هئا. سنڌ جي حاڪمن جي قيرين گهيرين ۽ سندن قسمت جا فيصلا به انهن خانقاهن جي حجرن ۾ ٿيندا هئا. سنڌ جي قدير تاريخ اهو ٻڌائي ٿي، ته جڏهن به ڌارين حاڪمن سنڌ تي ڪاهيو ته هُنن وقت جي درويشن ۽ خانقاهه نشينن جو سهارو ورتو، سنڌ جي فتح لاءِ دعائون پني گهرايون ته جيئن عوامي قوت ڪمزور ٿئي ۽ ملڪ فتح ٿئي. سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جن جو اسان اڳتي هلي تفصيل سان ذڪر ڪنداسون.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(١) سيد تاج محمود امروٽي: "القرآن العظيم" (مترجم سنڌي)، تاج ڪمپني لميٽيڊ ڪراچي سنڌ، ص ٢٢٣.

(٢) سيد محمد عبدالله، ڊاڪٽر: "اردو دائره معارف اسلاميه" (اردو)، جلد ڏهون، دانش گاهه پنجاب لاهور، ١٩٧٣ع، ص ١٥٢.

(٣) سيد محمد عبدالله، ڊاڪٽر، "اردو دائره معارف اسلاميه" (اردو)، جلد ٿاٺون، دانش گاهه پنجاب لاهور، ١٩٧٢ع، ص ٣١-٥٣٠.

(٤) محمد حبيب الرحمان، "تذڪره صوفياء ميوات" (اردو)، ميوات اڪيڊمي گهاسيڙه ضلع ڪوڙ گانون، ١٩٨٥ع، ص ٣١-١٢٥.

(٥) سيد محمد عبدالله، ڊاڪٽر، "اردو دائره معارف اسلاميه" (اردو)، جلد ٿاٺون، ص ٥٣١.

(٦) سيد محمد عبدالله، ڊاڪٽر: "اردو دائره معارف اسلاميه" (اردو)، جلد ويهون، دانش گاهه پنجاب لاهور، ١٩٨٤ع، ص ٦٧٥.

(٧) ايضاً، ص ٦٧٤.

(٨) ايضاً، ص ٦٧٥.

(٩) ايضاً، ص ٦٧٦.

(١٠) ايضاً، ص ٦٧٧.

(١١) علي بن حامد ڪوفي: "چچنامو"، مترجم مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ١٩٥٤ع، ص ٣٤٨-٣٤٧.

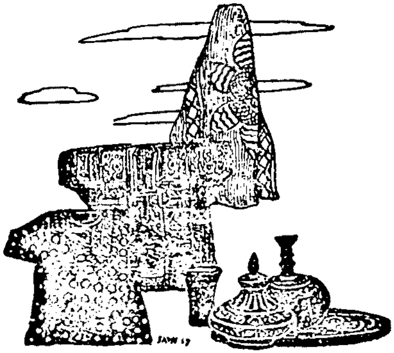

برٽش ميوزم لنڊن ۾ سنڌي قلمي نسخا

غلام محمد لاکو

ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ ٽالپرن حڪمرانن ۾، صلح ۽ دوستيءَ جي معاهدن بعد، سنڌي ساهت ۽ زبان جي مطالعي ۾ واڌارو ٿيو. متعدد انگريز عالمن ۽ سياحن ان ڏس ۾ گهري دلچسپي ورتي. انگريزن سال ١٨٤٣ع ۾ ٽالپرن کي شڪست ڏني ۽ سنڌ تي غاصبانه حڪمراني قائم ڪئي. ان ريت انگلينڊ ۽ سنڌ جي لاڳاپن جو نئون باب شروع ٿيو. هڪ طرف سنڌي زبان جي متفق رسم الخط تيار ڪري، ان جي ترقيءَ لاءِ راهه هموار ڪئي وئي، ته ٻئي طرف سنڌي ساهت ۽ علم جا برطانيه ۾ پڻ مرڪز قائم ٿيا. اهڙن مرڪزن ۾ انڊيا آفيس لئبريري ۽ برٽش ميوزم کي خاص اهميت حاصل آهي. سرڪاري عملدار، سياح ۽ مشرقي علومن جا ماهر، جيڪي ڪتاب ننڍي کنڊ مان حاصل ڪندا هئا، اهي آخرڪار برٽش ميوزم لنڊن کي ڏيندا هئا، يا وري انڊيا آفيس جي ڪتبخاني ۾ جمع ڪرائيندا هئا. اوڻيهين صديءَ جي آخر ڌاري هنن لئبريرين ۾ موجود فارسي ۽ عربي مخطوطن جي مطالعي سان گڏ، هندستان جي ٻين مقامي ٻولين کان علاوه، سنڌي زبان جي قلمي ڪتابن جو اڀياس ٻن هٿ ۾ کنيو ويو. ڏهه سال کن اڳ انڊيا آفيس واري سنڌي قلمي ذخيري بابت، ڊاڪٽر ڪرسٽوفر شيڪل هڪ بهترين ڪيٽلاگ تيار ڪيو، جنهن کي بنياد بنائي هن مضمون جي ليکڪ هڪ تنقيدي ۽ تشريحي پيپر شايع ڪيو آهي (١). برٽش ميوزم ۾ موجود قلمي ذخيري بابت اڀياس جو آغاز البت گهڻو اڳاٿو شروع ٿيو. ان ڏس ۾ جي. ايف. بلومهارڊٽ (٢)، جي ڪيٽالاگ کي خاص اهميت حاصل آهي. هارڊٽ سنڌي مخطوطن کان علاوه، هندستان جي ٻين ٻولين جهڙوڪ: مرهٽي، گجراتي، بنگالي، آسامي، اوڙي ۽ پشتو ٻولين جي اڻڇپيل ڪتابن جو پڻ تعارف ڪرايو. هي ڪيٽالاگ لنڊن مان سال ١٩٠٥ع ۾ ڇپيو هو (٣).

---

(١) انڊيا آفيس لئبريري لنڊن ۾ سنڌي قلمي ڪتاب، رسالو مهراڻ ١٩٨٦/٣.

(2) J.F. BLUMHARDT M.A.

(3) Catologue of the Marathi, Gujarati, Bengali, Assamese, Oria, Pushtu and Sindhi Manuscripts in the Library of the British Museum, London, 1905 A.D.

هن ڪيٽالاگ ذريعي معلوم ٿيو تہ برٽش ميوزم ۾ سنڌي قلمي ڪتابن جا ڪل ٻارنهن جلد موجود آهن. انڊيا آفيس جي ذخيري والگر برٽش ميوزم ۾ پڻ مخدوم محمد هاشم جي ڪتابن جي ڪثرت آهي. ان کان علاوه شاھ جو رسالو بہ آهي تہ مخدوم عبدالله جا ڪتاب بہ هت پهتا آهن. جي. ايف. بلومهارڊٽ يونيورسٽي ڪاليج لنڊن ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ هندي ۽ بنگالي ٻولين جو پروفيسر هو. سنڌس هن ڪيٽالاگ سنڌي ساهت جي اپياس ۾ مکيہ ڪردار ادا ڪيو ۽ ان کي پوءِ اين. ايم. بليموريا پڻ پنهنجي سنڌ ۽ بلوچستان بابت ببليوگرافيءَ ۾ شامل ڪيو (١).

انڊيا آفيس لئبريري ۽ برٽش ميوزم ۾ موجود اڻ ڇپيل سنڌي ذخيري بابت ان قسم جا تيار ڪيل ڪيٽالاگ ۽ ڪتابڙا ويهين صديءَ جي آغاز ڌاري نروار ٿيا. انگريزن ان بعد بہ اڌ صدي سنڌ تي راڄ ڪيو. خاطري آهي تہ پوءِ واري عرصي ۾ هنن پنهي ادارن ۾ سنڌي قلمي ڪتابن جو تعداد اڃا بہ وڌيو هوندو. ان کان علاوه ان ذخيري بابت ڪم ڪندڙ ۽ ڪيٽالاگ تيار ڪندڙ اديب ۽ محقق سڀ جا سڀ غيرسنڌي هئا. انهن کي نہ تہ سنڌ جي ساهت تي عبور حاصل هو ۽ نہ وري ڪين سنڌي ادب بابت ڪا مڪمل معلومات ميسر هئي. انهيءَ ڪري انڊيا آفيس توڙي برٽش ميوزم ۾ موجود سنڌي مخطوطن بابت ان قسم جي فراهم ڪيل معلومات اڌوري ۽ اڻپوري سمجهڻ گهرجي. ان صورتحال ۾ ڪهڙو نہ چڱو ٿئي جو ڪو سنڌي عالم لنڊن ۾ ويهي پنهنجي ساهت بابت نئوس مطالعو ڪري ۽ ان متعلق حقيقتن تي مبني مواد فراهم ڪري. بهرحال جيسين ڪو سنڌي هٿ انهن مخطوطن تائين پهچي، ڊاڪٽر شيڪل ۽ بلومهارڊٽ جا ڪيٽالاگ ان ڏس ۾ وڏي وقعت رکن ٿا. هيٺ اسين هارڊٽ جي مدد سان، برٽش ميوزم ۾ موجود، سنڌي قلمي مخطوطن جو سرسري ذڪر ڪنداسين. هن صاحب هرهڪ نسخي جي سڃاڻپ ڏيندي، ان جو آغاز قديم رسمالخط ۾ ڏنو آهي. ان قسم جي مطالعي دوران هت بهرحال جديد صورتخطي ڪتب آندي وئي آهي. دوست عبدالرسول قادري ڪن نقطن بابت وضاحت مهيا ڪئي، جنهن جو ٿورن سان اعتراف ڪجي ٿو.

(١) مخدوم محمد هاشم جا ٻہ ڪتاب

هن جلد ۾ مشهور عالم دين مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا شعر ۾ ٻہ مذهبي ڪتاب داخل آهن. هي جلد برٽش ميوزم ۾ A.D.D. 26331 نمبر تي موجود آهي. ڪيفيت هن ريت اٿس - ڪل ورق ٢٤٣، ڊيگهہ اٺ انچ، ويڪر ساڍا چار انچ، هر صفحي تي تيرنهن کان سورنهن سٽون، سٽن جي ڊيگهہ ٽي انچ. ڪتابت سال ١١٥٢ھ (١٧٣٩ع).

(1) N.M. Billimoria "Bibliography of Publications relating to Sind and Balochistan", P.P. 66-71, 1930 (Reprint: Lahore 1976).

(الف) فرائض الاسلام :

هي مخطوطو ورق ٥ کان شروع ٿي ورق ١٧٢ تي ختم ٿئي ٿو. محمدهاشم ولد عبدالغفور هي ڪتاب عربي زبان ۾، سن ١١٤٣هه (١٧٣٠ع) ۾ تيار ڪيو. بعد ۾ مصنف پاڻ ۽ ڪجهه ٻين بزرگن ان جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. بنيادي طرح هي ڪتاب ٻن حصن (ڪتابن) ۾ مرتب ٿيو، جنهن ۾ ١٧٢ مذهبي فرضن جو ذڪر ڪيو ويو. برٽش ميوزم ۾ موجود ان جو قلمي نسخو، خود مصنف پاران پهرئين ڪتاب جو ترجمو آهي، جنهن ۾ ٣٣٢ فرضن جو بيان ٻن ڀاڱن (i) اعتقادي فرض (ii) عملي فرض-سري سان مليل ٿو(١). هن نسخي جو ڪاتب پيچ لڪر جو حافظ منو ولد علي محمد سومرو آهي. ابتدائي سٽون هن ريت آهن :

سڀ ساراه تنهه صاحب کي جوڙئا جهجهان
عرش خلقاءِ ڪرسي پسون ۽ آسمان
اپ ڪئاءِ تارن سين رحمتا روشان
پيدا ڪئاءِ قدرت سين ڪوڙين لکه انسان
ڪي ڪافر ڪئاءِ تن منجهان ڪي ٻئ مسلمان
ڪيئن سين ڪرم ڪري اڙين سين احسان

هن ڪتاب جي ڪجهه وڌيڪ ترجمن جو ذڪر هيٺ اچي ٿو.

(ب) زادالفقير :

هي نسخو ورق ١٧٣ کان شروع ٿي ورق ٢٤٢ تي ختم ٿئي ٿو. مخدوم محمدهاشم عام ماڻهن جي ڀلي خاطر هي ڪتاب سنڌي زبان ۾ تيار ڪيو. هن ۾ روزي بابت بحث ڪيو ويو آهي. هي ڪتاب سن ١١٢٥هه (١٧١٣ع) ۾ تيار ٿيو. مٿين نسخي والڪر هن جي ڪتابت ٻئ سن ١١٥٢هه ۾، حافظ ميان منو ولد علي محمد سومري جي هٿان ٿي. مخدوم صاحب جي هن ڪتاب کي 'زاد المسڪين' به سڏيو ويو آهي. ڪيتالاڪر موجب هي ڪتاب مصنف جي 'راحت المؤمنين' ۽ عبدالخالق جي 'مطلوب المؤمنين' سان، سال ١٨٧٣ع ۾ بمبئي مان ڇپيو هو. ابتدا هن ريت آهي :

ڪرهو حمد حڪيم کي ساراهنو سلطان
رحمة سين رحيم جنهن اپايو جهان
سيهي ڪسان سون ڪري سپاجهو سبحان
نازل ڪئاءِ نبي اتي سوهارو فرقان
جو سوهائي اسوهن کي جاڻائي اجاڻ

---

(١) اعتقادي فرضن جو لاڳاپو عقيدي سان آهي، جنهن ۾ خداتعاليٰ تي ايمان، ملائڪن، مقدس ڪتابن، رسولن، قيامت، تقدير ۽ وري زنده ٿيڻ تي ايمان آڻڻ شامل آهي. عملي فرضن ۾: نماز، روزو، زڪواة ۽ حج وغيره اچي وڃن ٿا. (سنڌ جي ادبي تاريخ، جلد اول، ص ١٩٥-١٦٠، سال ١٩٣٧ع).

(٢) فرائض الاسلام

هن نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي: داخلا نمبر ADD. ٢٦،٣٣٠؛ ورق ٥٨؛ ڊيگهه ساڍا نوَ انچ: ويڪر پونا ڇهه انچ: هر صفحي تي ١٢ سٽون، سٽن جي ڊيگهه ساڍا ڇهه انچ؛ خوشخط تحرير: ڪتابت آغاز اوڻهين صدي.

مخدوم محمدهاشم ٺٽوي جي ڪتاب 'فرائض الاسلام' جو هي مڪمل سنڌي شعري ترجمو آهي. ڪيٽالاڳ موجب هي ترجمو عبداللطيف ڪيو آهي، جيڪو پڪ سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي نه آهي (ص ٣٦). پهرئين ڪتاب جو ترجمو پڻ پاڻ ئي آهي، ۽ مخدوم عبدالله جي ترجمي جي نزديڪ آهي، جنهن ڪي جزوي ڦيرڦار بعد عبداللطيف پنهنجي پاران ڪيل، فرائض اسلام جي ٻئين ڪتاب جي ترجمي سان شامل ڪري مڪمل ڪيو آهي. هي ڪم سن ١١٨١هه (٦٨-١٧٦٧ع) ۾ پورو ٿيو، جيئن هنن ٻن سٽن مان ظاهر ٿئي ٿو.

فقير عبداللطيف ڪئي سنڌي تصنيفا
سنجهه ورهه ايڪاسي ڪاره ساڀرُوا
(ڪيٽالاڳ، ص ٣٦)

هن نسخي جي ابتدا هن ريت ٿئي ٿي:

سڀ ساراهه ساهه ڪي جوڙئا جنهه جهان
عرش اپايا ڪرسي ۽ پون ۽ آسمان
ڏيئي ذات حضرت رسول ڪي مڪاء فرقان
ڪئاء سج ۽ چنڊ مين عالم ڪي روشان
ڏنـاء سورا تن ڪي منزل مڪان
پيدا ڪياء پاتشاهه زمين زمان.

ياد رهي ته 'فرائض الاسلام' مخدوم ابوالحسن جي ڪيل غلطين جي اصلاح واسطي تيار ڪيو ويو هو. هن نسخي جو ترجمو ڪندڙ (عبداللطيف)، مخدوم محمد هاشم جو پيو لمبر پٽ هو.

(٣) شاهه جو رسالو

سنڌي شعر جي ڪلاسڪس جي هن نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي. داخلا نمبر OR ٢٩٨٧؛ ورق ٢٨٤؛ ٦ انچ ڊيگهه، ١٤ انچ ويڪر؛ هر صفحي تي ١١ سٽون، تختيءَ جي ڊيگهه اڍائي انچ؛ سهڻي صورتخطي؛ اوڻهين صديءَ جو نسخو. ابتدائي ٻه بيت هن ريت ملن ٿا:

پرتوو پنهونءَ جو جهڙ جنن جهالا ڏي
اڃ تنهن آريءَ ڪي ونيو راهه رڻان گهڻو.

پر ترو پنهون، جو ڪي چانئين ڪي اس
قـر بياٽي ڪـُـس آهـي ڪر ٻڪر ڙي.

-

پـر تـوو پنهون، جـو رڳـيـانـي راحـت
پـاليان ڏينهن پـوراء سـاجـن لاء صحت
سـني مصيبت آهـي آري چـام جـي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي جـي ٽئين جلد (مطبع، سال ١٩٣١ع) ۾، سڀ ڪان اول هـن نسخي ڪي استعمال هيٺ آندو. سند جـي سڄاڻ عالم محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، سال ١٩٦٩ع ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران ان ڪي ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

(۴) چئن مذهبي رسالن جو مجموعو

هـي چار مذهبي رسالا (ڪتاب) شعر ۾ آهن. هن جلد جـي ڪيفيت هـن ريت آهـي. داخلا نمبر OR. ٢٩٨٨؛ ورق ٢٨٩؛ ڊيگهه ٨ انچ؛ ويڪر پوڻا ڇهه انچ؛ هرصفحي تي ١٣ سٽون؛ تختي پوڻا چار انچ؛ خوشخط تحرير؛ ڪتابت ارڙهين صدي. هن جلد ۾ مواد جي ڪيفيت هن ريت آهي.

(الف) آية الڪرسي:

هي مختصر ڪتابچو ورق ١ کان شروع ٿي ورق ٩ تي پورو ٿئي ٿو. هي آية الڪرسي (سورة البقر: آية ٢٥٦) جو منظوم شرح آهي. مذهبي عالمن موجب اسم اعظم به ان ۾ شامل آهي، جيڪو ڪهڙو ڪري "الله" جو ذاتي نالو آهي.

ابتدا:

وڏائـي تـه واحـد کي وڏي جه وصفا
ڪندو ڪيـر تـهـجـي واتـا واڪـاٺـا
پڻ هوء صلوات سچي رسول اتي دائم مداما
جي سي آلهي آيري ڪري شمس شعاعً.

ڪيتالاڪر هن شرح جو وڌيڪ تفصيل نه ڏلو آهي. ڊاڪٽر شمل هن نسخي جي مطالعي بعد راء ڏني آهي، ته هي تفسير مخدوم ابوالحسن جـي پاڻيجي ميان عبدالله واعظ جو ڪيل ڏسجي ٿو. شارح ان ۾ سيد عبدالقادر جيلاني لاء چيل قصيدو به شامل ڪيو آهي، جنهن مان پڪ ٿئي ٿي، ته هو قادري سلسلي جو بزرگ هو(١).

(1) A. Schimmel "Pearls from the Indus", P.P. 62-63, Sindhi Adabi Board Hyderabad, 1986.

(ب) مقدمة الصلواة :

مخدوم ابوالحسن جي هي تحرير ورق ١٠ کان شروع ٿي ورق ٦٤ تي ختم ٿئي ٿي. هن ۾ نماز بابت بحث ڪيل آهي. نسخي جي ابتدا هن ريت ٿئي ٿي :

ساراهجي سو ڏڻي سنڌو جنهن فرمان
ميڻو مڙن مؤمنن آلدا، ايمان
تنه ساراهي سڪو منجهه، پتالڊ ر پاڻ
ساڙهو مرون پکن پري مَلَڪ مت سجاڻ.

مخدوم صاحب جي هيءَ ڪاوش متعدد ڀيرا ڇپجي چڪي آهي.

(ت) فرائض الاسلام :

مخدوم صاحب جي 'فرائض الاسلام' جي هيءَ هڪ وڏيڪ ڪاپي آهي، جيڪا ورق ٦٥ کان شروع ٿي ورق ٢٤١ تي ختم ٿئي ٿي. تفصيل نه ڏنو ويو آهي.

(ث) شهادت امام حسن ۽ حسين :

امامن سڳورن جي شهادت جو هي مذڪور ورق ٢٤٢ کان شروع ٿي، ورق ٢٨٨ تي ختم ٿئي ٿو. بلم هارڊٽ هي تصنيف مخدوم محمدهاشم ڏي منسوب ڪئي آهي. هن ۾ شهادت امام حسين ۽ امام حسن جي واقعات کي منظوم بيان هيٺ آندو ويو آهي. مخدوم محمدهاشم جا سوانح نگار، هن تصنيف بابت خاموش ڏسجن ٿا. ابتدا-

اغثني يا رسول الله حالت ندامتي
اغثني يا حبيب الله قامت قيامتي
رسهر رسول رب جا اجها عاجزن
سپاجها سپ...... مرڪن مرسلن
سولهارا سپ...... سندا سولـه سپـن
سڳورا سي خلق جا منجه پن جهالن

(٥) روضه الشهداء

ڪيٽالاگ ۾ هن نسخي جو نالو 'روضة الشهيد' لکيو ويو آهي، جو درست ڪونهي. هن مخطوطي جي صورتحال هن ريت آهي: داخلا نمبر ٦٥٣٥ OR، ورق ٢٣٥، ڊيگهه ساڍا ٤ انچ، ويڪر ٿي سڍا ٿي پاڱي چار انچ، هر صفحي تي ١١ سٽون، پني ٣ انچ. ڪتابت ارڙهين صدي، خط اٿ وٽندڙ. هن ۾ پڻ امامن سڳورن جو بيان شعر ۾ ڏنل آهي. ابتدا-

ساراهيان سو ڏٺي جو خالق خلق خدا
۽ پڻ صلواة سائين جون مٿي محمد شا
ساري سڌو سومنا هاڻي هن اتا
تہ چوٿون خلفاءالراشدين منجا حضرت
علي المرتضىٰ
جو سوٽ سچي سيدالمرسلين جو ۽ پڻ داماد
صاحب ساراهيو جنهن کي منجهہ سورت
"هل اتيٰ" (١)

ڪيتالاڪر هن ڪتاب جي مصنف يا مترجم بابت خاموش آهي (ص ٣٨). ڪوجنا ڪندڙنہ البتہ "روضة الشهداء" جي منظوم سنڌي ترجمي جو ڏس ڏنو آهي، جيڪو مولوي احمد مرحوم هڪ پارسي ڪتاب تان سن ١١٧٢هہ/١٧٥٨ع ۾ تيار ڪيو هو (٢).

(٦) هڪ مذهبي رسالو

هن جو ڪو چٽو نالو نہ لکيو ويو آهي ۽ نہ وري مصنف بابت ڪجهہ ٻڌايو ويو آهي. حافظ عبدالرحيم ان کي اوڻيهين صديءَ جي ابتدا ۾ نقل ڪيو آهي! نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي: داخلا نمبر ٢٦،٣٣٣ ADD؛ ورق ١٢٣، ڊيگهہ ٩ انچ، ويڪر پوڻا ٦ الچ، هر صفحي تي ١٣ سٽون، تختي پوڻا ٤ الچ، اوڻيهين صديءَ جو لکخو. ابتدا-

ڪريا ثناء سائـي کي مـٺـي تـہ رضاء
چئو صلواة سلامن سي مٿي مير محمدا مرتضا
۽ پڻ اتي آل اصحاب الجي تاسي ڏيہ جزاء

(٧) ٻہ اسلامي ڪتاب نظم ۾

هن جلد ۾ ٻہ مذهبي رسالا درج آهن. هي لسخو برٽش ميوزم ۾ ٢٦،٣٣٢ ADD تي داخل آهي. مخطوطي جي ڪيفيت هن ريت ملي ٿي: ورق ١٨١، ڊيگهہ ساڍا ٩ الچ، ويڪر ساڍا ٤ الچ، هر صفحي تي ١٥ سٽون، تختي ساڍا ٣ الچ. غالباً اوڻيهين صديءَ جي تحرير. هن جلد ۾ موجود مواد هن ريت آهي:

(الف) بدر المنير:

هي لسخو ورق ٣ب کان شروع ٿي ورق ١٥٦ تي ختم ٿئي ٿو. هن رسالي ۾ موت ۽ وري زلده ٿيڻ بابت بيان آهي. ابتدا-

(١) هن سورت جو نالو "الانسان" يا "الدهر" بہ سڏجي ٿو.
(٢) محمد صديق ميمڻ، "سنڌ جي ادبي تاريخ"، جلد اول، ص ٣٩٢، سال ١٩٣٧ع.

آهي حمد الله کي جل جلاله سڀکا ساراها
قدرت سين قدير جنهن عالم اپايا
عدم کنا وجود ۾ سڀ آنداء اشياء
خلقت کناء خاک منجها سندي انسانا
جي عطا کناء تن کي عقل ۽ علما
سبب جنهن جي سڀکا پوين پروڙا

هي تصنيف سن ١١٨٤هه/١٧٧٠ع ۾ مکمل ٿي ۽ مخدوم عبدالله ڏي منسوب آهي. هن کان علاوه مصنف، غزوات، فرائض الاسلام، کنزالعبرت، نورالابصار ۽ صفت بهشت تحرير کيا، وري ترجمو کيا (کيٽالاگ، ص ٣٧ ۽ ٣٩). ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ مخدوم عبدالله جي نالي سان ٻه بزرگ ٿي گذريا آهن. هڪ ٿٽي جو بزرگ هو جيڪو مخدوم عبدالله واعظ سڏجي ٿو ۽ ٻيو بزرگ ذات جو منڌرو هو ۽ سنڌ مان لڏي وڃي ڪڇ ۾ ٽڪيو. مٿي ذکر ڪيل تصنيف و تاليف مخدوم عبدالله منڌري ڏي منسوب آهي(١).

(ب) نماز بابت رسالو:

هي نسخو ورق ١٥٧ کان شروع ٿي ورق ١٨١ تي ختم ٿئي ٿو، جنهن ۾ مختلف ڪيفيات ۾ نماز جي ادائگيءَ واسطي هدايتون ڏنل آهن. مصنف يا مترجم بابت وضاحت نه ڪئي وئي آهي. ابتدائي ڪلمات هن ريت ملن ٿا.

ساراهيان سو ڌڻي جو قادر ڪريما
جنهن جا جهان ۾ چلن چتر چاراه
جن ڏني تماشو ڪشي ملک ۾ مولا
سڻو سڀئي سومناه هي ڪتنينا
تو کي پاڻ پيدا ڪيو ڪارڻ نبي ڪريما
لولاک ما اظهر ته ربوبيتي سندو جه ثناء.

(٨) مخدوم عبدالله جو ڪتاب

مخطوطي جو نالو نه ڄاڻايو ويو آهي. گمان غالب آهي ته هي تصنيف پڻ 'بدرالمنير' جي صاحب مخدوم عبدالله جي آهي، جنهن ۾ ڪجهه مذهبي مسئلن جي اپٽار ڪيل آهي. هن نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي. داخلا نمبر ADD. ٢٦،٣٣٤؛ ڪل ورق ٩٠؛ ڊيگهه سوايا ٨ انچ، ويکر سوايا ٤ انچ؛ هرصفحي تي ١٣ سٽون، تختي سوا ٣ انچ؛ غالباً اوڻهينءَ صديءَ جي ابتدا ۾ لکيل.

---

(١) ڪنزالعبرت، مهاڳ ص ج، از علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ناشر مولوي محمد مدني، ڪراچي سال ١٣٨٠هه.

ابتدا :

الف الله تالا جي ڪر پرت سان پچار
ظاهر باطن ذڪر سو سوير منجهه سنهار
خالي ڪر مَ خيال کي ذڪر ڪنا جبار
پر م پچائي پاڻ کي ... ڪر الڪار
مولي جي محبت سين ڪر ورنه وير وتار
ڪيڍي چنڌ قلب کان غير جي گفتار.

(۹) پنجن سنڌي نظمن جو مجموعو

هن ڪليڪشن ۾ مختلف عنوانن تي پنج لظم گڏ ڪيل آهن. داخلا لمبر OR. ٦٥٢٣؛ ڪل ورق ١٢٧؛ ڊيگهه پوڻا ٨ انچ، ويڪر سوا ٤ انچ؛ هر صفحي تي ١١ سٽون؛ تختي ٣ الچ؛ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ لکيل. هن جلد ۾ مواد جي جدا جدا ڪيفيت هن ريت آهي.

(الف) شان رسول ڪريم صلعم :

هي مختصر نظم ورق ١ کان شروع ٿي ورق ١٠ تي ختم ٿئي ٿو.

ابتدا :

ساراهجي سو ڌڻي جنهن اپايا اپ
سوهاري سلطان جي خلق سوهاري سڀ.

(ب) پيغمبر اسلام جي پيدائش:

هي لظم ورق ٣١ کان ورق ٤٦ تائين آهي. ابتدا هن ريت آهي.

ساراهجي سو ڌڻي جو قادر ۽ قدير
خالق رازق سڀن رحمان ۽ رحيم
رحمت تنهجي دائما اپر ات ڪثير
وسي واسي ميه جيئن مٿي محمد مير.

(ت) رسول ڪريم ۽ بيبي خديجه جي شادي :

هن مختصر ڪتابڙي ۾ ورق ٤٧ کان ورق ١٠٢ تائين، حضرت محمد صلعم ۽ بيبي خديجه ڪبريٰ جي شاديءَ جي واقعي کي، منظوم بيان هيٺ آندو ويو آهي. ابتدا هن ريت ملي ٿي.

.... پاتشاهه وڏي ذي هئي
صفت سونهن حسن سين خلق ذات ڏي
بشي پڻ هئس پاتشاهه سدر سلطنت
ڪي پڻ چون غني ۽ جهجهي مال ڪرت.

(ث) جمجمه بادشاهہ جو قصو:

هي قصو مخطوطي جي ورق ١٠٣ کان شروع ٿي ورق ١١٠ تي پورو ٿئي ٿو. قصي جي ابتدا هن ريت ٿئي ٿي.

ساراهجي سو ڌڻي جو سين ساراهہ
اپائي ۽ کپائي لهي سين ساهہ
صفت جي سبحان جي آهين ڏي ڏراءِ
کارساز و صانع و ارض و سماءِ.

(ج) شهادت علي اڪبر:

ورق ١١١ کان ورق ١٢٧ تائين، شهزادي علي اڪبر پٽ امام حسين جي شهادت جو ذکر ڪيو ويو آهي.

واڪر ورائي موٽيو تهان پوءِ سالار
آب ارتي ڪاڏهون اوتياءِ اپار
امير علي اڪبر نڪو تهن هن منجهان
پيرين پئو امام حسين کي موڪل گهرياءِ سُها.

هن مخطوطي جي ورق ١٢٠ تي، ڪاتب جو نالو عبدالواسع ملي ٿو.

(١٠) چئن مذهبي نظمن جو مجموعو

هن قلمي نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي. داخلا نمبر ٢٦،٣٣٥ .ADD؛ ڪل ورق ١٨٩؛ ڊيگهہ ٧ ۽ ٨ انچ؛ ويڪر ٤ انچ؛ هر صفحي تي ١١ کان ١٢ سٽون؛ تختي پوٺا ٣ انچ؛ ڪتابت ارڙهين صديءَ جي ابتدا جي. هن جلد ۾ جدا جدا مواد جا مندرجات هن ريت ملن ٿا.

(الف) صفت بهشت:

مخدوم عبدالله جو هي رسالو ورق ١ کان ورق ٤٩ تائين آهي، جنهن ۾ بهشت جو ذکر مختلف عربي ڪتابن تان اخذ ڪري، روايتي انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. مخدوم صاحب هن تصنيف جي ابتدا هن ريت ڪري ٿو.

چوولجاهہ باب ڪتابجو سڀو سپوجا
ڪريان صفت بهشت جي ڪا تنهن ۾ بيالا
لڪن ڪتابن ۾ ان پر ٿا علما
تا ڪيئن بهشت اپائيو آهي مٿي اين ڪنا.

هن مختصر ڪتابچي جو ڪاتب حافظ عبدالرحيم آهي، جو پچ لڪر جو ويٺل هو.

(ب) بيبي خديجه جو خواب:

غلام محمد نالي هڪ بزرگ عربي ذريعن تان، ترجمو ڪري هن رسالي ۾ بيبي خديجه جي هڪ خواب کي بيان ڪيو آهي. هي مخطوطو ورق ٥٠ کان ورق ١٢٠ تائين اچي ٿو. ضميمي طور شاهہ عبداللطيف جا ست بيت پڻ شامل ڪيا ويا آهن. ابتدا هن ريت ٿئي ٿي.

صفت ساراه سيکا سائـي کر ثـناء
واجـد واحـد وحـده هـادي هميشـا
رازق رب اللعالمين مـولـو مـعـبـودا
جـائـي جـاڻ قدير ڏو پيـدا ۽ پنها.

(ت) مقدمة الصلوات :

مخدوم ابوالحسن جي مقدمة الصلوات جي هڪ وڏيڪ ڪاپي آهي، جيڪا ورق ۱۲۱ ڪان شروع ٿي ورق ۱۷۳ تي، ختم ٿئي ٿي. جنهن ۾ روايتي تعارفي ڪلمات شامل ڪيا آهن.

(ث) چو علمي :

هي چو علمي ورق ۱٦٤ ڪان ورق ۱۸۹ تائين تحرير ٿيل آهي ۽ ان ۾ اسلامي عقيدن ۽ عبادتن بابت بيان مليل ٿو. هيءَ تحرير پڻ مخدوم ابوالحسن جي "مقدمة الصلوات" ۽ ٻن متفرقه رسالن سان گڏ هي چو علمي پڻ سال ۱۸٦۹ع ۾ بمبئي ۽ سال ۱۸۷۰ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇپي آهي. هن جي شروعات هن ريت ٿئي ٿي.

ساراهجي سـو ڌڻـي جـو خـالـق خلق
ته سندي فـرمـان ۾ ـتارو ميرو مـتاڪ
ان ... ڪيترا ڪـوڙيـن پـدم لـک
ات اپـايـا پاتشاهه عـالـم گهڻا الـک.

(۱۱) متفرق مذهبي نظم

هن نسخي جي ڪيفيت هن ريت آهي. داخلا نمبر ۱۲۳۸ .OR؛ ڪل ورق ۷۷ع؛ ڊيگهه ۱۰ انچ، ويڪر ساڍا ۷ انچ؛ هرصفحي تي ۱۱ ڪان ۱۸ سٽون؛ تختي ساڍا ۵ انچ. هيءُ قلمي نسخو خواجڪي خط ۾ سنبت ۱۹۰۹ ۽ ۱۹۱۰ ۾ (سال ۱۸۵۲ع ۽ ۱۸۵۳ع)، ڪڇ ڀڄ ۾ تيار ٿيو جنهن ۾، متفرقہ مذهبي نظم شامل آهن. مخطوطي ۾ ڪل اٺ ننڍا ننڍا رسالا آهن، جنهن بابت ابتدا ۾ هڪ انڊيڪس شامل ڪيل آهي. ڪيتالاڪر وضاحتي ذڪر گجراتي رسم الخط ۾ ڪيو آهي. (ص .ع، داخلا نمبر ۱۱).

”نورجهان“ ناول جو جائزو

عبدالقيوم ”صائب“

جهڙيءَ طرح ڊاڪٽر گربخشاڻي سنڌي ادب جي هڪ اهم شخصيت ليکي وڃي ٿي، اهڙيءَ طرح هن جي هرهڪ تحرير کي وڏو مان ۽ بلند مرتبو ڏنو وڃي ٿو. ناول ”نورجهان“ هن جي ڀرپور تحرير آهي جيڪا ڪتابي صورت ۾ پهريون ڀيرو ١٩١٥ع ۾ ڇاپجي پڌرو ٿي. جنهن لاءِ سنڌيءَ جو ٻيو لائق ليکڪ منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو: ”هن دؤر جو ٻيو اهم ناول هو ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جو ”نورجهان“ (١٩١٥ع)، جو سنڌيءَ ۾ پهريون اصلوڪو لکيل تاريخي ناول هو. جيتوڻيڪ ڪن جو چوڻ آهي ته اهو سردار جوڳيندر سنگهه جي اردو قصي جي آڌار تي لکيل هو(١)“. ملڪاڻيءَ جي هن دعويٰ تي اڳتي هلي تنقيد ٿي آهي جنهن جي جواب ۾ ٿيل تنقيد کي قبول ڪندي، ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي لکي ٿو، ”پروفيسر ملڪاڻيءَ جي بيان مان لڳي ٿو ته ڪيس ’نورجهان‘ ناول جو پهريون ڇاپو نظر نه آيو آهي(٢)“. ڊاڪٽر مرليڌر جو هي طرفداريءَ وارو بيان به ڪونه ٿو ٻيهي، ڇاڪاڻ جو ملڪاڻي پاڻ ٿو چوي ”سنڌي ناول به جڏهن کان ڇپجڻ شروع ٿيا تڏهن کان پئي پڙهيا اٿم(٣)“. هاڻي جيڪو ماڻهو شروع کان وٺي ناول پڙهندو رهيو آهي تنهن جي نظر مان ’نورجهان‘ جو پهريون ڇاپو، جيڪو خود ملڪاڻيءَ جي ڏينهن ۾ ڇاپيو ويو، سو نه گذريو آهي، سا ڳالهه دل سان نٿي لڳي. خاص طور تي ان صورت ۾ جو خود ملڪاڻي اها ڳالهه ڪري ئي ڪونه ٿو ته هن پهريون ڇاپو نه ڏٺو آهي. اصل ۾ ملڪاڻي پڻ طرفداريءَ کان ڪم ورتو آهي، پر زماني اڳتي هلي ان طرفداريءَ جي قلعي کولي ڇڏي جڏهن لالسنگهه اجواڻيءَ لکيو، ”گربخشاڻيءَ سنڌي ادب ۾ پنهنجي ڀرپور ڏيکائي ١٩١٥ع ۾ ’نورجهان‘ ناول لکڻ سان ڏني جيڪو سردار جوڳيندر سنگهه جي ساڳئي نالي واري انگريزيءَ ۾ لکيل ناول جو نقل هو(٤)“. ان ڏس ۾ گربخشاڻي ڳالهه کي صاف ڪري ڇڏيو آهي. هو پنهنجي ناول جي ’منڍ‘ ۾ لکي ٿو، ”ٿورا ورهيه ٿيا ته مشهور سردار جوڳيندر سنگهه پٽيالي رياست جي اڳوڻي وزير نورجهان جو قصو انگريزي ٻوليءَ ۾ آئي ’ايسٽ اينڊ ويسٽ‘ مخزن ۾ درج ڪيو هو. هي ڪتاب انهيءَ طرز تي ٻڌل آهي، مگر ان جو رکو لفظي ترجمو نه آهي. اصل حوالا جهڙوڪ تاريخ فرشته، منتخب التواريخ، اقبالنامه، تزڪ جهانگيري، تاڊ صاحب راجستان وغيره نظر مان ڪڍيا ۽ پڙهيا ويا آهن، ۽ ضروري ڦيرڦار ڪري جيتريقدر ٿي سگهيو آهي اوتريقدر نورجهان ۽ جهانگير جي سچي تاريخ ڏني ويئي آهي(٥)“. ان مان ظاهر آهي ته

ناول 'نورجهان' اصل ۾ جوگيندرسنگهه جي انگريزي ناول تان ورتل آهي، پر ان ۾ ڪربخشاڻيءَ پنهنجي پاران ضروري ڦيرڦار ۽ چٽسالي ڪئي آهي. مطلب ته اجوائيءَ جيڪا لشاندهي ڪئي آهي سا پنهنجيءَ جاءِ تي مناسب ۽ صحيح آهي. باقي رهي اها ڳالهه ته ان ناول ۾ سچي تاريخ ڏنل آهي سا ڳالهه تاريخي روشنيءَ ۾ هرويرو سچي جا سچي ڪالهي، ڇاڪاڻ جو شيرافگن جي موت، نورجهان جي ڪبوترن اڏائڻ ۽ ٻين ڪيترين ڳالهين تي سمي ٻئي ڪافي چنبچاڻ ٿي آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته عام مشهور قصي کي ناول جي صورت ڏني ويئي آهي ۽ بس. بهرحال ڪتاب کي سچي تاريخ جي حيثيت سان نه، پر هڪ اهڙي ناول جي حيثيت سان پرکبو جنهن جي پس منظر ۾ عام تاريخي عوامل ۽ قصن جو هٿ آهي. ٻي ڳالهه هيءَ آهي ته 'نورجهان' کي ناول جي جديد فني ٽيڪنڪ جي ڪسوٽيءَ ۽ معيار تي نه ڪونه پرکبو، ڇاڪاڻ جو جنهن وقت سنڌي ادب ۾ ناول ايتري ترقي ڪانه ڪئي هئي جيتري هن وقت ڪئي آهي. البت هڪ بلندپايه ادبي شخصيت جي انڌي عقيدت کي پاسيرو رکي 'نورجهان' ناول جو اڀياس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي. ان سلسلي ۾ هيءَ ڳالهه به ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته ڪربخشاڻيءَ جي اها اوائلي ڪوشش هئي، جنهن تي هن پهريائين 'جوت' جي مهتمم پرمانند ڪان اصلاح ورتي ۽ ٻئي ڇاپي (۱۹۳۰ع) تي وري ڊاڪٽر عمرالدين دائودپوٽي ۽ شفيع محمد قريشيءَ کان اصلاح ورتي. ان سلسلي ۾ ڪربخشاڻيءَ جو پنهنجو اعتراف پيش ڪجي ٿو ته جيئن وڌيڪ غلطفهميءَ جي گنجائش نه رهي. هن پهرئين ڇاپي جي مند ۾ لکيو آهي، "آءٌ پنهنجي دوست مسٽر پرمانند ميوارام مهتمم صاحب 'جوت' ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سچي سڌارڪ جو دلي شڪرگذار آهيان جو هن صاحب مهرباني ڪري هن ڪتاب جو دستخط نسخو نظر مان ڪڍي ڪٿي ڪٿي اکري ۽ اصطلاحي ڦيرڦاريون ڪيون ۽ پڻ ڇاپي جون غلطيون درست ڪيون (٦)". وري ٻئي ڇاپي (۱۹۳۰ع) جي مسنيد ۾ لکي ٿو، "آءٌ پنهنجي مشفق دوستن ڊاڪٽر عمرالدين دائودپوٽي ۽ شفيع محمد قريشيءَ جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو هنن صاحبن مهرباني فرمائي، هي ٻيو ڇاپو نظر مان ڪڍي، ڪهڙيئي لفظي ۽ اصطلاحي ڦيرڦاريون ڪيون آهن ۽ پڻ ڇاپي جون غلطيون درست ڪيون آهن (٧)". هن وري ٽئين ڇاپي (۱۹۴۰ع) جي منڍ ۾ لکيو، "هن ٽئين ڇاپي ۾ ڪاٿي ڦيرگهير نه ڪئي ويئي آهي." هو وڌيڪ لکي ٿو، "هن ڪتاب کي هڪ تاريخي ناول يا فسانو ڪري سمجهڻ گهرجي، ۽ نه نورجهان ۽ جهانگير جي سچي سوانح عمري."

"سرشتيءَ جي نرمل نظارن جا داستان، قدرتي ۽ انساني حسن جي جلوي جون حڪايتون، مجلسن ۽ محفلن جي رونق جون روايتون، جي ڪتاب ۾ جاءِ بجاءِ نظر اينديون، سي اڪثر من گهڙت آهن (٨)".

هن ڪتاب ۾ جيڪو قصو ڪنيو ويو آهي تنهن تي 'تورهٔ چنگيزي' ۽ هندي دستور خاص طور تي راجپوت تهذيب جو اثر نمايان آهي، البت ايراني تهذيب پڻ ان ۾ وچڙيل نظر اچي ٿي.

هن ناول جا مکيه ڪردار اڪبر اعظم، جهانگير، شير افگن ۽ نورجهان آهن، جن مان اڪبر ۽ جهانگير تي چنگيزي ۽ راجپوت تهذيب جو اثر نمايان آهي، مگر شير افگن ۽ نورجهان تي بنيادي اثر ايراني تهذيب جو آهي.

اڪبر هڪ ڪامياب ۽ ڏاهو بادشاهه ٿي گذريو آهي، تنهن کي جڏهن جهانگير ۽ مهرالنساء جي قرب جي خبر پئي، تڏهن هنن جي شادي ڪرائڻ لاءِ تيار ٿيو، پر غياث بيگ جي مرضيءَ ۽ منشا سان. ان ڳالهه کي ڪربخشاڻي اجهو هن ريت ٿو پيش ڪري: هو ابوالفضل سان ڳالهائيندي چوي ٿو، ”اجا رات رانيءَ مون سان هن ڳالهه جو ذڪر ڪيو آهي. بيشڪ! مهرالنساء سونهن جي کاڻ آهي. شڪ نه آهي ته ان جي الفت سليم کي ڪبر جي ڪن مان ڪڍي، سٺين مارڳ تي آڻي. پر خبر نه آهي ته مرزا غياث بيگ جي ڪهڙي مرضي آهي. زبردستي آءٌ هن کان ڪجهه به نه ڪرائيندس، مگر جي پنهنجي رضا ۽ خوشيءَ سان مهرالنساء کي سليم سان پرڻائي ڏيندو ته آءٌ نهايت خوش ٿيندس.“ ان بعد غياث بيگ کي گهرايو وڃي ٿو، جيڪو انڪار ٿو ڪري ۽ ٻڌائي ٿو ته هن اڳ ۾ ئي سڱ علي قليءَ سان ڪيو آهي سو جي راضي ٿيو ته شهزادي کي سڱ ڏيندس، پر علي قلي ان تي راضي نٿو ٿئي، تنهن تي اڪبر ٿو چوي، ”منهنجي مرضي پڻ هئي، پر نه ٿيو. وڃ، وڃي هڪدم شادي ڪري ڇڏ.“

اڪبر هڪ پاسي اهو حڪم ڏنو ۽ ٻئي پاسي ابوالفضل جي صلاح سان، شهزادي سليم کي اڏيپور جي راڻي جيڪو فساد کڙو ڪيو هو، تنهن کي پنهنجو ڏيڻ لاءِ جنگ ۾ رنيائي ڇڏيو ته جيئن جيسين لڙائي پوري ٿئي، تيسين مهرالنساء جي شادي به ٿي وڃي ۽ شاديءَ جو ٻڌي شهزادو انهيءَ ڳالهه تان آهو کڻي وڃي. حقيقت ۾ وقتي طور تي اها تدبير ڪامياب ٿي. اڪبر جي انهيءَ ڪردار کي ڪربخشاڻي سادن مگر سهڻن لفظن ۾ چٽيو آهي، جن مان اڪبر جي شخصيت نه رڳو شفيق پيءُ جي حيثيت ۾ ابري ٿي، پر هو هڪ با تدبير بادشاهه پڻ نظر اچي ٿو. ان مان ظاهر آهي ته ڪربخشاڻيءَ اڪبر جو ڪردار سٺي نموني ۾ چٽيو ۽ اڀاريو آهي.

ٻيو مکيه ڪردار آهي جهانگير جو. اهو هڪ عام رايو آهي ته ڪربخشاڻيءَ جهانگير جي ڪردار سان انصاف ڪونه ڪيو آهي. ان بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو، ”جهانگير جو ڪردار به جيتوڻيڪ چڱيءَ طرح اڀاريل آهي، تڏهن به ساڻس پورو انصاف نه ڪيو ويو آهي. کيس عياش ۽ عاشق جيئڙو ڏيکارڻ ۾ ته ڪين گهٽايو اٿس، پر سندس خوبين کي ايڏو نروار نه ڪيو اٿس، جو هو هڪ انصاف پسند، بهادر سپهه سالار ۽ قابل حڪمران ٿي اسان جي آڏو اچي، جنهن کان هو مشهور هو.“ انهيءَ ڪردار جي باري ۾ سرم ابيچنداڻي لکي ٿو، ”'نورجهان' ناول جا ڪردار اهڙو ته سياويڪ نمونو ۾ پيش ٿا اچن، جڻ چاهين وارا رالڊيڪا آهن يا ڪڏا ڪڏيون آهن، جي ڳالهائي نٿا سگهن پر ليکڪ ئي هنن طرفان ڳالهائيندو ٿو رهي، نه ته ليکڪ جيڪر هندستان جي بادشاهه کان اسٽريٽ روميو جا ڊائيلاگ ڪيئن چوائي سگهي ها يا دربار جي آداب کي پاسيرو ڪيئن رکي سگهي ها! عجب کان وڌيڪ ڪل جي ڳالهه ته

اها آهي جو ليڪ جڏهن شهنشاهه جهانگير کي سياهه جذبن ۾ لپيٽي، هن ڪان کي مجنونءَ وارا ڊائلاگ ٿو چوائي، تڏهن هن جي ڪردار کي پڇي ڊاهي ٿو ڇڏي. ڪردار کي سياهه جذبن ۾ لپيٽڻ جي به ڪا ٽيڪنڪ ٿيندي آهي، ان ۾ الٽيسٽي ٿيندي آهي جا اڪثر اسان کي رومانوي ناول ۾ ملي ٿي ۽ اها ٽيڪنڪ گربخشاڻيءَ وٽ نه آهي، جيڪا جذبي کي گرم ڪندي چرم سيما تي پهچائي."

وري جڏهن جهانگير، اڪبر اعظم کي خط لکي ٿو ته لکي ٿو ۽ نڪي بادشاهه وانگر خطاب ٿو ڪريس. ڇا جهانگير کي ڪا تربيت ئي ڪانه مليل هئي؟ ظاهر آهي ته ائين ڪونه هو. هڪ رواجي انسان به جڏهن پنهنجي والد کي خط لکندو آهي، تڏهن "والد بزرگوار" وغيره جهڙا تخاطبي الفاظ ضرور لکندو آهي. هتي ته جهانگير کي رواجي ماڻهوءَ کان به گهٽ ڪري ڏيکاريو ويو آهي، جا ڳالهه هڪ طرف گربخشاڻيءَ جي ڪچي ذهنيت جي نشاندهي ڪري ٿي ۽ ٻئي طرف ڏيکاري ٿي ته هن جو مسلم بادشاهه ۽ تاريخ ڏانهن ڪهڙو نه هلڪو رويو هو.

هتي خط جي عبارت جي شروعات ڏجي ٿي تاڪ ڳالهه وڌيڪ صاف ٿي بيهي:

"شهزادي کي هيءَ صلاح بلڪل پسند آئي ۽ ڪنڌي ئي ڪاغذ ۽ قلم هٿ ڪري رت خط لکيائين:

مهرالنساء، مرزا غياث بيگ جي ڌيءَ، جنهن جهڙي خوبصورت ۽ شيرين شمايل ڪنيز خدا نه جوڙي آهي ۽ نه جوڙي سگهندو، تنهن جي محبت ۾ دل گرفتار ٿي ويئي اٿم ......"

اهڙيءَ صورت ۾ اهو رايو صحيح آهي ته گربخشاڻيءَ جهانگير جي ڪردار سان انصاف ڪونه ڪيو آهي ۽ محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي الهيءَ چوڻ ته 'نورجهان' ۾ "ڪردار نگاري نهايت ئي دلڪش ۽ وڻندڙ انداز ۾ پيش ڪيل آهي"، سان متفق ٿي نٿو سگهجي.

ٽيون ڪردار آهي خود نورجهان جو. هوءَ جڏهن شهزادي سليم جي قرب ۾ قابو ٿي وڃي ٿي ۽ ان سان ڳالهه ڏسجي ٿي پوي، تڏهن راڻي جوڌا ٻائيءَ جي پيرن تي ڪري چوي ٿي، "رحمدل راڻي! منهنجي وينتي ٻڌ. يقين اٿم ته تنهنجي دل منهنجي ماڻهن جهڙي سخت نه آهي. سليم مون کي دل و جان سان پيار ٿو ڪري ۽ آءٌ برعڪس ائين ئي پيار ٿي ڪريان. خدا گواهه آهي ته مون سان ڪا به بيجاهه هلت نه ڪئي اٿس. معاف ڪجانءِ جو هٿن لڄ لاهي، پنهنجي محبت جو اظهار ڪيو اٿم، پر لاچاريءَ ۾ ڪي به روا آهي. آءٌ وري وري ٿي چوان ته شهزادي کي آءٌ سچيءَ دل سان پيار ٿي ڪريان." هن قسم جو بيان ڏيکاري ٿو ته نورجهان پنهنجي عشق جي اظهار ڪرڻ ۾ ڪيڏي نه بيباڪ هئي.

جڏهن اهائي بيباڪ عورت علي قليءَ سان پرڻجي وڃي ٿي ته پهريائين پنهنجي مڙس کي رخ ڪانه ٿي ڏئي، پر پوءِ جڏهن ڏسي ٿي ته شهزادي سليم سندس پوئواري ڪانه ڪئي ته علي قليءَ سان نهي ٿي وڃي، ايتري قدر جو جڏهن علي قليءَ جي قتل کان پوءِ هوءَ موٽي مغل محل ۾ اچي ٿي رهي ته ڪافي وقت تائين پنهنجي مڙس جي ياد ۾ شهزادي سليم کي

منهن کانئ ٿي ڏٺي، پر پوءِ ڪيس حالتن آخر مڙڻو پيو. پر ٻهرحال جڏهن محل ۾ جهانگير جي اڳيان آنداڻونس ته هن جي ان وقت جي حالت گربخشاڻيءَ اجهو هيئن چٽي آهي:

"مهرالنساءَ جي منهن تي برقعو پيل هو ۽ پيرن کان وٺي چوٽيءَ تائين ڪارا ڪپڙا پهريل هئس. پالڪيءَ جي پردي کڄڻ شرط ٻاهر نڪري آئي ۽ برقعو پري ڪري، منهن ۾ شور پائي، جهانگير ڏي نهايت نفرت سان نهارڻ لڳي." هي نورجهان جي ڪردار جو پهريون رخ آهي. پر جڏهن هوءَ جهانگير سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ٿئي، تڏهن چوريس ٿي، "آءٌ اوهان جي پٽدي ٻانهي آهيان. جنهن ڳالهه ۾ اوهان کي خوشي ۽ راضپو ٿئي، سا آءٌ هردم ڪرڻ لاءِ تيار آهيان ۽ اهائي منهنجي لاءِ سهڻي صلاح آهي." هي آهي نورجهان جي ڪردار جو ٽيون رخ. ڏسجي ٿو ته گربخشاڻيءَ نورجهان جي ڪردار کي پنهن کان مڙڻي چڱو نباهيو آهي.

هاڻي علي قليءَ جي ڪردار تي اچجي ٿو. علي قلي هڪ معمولي سپاهي مان ترقي ڪري اڪبر جي دربار ۾ چڱي عهدي تي اچي ٿو. هو ايراني آهي. غياث بيگ ۽ سندس زال کي پسند آهي، جنهنڪري هو پنهنجي ڌيءَ مهرالنساءَ کي هن سان مڱائي ٿا ڇڏين. پر اهو مڱڻو راهه ريجهه ۾ نوڙائڻ لاءِ جڏهن هو غياث بيگ سان گڏجي، اڪبر جي اڳيان اچي ٿو ۽ خبر ٿي پويس ته بادشاهه هن جي مڱ جو سڱ، شهزادي سليم لاءِ وٺڻ گهري ٿو ته علي قلي چوي ٿو، "مڱ کي ڌارئي سان شادي ڪرڻ جي منظوري ڏيان، تنهن کان پاڻ کي خنجر هڻي لهه پورو ڪريان." هن جي انهيءَ روش تي اڪبر پاڻ مڙي ٿو وڃي ۽ علي قليءَ جي شادي مهرالنساءَ سان ٿي ٿي وڃي. شاديءَ بعد هن پنهنجي زال جي دل جنهن پيار ۽ پاٻوهه سان جيتي، تنهن جو ذڪر اجهو هيئن ڪيل آهي، خود نورجهان ٿي چوي، "پر منهنجي لائقن پرڻي مڙس پنهنجي نجي ۽ لاطمع پيار سان منهنجي دل وٺي سوگهي ڪئي. آءٌ سچيءَ ايت سان سندس گولي ٿي پيس ۽ اميد ته هميشه هن جي ئي حق ۾ رهندس، چو ٿا مون کي اجايو عذاب ڏيو." هن سان سڌ پوي ٿي ته علي قلي نه رڳو هڪ بهادر سردار آهي، پر ڪيس زال ذات کي پنهنجو ڪرڻ جو ڍنگ به ايندو هو. مطلب ته علي قليءَ جي ڪردار جا مختلف رخ چڱي اسولي ۾ چٽيل آهن، جي هن جي ڪردار تي چڱي روشني ٿا وجهن. اٿين ضرور چئبو ته گربخشاڻي ڪردار نگاريءَ جا مختلف نقش چٽڻ ۽ ابارڻ ۾ پنهنجي وسان ڪين گهٽايو آهي، پر سيني ڪردارن سان انصاف ڪري نه سگهيو آهي، جنهن جو هڪڙو مثال خود جهانگير جو ڪردار آهي ۽ ٻيو مثال، مهرالنسا جي ماءُ جو ڪردار آهي. مهرالنسا جڏهن پنهنجي عشق جو کليو کلايو اظهار ڪري ٿي ته ماڻس جي روش هن طرح ڏيکاري وڃي ٿي:

"هي حرف پٽدي ماڻس جا ڏند چپن سان لڳي ويا. ڌيءَ کي پوندو ڏيئي چيائين ته "چوري ندوري! انهيءَ کان ته هولد بيابان ۾ مري وڃي ها ته چڱو."

شاهي محل جي تربيت يافته ۽ رمز شناس عورت، راڻيءَ جي اڳيان هڪ رواجي ۽ عام عورت جيان پنهنجي ڌيءَ کي پوندو ڏئي، سا ڳالهه شاهي آداب جي بلڪل خلاف آهي. اهڙو

منظر چٽڻ، ناول نويس جي عام ذهنيت جي چغلي ٿو کائي. ڪرڀخشاڻيءَ ۾ اها گهڻتائي، ادبي لحاظ سان هن جي ڪچي ذهن جي نشاندهي ٿي ڪري. آءٌ هتي پرم ابيچنداڻي سان حرف بہ حرف متفق ڪونہ ٿيندس جو هو چوي ٿو تہ "نورجهان ناول جا ڪردار اهڙو تہ اسپاويڪ نموني ۾ پيش ٿا اچن، جڻ چاٻين وارا رانديڪا آهن يا ڪَذا ڪَڏيون آهن." البت ائين ضرور آهي تہ ڪن ڪردارن سان ڪرڀخشاڻيءَ زيادتي ڪئي آهي، جيئن نورجهان جي ماءُ واري مٿي ڏنل مثال مان ڏسجي پيو تہ هي ڪردار چڱي نموني پيش ڪيا اٿس تہ هن کي چڱو خاصو اڀاري ويو آهي. انهن مثالن جي روشنيءَ ۾ چئبو تہ ڪرڀخشاڻيءَ 'نورجهان' ناول ۾ وچٿري ڪردار نگاري ڪئي آهي.

هاڻي ڪردار نگاريءَ بابت پرم ابيچنداڻيءَ جيڪا تنقيد ڪئي آهي، سا سڄي ڏجي ٿي، تاڪ تصوير جا مختلف پهلو اجاگر ٿي بيهن. هو لکي ٿو:

"ڪنهن بہ ناول ۾ ڪردار جو ضروري ڪَمُ آهي سپاويڪ نموني پيش اچڻ. ناول جي ڪنهن بہ حصي ۾ جيڪڏهن ڪوبہ ڪردار آسپاويڪ نموني ۾ پيش اچي ٿو تہ سڄو ناول ڊهي اچيو پٽ پوي. ناول جي ڪاميابيءَ جو گهڻو مدار ڪردار نگاريءَ تي آهي. پاٺڪ جي من ۾ سوال اٿندو تہ ڪردار جو رويو، ڪردار جو ورتن، ڳالهائڻ، چرڻ پرڻ ڇا سپاويڪ آهي؟ جيڪڏهن ڪردار پاٺڪ جي من کي لوڏي نہ ٿو تہ پوءِ اها ايڪ جي هيٺي يا ناڪاره ڪردار نگاري آهي. هاڻي 'نورجهان' ناول جا ڪردار اهڙو تہ اسپاويڪ نموني ۾ پيش ٿا اچن. جڻ چاٻين وارا رانديڪا آهن يا ڪَذا ڪَڏيون آهن، جي ڳالهائي نٿا سگهن، پر ليکڪ ئي هنن طرفان ڳالهائيندو ٿو رهي، نہ تہ ليکڪ جيڪر هندستان جي بادشاهہ ڪان امرت روميو جا ڊائلاگ ڪيئن چوائي سگهي ها يا دربار جي آداب کي ڪيئن پاسيرو رکي سگهي ها! عجب ڪان وڏيڪ ڪل جي ڳالهہ تہ اها آهي جو ليکڪ جڏهن شهنشاهہ جهانگير کي سياهہ جذبن ۾ لپيٽي، هن ڪان ڪي مجنونءَ وارا ڊائلاگ ٿو چوائي، تڏهن هن جي ڪردار کي پيچي ڍاهي ٿو ڇڏي. ڪردار کي سياهہ جذبن ۾ لپيٽڻ جي بہ ڪا ٽيڪنڪ ٿيندي آهي، ان ۾ التيسٽي ٿيندي آهي جا اڪثر اسان کي رومانوي ناول ۾ ملي ٿي ۽ اها ٽيڪنڪ ڪرڀخشاڻي وٽ نہ آهي جيڪا جذبي کي گهرو ڪندي چرم سيما تي پهچائي. دراصل ڏنو وڃي تہ شروع ڪان وٺي 'نورجهان' جا ڪردار ليکڪ ڪان ڏکيا ٿي ٿا وڃن ۽ سندس پڪڙ ۾ نٿا رهن. اها هن ڪتاب جي بلڪ هڪ ناول جي وڏي اوڻائي آهي. ساهتڪار لاءِ لازم آهي تہ هو پهريائين جذبي جو انڀو ڪري، ان کي سڃائي، ان ڪان خود واقف ٿئي ۽ جڏهن هن کي ان جذبي جو مڪمل احساس ٿئي، تڏهن ان جو اظهار ڪري. باقي چالو سچالو، گنل پيئل، ڪتابن تان پڙهي رٽيل ڊائلاگ مارڻ مان ڇا ورندو؟ ڪا پائيدار چيز بہ تخليق نہ ٿي سگهندي."

هن ناول ۾ گفتگو جو انداز بہ هرويرو ۽ هر هنڌ تي اتساهيندڙ ڪونهي. جهلا جو سردار، راڻي پرتاب کي جنگ جي ميدان مان في الحال نڪري وڃڻ لاءِ صلاح ڏيندي، هيئن ٿو مخاطب ٿئي.

”جهلا جي سردار چيو تہ ’پنهنجي لشڪر ڏي تہ نهاريو. ڏسو تہ صبوح جو جيڪي ويھہ هزار سورما ساڻ آندا هئوَ، تن مان باقي گهٽا وڃي رهيا آهن: ۽ هيءُ پربت جيڏو لشڪر جو چوگرد ورائي ويو اٿوَ تنهن ڏي بہ نگاهہ ڪريو. پلا، اسان شهزادي سليم کي ڪين لڙائيءَ جي ميدان مان پڃائي ڪڍيو؟ پاندوَ ڪين پهريائين رڻ پوسيءَ مان پڃي ويا. پوءِ وري جڏهن موٽي آيا، تڏهن سندن جنہ ٿي! مهرباني ڪري، راجستان تي رحم آڻيو. پنهنجيءَ رعيت جي صدقي، پنهنجن زالن جي عزت بچائڻ لاءِ ۽ پنهنجيءَ قوم جي پالنا خاطر پنهنجيءَ حياتيءَ جو خير گهرو. پڃي وڃڻ ۾ ڪهڙو اهڙ آهي؟ خود شري ڪرشن ڪين ڪرڪشيتر مان پڃي ويو هو، ۽ پوءِ موٽي آيو؟“

هن گفتگو جو انداز دل پڃائيندڙ، پولي سهڻي ۽ صلاح سهائيندڙ ۽ وڻائيندي آهي. هتي گربخشاڻي ڏاڍو جذباتي ٿي ويو آهي. هن ڪي هندن ۽ هندو ڌرم جي رکيا جو خيال آهي ۽ رکڻ بہ گهرجيس. اهائي ڳالهہ هن ڪي پنهنجي قوم ۾ وڻائي ٿي.

هڪ ڳالهہ جنهن ڏالهن پڻ ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي سا هيءَ آهي تہ تاريخي ناول ڪي ڪنيل تاريخي شخصيتن جي مرتبي آهر پيش ڪجي ۽ ان وقت جي تهذيب ۽ ماحول کي اهڙيءَ طرح آڻجي جو پڙهندڙ جي اکين اڳيان اهائي تهذيب، اهوئي ماحول ۽ اهائي شخصيت هوبهو ايري اچي. اهڙين ڳالهين جي ’نورجهان‘ ناول ۾ ڪافي کوٽ نظر اچي ٿي. جيڪڏهن اها نہ هجي ها تہ جيڪر هن ناول تي ايتري تنقيد ڪين ٿئي ها. حقيقت ۾ اهڙي قسم جا ناول لکي، غلط واقعن کي مشهوري ڏيئي، پڙهندڙن کي گهرجي تہ هو صحيح ڳالهين کي پنهنجي تحرير جو موضوع بڻائين.

ناول ۾ منظر نگاريءَ کي وڏو دخل ڏيندو آهي. جڏهن غياث بيگ پهريون پيرو لاهور شهر ۾ پهچي ٿو تہ ان وقت جي شهر جو نظارو گربخشاڻيءَ هن ريت چٽيو آهي:

”شهر جي گهٽين ۽ محلن مان لنگهندي، غياث بيگ کي ماڻهن جي منهن مان سرهائي پئي معلوم ٿي. گهڻو جوان برف جهڙا سفيد ڪپڙا پهري، مجموعا ڪيو، مينديءَ رتن هٿڙن سان گلاب اڏائيندا، گلن ڦلن جون ورڪائون ڪندا، سُرهي پاڻيءَ جون پچڪاريون هڻندا، پان جا بيڙا چباڙيندا، ٽينگ ٽپا ڏيندا، ٺهہ ٺهہ ڪري کلندا ڪڏندا پئي آيا ويا. گهرگهر مان منا من موهيندڙ آلاپ پئي آيا. شاهي خاندان جا جنگي جوان ۽ غلمان زربفت جا لباس ڍڪيو، ٽڙرو وانگي ناز نخرا ڪندا، پير پير ۾ ڪٽندا، ٽپ ٽپ تي بيهندا، رؤنشا ڪندا پئي ويا. اميرن ۽ لوابن جي گاڏين، گهوڙن ۽ پالڪين جي ڌم لڳي پئي هئي. هرهنڌ هل ۽ هلاچو، ڪل ۽ چرچو، شان ۽ شوڪت، تجمل ۽ توانائي پئي نظر آئي.“

هن مان ائين پيو پاسي تہ ان وقت هڪ سرهو ۽ سکيو بادشاهي شهر هو، جنهن جا رهاڪو خوشحال، خوشخو ۽ خوش معاملا پئي نظر آيا.

گربخشاڻيءَ ساوڻ جو نظارو هن ريت چٽيو آهي:

”ساوڻ جو مهينو هو، هنڌ هنڌ مينهن جا وسڪارا پئجي ويا هئا، رڻ پٽ ملڪ رڃائجي ويا هئا. جيڏانهن نهار تيڏانهن زمرد رنگ جا غاليچا وڇائجي ويا هئا. بلبل گلاب جي گل کي ڏسي، مٺي من موهيندڙ للڪار سان ڳائي، گدگد پئي ٿي. ڪٿي پپيهي الب جي وڻ تي پياڪهان! پياڪهان!، ڪري پئي پڪاريو. ڪٿي مور ڍيل ساڻ پري، سارنگ جي سهڄ منجهان سونهري ڪنب ٽيڙي، پئي جهمريون پاتيون. جتان ڪٿان هڪار پئي آئي، جنهن جان کي فرحت ۽ مغز کي تراوت ٿي ڏني. اهڙو خوش نما ۽ سهڻو نظارو لڳو پيو هو، جو هرڪنهن جي دل خوشيءَ وچان ٽپا پئي ڏنا. غريب غربا، جي تنوڻ جي تنگيءَ کان اڪثر تنگدل هوندا آهن، سي به اڄ موج ۾ اچي ويا آهن.“

هي نظارو ظاهري طرح تہ سهڻو پيو لڳي پر ان ۾ ڪيتريون ئي معنوي غلطيون آهن جيڪي سچاڻ پڙهندڙ جي ذهن کي ڌڪڪو ٿيون رسائين. مٿي ڏيکاريو ويو آهي تہ بلبل للڪار سان پئي ڳايو، هتي للڪار نہ بلڪ آلاپ جو لفظ اچڻ گهرجي. وري چيو ويو آهي پپيهي ’پياڪهان! پياڪهان!‘ پئي پڪاريو. عام محاوره ’پياڪهان‘ ڪونهي بلڪ ’پي ڪهان‘ آهي. مور لاءِ چيل آهي تہ ان جهمريون پئي پاتيون، مور جهمريون ڪونہ پائيندو آهي بلڪ نچندو آهي. هڪڙي ننڍڙي تڪري ۾ ايتريون غلطيون ڏيکارين ٿيون تہ ان وقت گربخشاڻيءَ جي ادبي چاڻ اجا ايترو بلند ۽ گهري ڪانہ ٿي هئي. حقيقت هيءَ آهي تہ ساوڻ جو نظارو ۽ اهڙا پيا نظارا جن جو چٽ ناول نگار پاڻ ويهي چٽيو آهي سي جيڪر ڪنهن ڪردار جي جذبات ايرڻ سان، الهيءَ جي ڀاران ۽ واتان چٽجن ها تہ هڪ طرف اهي ڏاڍا اثرائتا لڳن ۽ ادبي سونهن پيدا ڪن ها تہ ٻئي طرف ناول جو جز محسوس ٿين ٿا، پر هن ناول ۾ ان قسم جي منظرڪشي گربخشاڻيءَ سڌو سنئون پاڻ ويهي ڪئي آهي، جنهنڪري اهي نظارا ناول کان الڳ ۽ اوپرا پيا لڳن ۽ ان جو جز محسوس ڪونہ ٿا ٿين.

”تاريخي ناولن جو جائزو“ مضمون ۾ ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ لکيو آهي، ”ڊاڪٽر گربخشاڻي تاريخ جي واقعن، حالتن ۽ رسم رواج ۽ واقعن جي ماحول کي حقيقي رنگ نہ ڏئي سگهيو آهي. هن ناول ۾ هندن کي مسلمانن کان مٿي ڏيکاريندي راجپوتن کي ارڪ، بهادر ۽ عقلمند ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ مغل بادشاهن ۽ اميرن کي راجپوتن جو محتاج ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي... گربخشاڻي ناول نورجهان ۾ مسلمانن ۽ هندن جي ڀيٽ هن ريت ڪئي آهي:

”ڪاٻي طرف درٻارين جون صفون لڳيون پيون هيون، جن اڪبر جي گفتي تي وڏي ڪنڌ ڌوڻ ۽ ان سان گڏ ڏاڙهيءَ لوڏ بہ پئي ڪئي. ساڄي طرف هنيلا راجپوت راجا ڪڙا هئا، جن هڪڙي هٿ سان مڇون پئي مروڙيون ۽ ٻيو هٿ ترارين جي هٿئي تي رکيل هون،

شڪل ۾ شوخ جهڙا شينهن ۽ اُنهن ۾ پئي ڏيکاري ڏنائون جڻ ته شڪار جي شوق ۾ منتظر آهن.
”انهيءَ کان سواءِ ناول نورجهان جو باب اٺون سجوئي راجپوتن جي ساراهه سان پريل آهي، جنهن ۾ هن پرتاب سنگهه کي هڪ لوهه جو انسان ڏيکاريو آهي ۽ جنگ ۾ اُنهن وڙهندي ڏيکاريو ويو آهي، جيئن انگريزي فلمن ۾ رومن پهلوان جنگين ۾ وڙهندي نظر ايندا آهن. اهڙي واکاڻ ۽ بهادري ۽ جنگين ۾ وڙهڻ جو طريقو قديم قصن ۽ ڪهاڻين ۾ئي پيش ٿيل هوندو آهي نه جديد ناول ۾. ناول ۾ گربخشاڻي صاحب راجپوتن جي واکاڻ کان سواءِ مسلمانن جي مذهبي عقيدتمنديءَ تي به طنز ڪئي آهي. باب ڏهين ۾ راڻي پرتاب سنگهه جي پڇي وڃڻ کان پوءِ جڏهن ڳالهيون ٿيون، تڏهن جو منظر ۽ گفتگو هن طرح پيش ڪئي ويئي آهي:
”هڪ مولوي، جو اتي حاضر هو، تنهن چيو آمين! شال خدا صاحب هن کي دوزخ جي باهه ۾ جلائيندو!
”انهيءَ منظر ۾ هڪ طرف ته گفتگو ڪندڙ کي شراب پيئندي ڏيکاريو ويو آهي، ٻئي طرف مولوي کي انهيءَ محفل ۾ شامل ڏيکاريو ويو آهي، انهيءَ کان سواءِ گربخشاڻي صاحب هرهنڌ اڪبر بادشاهه کي مسلمان نه پر هندو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيئن لکي ٿو ته، اڪبر بادشاهه، جاهه جلال واري هندستان جي شهنشاهه جو جڏهن موت ٿئي ٿو، تڏهن فقط ٻن ٽن مولوين قرآن شريف جو دؤر پئي ڪيو.“
”وڌيڪ لکي ٿو، ته ٻن چئن خدمتگارن شاهه جي لاش کي آخرين غسل ڪرائي هڪ سفيد چادر ۾ ويڙهي تابوت ۾ داخل ڪيو“ ۽ دفنائڻ وارو منظر پيش ڪندي لکي ٿو ته، ’لاشو تربت ۾ دفن ڪيو ويو ۽ سندس منهن اڀرندڙ سج سامهون رکيو ويو.‘ وري هڪ هنڌ فجر جي نماز جي وقت جو بيان ڪندي لکي ٿو ته، ’سج هينئر پنهنجي اڀرندي واري گهر مان نڪري ظاهر ٿيو هو ۽ پنهنجي سونهري ڪرڻن سان زمين تي رچيو پيو هو. مؤذن مومنن کي فجر جي نماز جي دعوت پئي ڏني.‘
”مٿين سڀني حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته گربخشاڻي صاحب واقعن ۽ حالتن کي، جيڪي تاريخي ۽ مذهبي لحاظ کان اهميت رکن ٿيون، تن کي ڪيترو نه غلط نموني ۾ پيش ڪيو آهي. ڀريون هڪ مسلمان جو دفن ڪرڻ وقت انهيءَ جو منهن اڀرندي طرف ڪرڻ يا هيڏي وڏي بادشاهه جي مرڻ وقت رڳو ٻه ٽي مولوي ويهي قرآن شريف پڙهن ۽ ٻه ٽي ماڻهو ويهي لاش کي غسل ڏيئن، بلڪل اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي. يا فجر جي بانگ سج اڀري کان پوءِ ڏيڻ به غلط آهي ۽ اُئين به ناممڪن آهي جو گربخشاڻي جهڙي هيڏي عالم کي انهيءَ جي به خبر نه هجي ته فجر جي بانگ سج اڀري کان اڳ ايندي آهي يا لاش کي جنهن ڪپڙي ۾ ويڙهيو ويندو آهي، انهيءَ کي ڇا چيو ويندو آهي. انهن منظرن ۽ واقعن جي لحاظ کان ناول نورجهان فني لحاظ کان ڪمزور نظر اچي ٿو، پر ترتيب ۽ تسلسل جي لحاظ کان هي ناول تمام اعليٰ قسم جو آهي.“

تنقيد ڪندي ڊاڪٽر غلام حسين ٻ هتي قدري جذباتي ٿي ويو آهي. ڪيس اهو خيال رکڻ گهربو هو تہ گربخشاڻي هڪ تہ هندو هو ۽ ٻيو تہ جڏهن هن هي ناول لکيو، تڏهن انهن جو ادبي ذهن پختو نہ ٿيو هو، جو هو مسلم رسم ورواج جو خيال رکي يا ناول کي تاريخي حدن ۽ احاطي جي اندر رکي مناسب طور تي پيش ڪري.

'نورجهان' ۾ ڪتب آيل ٻوليءَ ۽ عبارت آرائيءَ کي عام طور تي ساراهيو ويو آهي. منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو، "ڊاڪٽر صاحب منجهس عاليشان ادبي عبارت استعمال ڪئي هئي، جنهن ۾ نيٺ سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جو جوڳو ميزان رکيل هو(١٤). ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو، "ڊاڪٽر صاحب جي زبان سليس ۽ عام فهم، پختي ۽ بامحاوري آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي فارسيءَ جا ڏکيا لفظ بہ ڪم آندا اٿس. پر اهي اصليت کي هيڪاري زياده نمايان ٿا ڪن(١٥)."
هي رايا گربخشاڻيءَ جي ادبي شخصيت ۽ قد ڪاٺ سان ڪنهن جي عقيدي جي حد تائين ٺيڪ هجن تہ هجن، پر حقيقت حال سان ميل ڪونہ ٿا کائين. اهوئي سبب آهي جو پرم ابيچنداڻي لکي ٿو، "تجنيس حرفيءَ جي موهہ ۾ ڦاسي ڊاڪٽر صاحب لفظن سان راڳا ڪري ٿو وجهي(١٦)."
هنن راين جي روشنيءَ ۾ گربخشاڻيءَ جي ٻولي ۽ عبارت پيش ٿا ڪريون. هو راڻي پرتاب سنگهہ کي بي ڊپو ۽ بيباڪ ثابت ڪرڻ لاءِ لکي ٿو، "راڻي اڃا ٻہ چار گرهہ ئي کين ڪنيان، تہ سندس اڳيان هڪ توپ جو گولو اچي ڪريو، پر هو چريو بہ ڪين ۽ نهر سان ليرن پئي کياءِ. ڪن ۾ ٻيو گولو سندس پير سان اڏامندو ويو، پر هو صبر ۾ رهيو ۽ بيپرواهيءَ سان وري بہ هڪ گرهہ کنياءِ. پر انهيءَ ساعت ٽيون گولو سندس پاتل ۾ اچي ڪريو." هتي صرف ايترو ڏيکارڻو هو تہ راڻو پرتاب، توپ جي گولن کان بہ ڪين ٿي ڊڄو پر اهو تاثر پيدا ڪرڻ ۾ گولن جي ڪرڻ کي اهڙيءَ ريت پيش ڪيو ويو آهي ڄڻ ٻارن جي رانڊ جا چڊا پئي ڪريا ورنہ توپ مان گولو اچي ڪري ۽ ڌماڪو يا ڌڌڪو نہ ٿئي ۽ جتي ڪري اتي ڪوبہ نقصان نہ ڪري سا اڻ ٿيڻي ڳالهہ آهي. ڪوبہ شخص ڪيڏو بہ دلير ۽ بهادر ڇو نہ ڪٿي هجي تہ بہ توپ جي گولي کان پاڻ کي ضرور بچائيندو ۽ پاسيرو ٿيندو، پر راڻي پرتاب وٽڻي ماني کاڌي. لفظن کي معنيٰ ۽ حقيقت کان ايڏو پري وٺي وڃڻ، انهن سان راڳا ڪرڻ نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي؟ گربخشاڻي هڪ ٻئي هنڌ لکي ٿو، "پوپاڙيءَ جي محل هئي، آپ ڪڪرن سان ڇانئجي ويو هو، وڄون لعل لبيس ڪري پئي چمڪيون ۽ اوهيرن اوڪ پئي ڪئي. ٿڌي وٽندڙ هير پئي لڳي."
هتي هير جو ڪيڏو نہ غلط استعمال ڪيل آهي. هير چئبو آهي صبح جي ٿڌي هوا کي جيڪا گلن جي ٽڙڻ ڪري، گلن سان ٿيندي واسجي اڪرندي آهي. اها هير پوپاڙيءَ جي محل ڪٿان آئي؟ مزيدار ڳالهہ آهي جو خان اعظم کي خان عظيم لکيو ويو آهي. خير اها تہ ٿي تاريخي غلطي پر جنهن وقت راجا مانسنگ ۽ خان اعظم پاڻ ۾ جهانگير بادشاهہ بابت ڳالهيون ٿا ڪن تہ خان اعظم جواب ڏيندي ٿو چوي:

”خان عظيم: اٺين ٿئي تہ ٻيو ڇا ڪجهي! مگر اهڙو امڪان بہ ڪونہ ٿو ڏسجي. الٽو آثار تہ اهڙا پيا پسجن جو شايد هيڪاري وڌيڪ وٽوالد وڃي. جنهن مهل جهونن يارن سان وڃو پڪون پيئن، تنهن مهل وري اهيئي ڪڌهہ، اهيئي آثر.“ هتي هندستان جي مغل شهنشاهہ لاءِ اهڙيون چوٽيون استعمال ڪرڻ، ادبي نقطہ نگاهہ کان تہ آهيئي غلط پر اخلاقي خيال سان بہ پست آهي. ان جي بدران بقول ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد: ’اهي لاتون، اهي چڪهہ‘ ڪتب آڻڻ وڌيڪ سونهين ها. هڪ ٻئي هنڌ هو شهزادي سليم جي واتان ٿو چورائي:

”سليم: ’پياري بابي کي کهڻيائي آزي ليازي ڪيو، پر ڪٿوئي ڪين.“ اتي ’ڪٿوئي ڪين‘ جي بدران چوي ها ’وريوئي ڪين‘ تہ اجايا ڳالهہ نهي ها. انهن ٿورن مثالن سان لفظن سان راڳن واري راءِ دل سان لڳي ٿي.

هاڻي هتي اسين چند لفظ ۽ محاورا پيش ڪريون ٿا، جيڪي ’نورجهان‘ ناول ۾ هنڌهنڌ تي پکڙيا پيا آهن، جن جي آڏو اچڻ جي بعد پڙهندڙ پاڻ اندازو لڳائين تہ ڪريخشائيءَ جي ٻولي ڪيتريقدر پختي، بامحاوره ۽ عاليشان آهي:

ڪتب آندل غلط لفظ ۽ محاوره	انهن بدران ڪهڙا صحيح لفظ ۽ محاورا ڪتب آڻڻ گهرجن
امور خوارجہ	امور خارجہ
خذمتي	خدمتي
شبنما	شبنم
آلاءِ	اولاءِ
خودمختيار	خودمختار
دين پائي	ڏرم پائي
دن	ڏيهن
عيوض	عوض
فڪراتن	فڪرات
جادو وجهڻ	جادو ڪرڻ
ٽپي لوهہ ٿيڻ	ٽپي باهہ ٿيڻ
رڪاوٽ ڪرڻ	رڪاوٽ ڪڙي ڪرڻ يا وجهڻ
چرڪ مارڻ	چرڪ پرڻ

’نورجهان‘ ۾ اهي ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ ۽ محاورا غلط طور تي استعمال ڪيل آهن، جيڪي سلوڻي عبارت کي بہ الوٽو ڪريو ڇڏين ۽ ناول توڙي ناول نگار جي اهميت ۽ حيثيت کي ڇيهو ٿا رسائين.

هتي ’نورجهان‘ ناول جو مختصر اپياس ڪيو ۽ ڏٺو ويو آهي، جنهن مان ظاهر آهي تہ گربخشاڻيءَ جهڙي بلند ادبي شخصيت، جيڪا سندس هوئين دور ۾ قائم ٿي ۽ جنهن جي ساراهہ جا ڏڪ اڄ تائين پريا وڃن ٿا، تنهن جي شروع شروع ۾ ڪهڙي ڪيفيت هئي، جنهن کي هن پوءِ پنهنجي محنت ۽ مطالع سان سڌاريو ۽ بلند ڪيو. اڄ جي اديب واسطي، اهڙين بلند ادبي شخصيتن جي پيروي ۽ تقليد ڪرڻ، هڪ سهڻو ۽ سبق آموز مثال آهي.

حوالا

(١) سنڌي نثر جي تاريخ: منگهارام ملڪاڻي، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سنڌ، ص ٨٤.

(٢) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: سندس جيون چرتر ۽ رچنائون، سمپادڪ مرليڌر جيٽلي ۽ موتي لعل جوتواڻي، ڪيندريہ هندي نديشالي، ڀارت سرڪار، نيو دهلي، مهاڳ ص ٣٢ ۽ ٣٣.

(٣) سنڌي نثر جي تاريخ (ملڪاڻي): (هن ڪتاب جي بنياد بابت، ص ٢٢).

(٤) History of Sindhi Literature L. H. Ajwani – Sahitya Akademi, New Delhi, 1970, p. 193.

(٥) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: سندس جيون چرتر ۽ رچنائون، ص ٣٣.

(٦) ساڳيو، ص ٣٤.

(٧) ساڳيو، ص ٣٥.

(٨) نورجهان: (ڇاپو ٽيون)، ايڊيوڪيشنل پرنٽنگ پريس، ڪچهري روڊ، ڪراچي.

(٩) مانڪ موتي لعل: (ڇاپو ٻيو)، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادبي اڪيڊمي، لاڙڪاڻو، ص ٨٧.

(١٠) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: سندس جيون چرتر ۽ رچنائون، ص ص ١٢١ ۽ ١٢٢.

(١١) سنڌي نثر جي تاريخ: (ڇاپو ٻيو)، ڊاڪٽر غلام علي الانا، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سنڌ، ص ١٢١.

(١٢) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، سندس جيون چرتر ۽ رچنائون، ص ص ٢١١ ۽ ١٢٢.

(١٣) ماهنامہ ”نئين زندگي“ حيدرآباد، آگسٽ ١٩٨٦ع، ص ص ٤٣ ۽ ٤٤.

(١٤) سنڌي نثر جي تاريخ: (ملڪاڻي)، ص ٨٤.

(١٥) سنڌي نثر جي تاريخ: (الانا)، ص ١٢١.

(١٦) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: سندس جيون چرتر ۽ رچنائون، ص ١١٧.

ڪلهوڙا خاندان جو مختصر جائزو

عبدالرسول قادري بلوچ

ڪلهوڙا دور تي تحقيق ۽ بنيادي ماخذن جي اشاعت جي سلسلي ۾ اڄ ڪان ٢٢ سال اڳ محترم سيد حسام الدين راشدي فارسيءَ ۾ منشور الوصيت (مصنف ميان نور محمد ڪلهوڙو) جو قلمي نسخو ١٩٦٤ع ۾ ايڊٽ ڪري سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو. جيتوڻيڪ ڪلهوڙا دور تي ٻن جلدن ۾ مولانا غلام رسول مهر جي لکيل تاريخ شايع ٿيل آهي. ٻر اصلي فارسي ماخذن جي اشاعت تمام ضروري ۽ پنهنجيءَ جاءِ تي اهم آهي ته جيئن محققن کي اصلي مواد ساموهون رهي ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ ڏکيائي نه ٿئي. ان جي پيش نظر راشدي صاحب، منشور الوصيت فارسي سان گڏ ڪلهوڙا دور سان تعلق رکندڙ آڳاٽن ماخذن جا اٺ ضميما به ان ۾ شامل ڪري ڇڏيا. انهن آڳاٽن قيمتي ضميمن ۾ آخري ۽ اٺون ضميمو فارسي تاريخ مائرالامراء (مصنف صمصام الدوله شاهنواز خان، ولادت ١١١١هه، وفات ١١٧١هه) جو آهي. شاهنواز خان هندستان ۾ رهندي به سنڌ جي ڪلهوڙا خاندان بابت پنهنجي تاريخ مائرالامراء ۾ مختصر مواد شامل ڪيو آهي.

علمي ادبي لحاظ کان ڪلهوڙا دور کي سولهري دور چيو وڃي ٿو. صوفين جو سرواڻ، عاشقن جو اڳواڻ، سنڌ جي عظمت جو اهڃاڻ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه به ان علمي دور سان واسطو رکي ٿو، جنهن وطن عزيز ۽ سنڌي ٻولي جو مان ۽ شان مٿاهون ڪيو. سندس رسالو اڄ به يادگار ۽ شاهڪار آهي. بهرحال صمصام الدوله شاهنواز خان پنهنجي تاريخ مائرالامراء ۾ ڪلهوڙا خاندان جي ابتدا ۽ خاص ڪري ميان نور محمد ڪلهوڙي، سندس فرزند غلام شاهه ۽ پوٽي محمد سرفراز خان تائين جو مختصر ۽ سرسري احوال ۽ بيان آندو آهي، جيڪو ڪلهوڙا دور جي همعصر مؤرخ جو سچو پچو ۽ اکين ڏٺو احوال آهي.

جيتوڻيڪ مائرالامراء فارسي جو متن ٽن جلدن ۾ ڪلڪتي مان ١٨٨٨ع کان ١٨٩١ع ۾ ڇپيو هو. ان کان بعد ان جو انگريزي ترجمو به ١٩٤١ع ۽ ١٩٥٢ع ۾ شايع ٿيو هو، ٻر سنڌيءَ ۾ ان اصلي ماخذ ۽ بنيادي مواد جي پنهنجي حيثيت ۽ اهميت آهي، جو سنڌي حڪمرانن جو احوال به سنڌي ۾ هئڻ گهرجي.

اڄ کان ٻه سؤ سال اڳ جو تحرير ڪيل ڪلهوڙا خاندان ۽ دور جي همعصر مؤرخ جو هي احوال تمام قيمتي ۽ آڳاٽو آهي. جيئن ته مغل دور جي تاريخي ڪتاب ۾ سنڌ جي ڪلهوڙا

دور حڪومت جو سرسري احوال آيل آهي، تنهنڪري ان جي پيش نظر مائرالامراء فارسي جي اقتباس جو سنڌي ترجمو پيش خدمت آهي. جيئن ڪلهوڙا دور ۽ خالدان جي هڪ سرسري جهلڪ اسان جي سامهون اچي ۽ سنڌ جي تاريخ نويسن لاءِ به اصلي مواد جي فراهمي ۽ آسالي ٿئي.

سنڌ جو حاڪم "بليتي"؟ جي ٿالي سان مشهور عباسي لسب آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جو لقب "ڪلهوڙو" آهي ۽ ان جي ٻولڻن کي "سرائي" چون ٿا. چو ته هن قوم جي گهٽائي "سري" مٿاهين اتر طرف جي آهي، جو بکر ۽ ملتان جي وچ واري ڀاڱي کي سرو چولدا آهن. (اهڙيءَ طرح سنڌ جي هيٺاهين ڀاڱي کي لاڙ چئبو آهي.)

ان جا وڏا درويشي لباس ۾ گذاريندا هئا، پڻ طريقت جو سلسلو سيد محمد جونپوري (وفات ۹۱۰ھ/۱۵۰۵ع) سان رکيل اٿن. انهن جي وڏن بزرگن مان هڪ جو اهڙا قوم جي سردار سان تعلق پيدا ٿيو. (اهي اهڙا گهڻن ڏينهن کان سنڌ جا سردار هئا.) ان اهڙي سردار کان ڪجهه زمين جو ٽڪرو گذر معاش لاءِ ورتو. ان ڪلهوڙي جو اولاد ان زمينداري سان قوت ۽ طاقت سان ابريو ۽ طاقتور بڻيو. سندن مريد ۽ معتقد تمام گهڻا ٿيا ۽ آخر زميندار بنجي پيا ۽ حڪومت کي محصول ڏيڻ لڳا. ڏيري ڏيري اهڙا قوم تي غلبو ڪري، سندن جڳهين تي به تصرف ۽ غلبو ڪري ويا. ايستائين جو شيخ نصير (۱۰۶۰ھ–۱۱۰۳ھ) تائين نوبت پهتي. ان زمينداريءَ جي ڪمن ڪارين ۾ مڪمل طور آزادي حاصل ڪئي. شيخ نصير جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ دين محمد رياست جو صاحب بڻيو. خلد مڪان (عالمگير اورنگزيب واليءِ هند) جي زماني ۾ جڏهن شهزادو معزالدين ملتان صوبي جي حڪومت جو صاحب ٿيو ۽ شهزادي معزالدين جو لشڪر سيوستان پهتو ته دين محمد سندس تابعداري کان منهن موڙيو ۽ سندس خدمت ۾ نه آيو ۽ آخر قرآن شريف وچ ۾ آڻي، دين محمد ۽ سندس پس عزيزن کي طلب ڪيائون. جڏهن ٽيئي ڄڻا شهزادي جي دربار ۾ پهتا، شهزادي فوج کي مقرر ڪيو ته دين محمد جي باقي رهيل اهل عيال ۽ ٻارن کي ٻڌي اچن. اها خبر ٻڌي، دين محمد جو ننڍو ڀاءُ يارمحمد تمام ڦڙتائيءَ سان قبيلن کي جبلن جي لڪن ۾ ڀيهاري، پاڻ جنگ لاءِ تيار ٿيو. مقابلي کان بعد شهزادي جي فوج شڪست کاڌي (شهزادي کي اها شڪست سن ۱۱۱۱ھ تي آئي). ان ڪاميابيءَ کان پوءِ يار محمد جي دل وڌي، ان ڪري جبل جي لڪن ۽ گهڻن ۾ احتياط طور مستقل جنگ لاءِ تيار ٿي ويهي رهيو. شهزادو معزالدين الهن ٽن قيدين (دين محمد ۽ سندس عزيزن) کي غنيمت سمجهي، الهن تي اڪتفا ڪري، پاڻ ملتان واپس موٽيو. ملتان پهچي حڪم ڪيائين ته انهن ٽنهي کي قتل ڪيو وڃي (اهو واقعو به سن ۱۱۱۱ھ تي ٿيو.)

ان کان پوءِ يار محمد ڪلهوڙي آهستگي سان مڪمل آزادي حاصل ڪئي ۽ سيوستان کي قبضي ۾ آلدو ۽ سيوي دره (هڪ وسيع مملڪت سنڌ کان قندار تائين پکڙيل آهي) ۽ ٻين محالن کي (يار محمد ڪلهوڙي) اصلي زميندارن کان قبضو ڇڏائي، پنهنجي تصرف ۾ آلدو. (سيوي تي قبضو سن ۱۱۲۵ھ ۾ ٿيو.)

هر روز سندس بخت جو ستارو عروج تي چمڪڻ لڳو. يار محمد، محمد فرخ سير جي عهد ۾ "خدا يار خان" جي خطاب ۽ منصب سان سرفراز ٿيو ۽ فرخ سير جي آخري عهد ۾ آخرت جو سفر اختيار ڪيائين. (سيد حسام الدين راشدي وضاحت ڪندي لکيو آهي ته يار محمد جي وفات جو واقعو صحيح نه آهي، ڇو ته فرخ سير خدا يار خان جي وفات کان ست مهينا ۽ ڇهه ڏينهن اڳ ۾ معزول ٿي چڪو هو ۽ معزولي کان ٽيس يا چوٽين ڏينهن قتل ٿيو ۽ ميان يار محمد خدا يار خان جي وفات ١١ تاريخ ذوالقعد ١١٣١هه تي ٿي ۽ ڇهن ڏينهن کان پوءِ محمد شاهه هندستان جي تخت تي ويٺو.) يار محمد جي اولاد مان ٻه پٽ هئا: شيخ نور محمد ۽ شيخ دائود. ڪجهه ڏينهن بعد ٻنهي ڀائرن جي وچ ۾ دلگو فساد رهيو. آخر شيخ نورمحمد غالب آيو ۽ پيءُ جو جانشين ٿيو (تاريخ ١١ محرم ١١٣٢هه)--نور محمد پنهنجي ڀاءُ دائود کي صلح جي لاءِ طلبي، کيس ڪجهه حصو مقرر ڪري ڏنو. نور محمد، محمد شاهه بادشاهه جي دربار مان سنه ١١٣٢هه ۾ پنهنجي پيءُ وارو خطاب "خدا يار خان" ۽ منصب حاصل ڪري سرفراز ٿيو. طاقت ۽ لياقت ۾ پنهنجي سيني اڳواڻن کان وڌي ويو. سندس حڪومت جو رعب تاب ۽ دٻدٻو هر طرف پکڙجي ويو. آسپاس جي اڪثر زميندارن کي پنهنجو تابعدار بنايائين.

ميان نور محمد پنهنجي حڪومت جي شروعاتي دور ۾ شڪارپور جي دائودپوٽن زميندارن جي جماعت سان سخت لڙائي کان پوءِ غلبو حاصل ڪيو ۽ دائودپوٽن جي تقريباً ڇهه هزار مردن ۽ زالن جي جماعت کي ٻارن ٻچن سميت پنهنجي اصلي وطن کان پڇائي ڪڍيو. جيئن ته شڪارپور ۾ دائودپوٽن جي زميندار، شهزادي معزالدين جي دور ۾ قائم ٿي، ان جو سبب اهو هو ته جڏهن شهزادي معزالدين، شڪارپور جي زميندار بختيار خان جي مقابلي لاءِ فوج موڪلي هئي ته ان وقت دائودپوٽن جي جماعت شهزادي معزالدين جو ساٿ ڏنو ۽ بختيارخان جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري کڻي آيا، ان ڪري شهزادي راضي ٿي، سندن خدمت جي عيوض ضلعو شڪارپور انهن دائودپوٽن جي حوالي ڪيو.

ڪلات جو حاڪم عبدالله بروهي هميشه خدا يار خان جي ملڪ ۾ ڦرمار ڪندو هو ۽ هر سال پيشڪشي وٺندو هو. (ڪلات، سنڌ ۽ قنڌار جي وچ ۾ مضبوط قلعو آهي) نور محمد خدا يار خان سنه ١١٤٣هه ۾ عبدالله خان بروهي تي حملي جو قصد ڪيو. پنهنجي رهائش گاهه خدا آباد کان نڪري، لاڙڪاڻي اچي ترسيو ۽ وڏي فوج اڳتي رواني ڪيائين. عبدالله خان بروهي به دلير ۽ بهادريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو، سو به پنهنجي ٿوري فوج ساڻ ڪري ڪلات کان نڪري، سرحد ٽپي، ڪلهوڙا فوج جي سامهون ٿي مهاڏو ڏنو ۽ سخت لڙائي لڳي؛ پر قضا الاهي سان عبدالله خان بروهي سن ١١٤٣هه ۾ مارجي ويو ۽ ڪلات جا ڪجھ مضافات ميان نور محمد قبضي ۾ ڪيا. البت جبلن جي گهاٽائي جي ڪري سڄو ڪلات فتح نه ٿي سگهيو. بهرحال هن فتح کان پوءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي کي شاهي دربار مان سن ١١٤٣هه ۾ "خدا يار خان بهادر ثابت جنگ" جو خطاب، اصل ۽ اضافي سان گڏ پنج هزاري منصب ۽ خلعت فاخره به ملي.

سن ١١٤٩هه ۾ ٺٽي صوبي ۽ بکر سرڪار جي حڪومت بہ سندس حوالي ٿي. ترخانن جي سڄي مملڪت ۽ ڪڇھ وڌيڪ بہ سندس قبضي اقتدار ۾ آيو. (سيد حسام الدين راشدي حاشيہ ۾ وضاحت ڪندي لکيو آهي تہ سن ١١٥٠هه-١٧٣٧ع ۾ ٺٽو صوبو سندس حوالي ٿيو ۽ مملڪت سنڌ، هندستان جي مغل صوبيدارن کان مڪمل طور آزادي حاصل ڪئي. مغلن جو آخري عملدار نواب محمد صادق هو ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي طرفان ٺٽي جو پهريون صوبيدار شيخ غلام محمد مقرر ٿيو.)

جڏهن نادر شاھ، هندستان تي حملي جو ارادو ڪيو تہ ان ميان نور محمد خدايار خان ڪلهوڙي کي لکيو تہ، پنهنجي ملڪ سنڌ مان رستو ڏئي. ميان نورمحمد ملڪ سنڌ مان نادر شاھ کي رستي ڏيڻ کان جواب ڏنو ۽ احتياط طور جبلن جي لڪن کي مضبوط ڪيو. نادر شاھ لاچار ٿي ڪابل جي رستي هندستان ويو. نادر شاھ ڪابل پهچڻ کان پوء سنڌ جو رخ ڪيو. ڇو تہ نادر شاھ کي ميان نورمحمد، سنڌ مان لنگھڻ جو رستو نہ ڏنو هو، ان ڪري نادر شاھ جي ميان نور محمد کان دل ميري ٿي يعني ميان صاحب تي ناراض ٿيو. جڏهن نادر شاھ جي ديري غازي خان پهچڻ جي خبر ميان نور محمد کي پئي (ديرو غازي خان ملتان کان ٣٠ ڪوهن جي پنڌ تي آهي) تہ ميان نورمحمد گهريو تہ پنهنجي ملڪ کي ڇڏي، جهنگل ۽ بيابان ڏي هليو وڃي (جو اتي نادرشاھ جي ايڏي وڏي لشڪر جو پهچڻ مشڪل ۽ ڏکيو آهي) ميان نور محمد جو خيال هو تہ جڏهن نادر شاھ سنڌ مان لنگهي هليو ويندو تہ پاڻ سوڌي اچي پنهنجي ملڪ ۾ رهندو. ان ارادي ۽ صلاح سان سڀ اهل و عيال ۽ ڪلهوڙا قبيلا ۽ پنهنجي پروسي جهڙا سردار، خداآباد، سيوستان مان ڪوچ ڪري امرڪوٽ پهتا (امرڪوٽ ٿر ۾ مضبوط قلعو آهي) نادر شاھ بہ اها خبر ٻڌي ڏوڪيندو سڌو اچي امرڪوٽ پهتو. ميان نور محمد ان وقت تابعداري کان سواء ٻيو چارو نہ ڏٺو، ان ڪري مجبورا نادر شاھ وٽ اچي حاضر ٿيو. نادر شاھ ڪاوڙ مان کيس چيو، "چرا از ما گريختي؟" مطلب تہ اسان کان ڇالاء ڀڳين؟ ميان نور محمد حڪمت عملي سان جواب ڏنو تہ "اسان اصل پيءُ ڏاڏي جي وقت کان وٺي هندستان جي بادشاھ جا تابع هئاسون. جيڪڏهن هن وقت اوهان سان موافقت ڪريون ها تہ توهان کي بہ اسان تي پروسو ۽ اعتماد نہ رهي ها!" هي معقول جواب قبول پيو ۽ ان ئي مجلس ۾ ميان نور محمد کي سندس ملڪ جي واپسي جي خوشخبري ٻڌائي وئي. مال متاع وٺڻ کان پوء نادر شاھ ان ملڪ جو ٽيون حصو ان کي ڏنو. هڪ حصو دائود پوٽا قوم کي ڏنو ۽ هڪ حصو بکر جي زميندارن جي حوالي ڪيو.

(ميان نور محمد خدا يار خان ڪلهوڙي، تاريخ ١٢ صفر سن ١١٦٧هه-سيپٽمبر ١٧٥٣ع ۾ رياست جيسلمير جي سرگهات ڪورهره جي جاء تي وفات ڪئي. محمد آباد تعلقہ مورو، ضلع نواب شاھ ۾ دفن ٿيو. هن وقت ميان نور محمد ڪلهوڙي جي آخري آرامگاھ کي مقامي ماڻهو "ميان جا قبا" چون ٿا. سندس مقبرو خلق جي زيارتگاھ آهي.)

علامه امداد علي قاضي

غلام رباني آگرو

> "Now, said she, 'I know the cause, or the chief cause, of your sickness you have forgotten what you are!"
>
> —BOETHIUS
>
> GAI EATON: King of the Castle.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينٽرل لئبرريءَ وٽان هڪ سڙڪ، ٽڪريءَ تان هيٺ لهي، ڪراچيءَ کان حيدرآباد ويندڙ سپر هاءِ وي ۾ داخل ٿئي ٿي.

ٻي سڙڪ وائيس چانسيلر جي گهر جي اڳيان نڪري ٿي، ۽ اڳتي هلي، مٿي ذڪر ڪيل سڙڪ کي اورانگهي، ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي اڳيان لنگهي، سنڌ يونيورسٽي ريلوائي اسٽيشن وٽ ساڳئي سپر هاءِ وي ۾ داخل ٿئي ٿي.

ٻنهي سڙڪن جي چوراهي (ڪراسنگ) وٽ، سنڌ يونيورسٽيءَ جي جامع مسجد آهي، جنهن جي پاسي ۾ هڪ قبي يا ڇٽيءَ هيٺان سنگمرمر جون ٻه قبرون آهن، هڪ ۾ علامه امداد علي قاضي ۽ ٻيءَ ۾ سندس جرمن گهرواري مئڊم ايلسا قاضي ابدي آرام ۾ آهن.

ڏهاڪو سال اڳ جڏهن مان سنڌ يونيورسٽيءَ سان بطور پرو-وائيس چانسيلر وابسته هئس، تڏهن اڪثر ڪري، جمعي جي نماز پڙهڻ لاءِ جامع مسجد ۾ ويندو هوس. نماز کان پوءِ ڪن ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهن کي علامه صاحب جي مزار تي دعا گهرندي ڏسندو هوس، ورنه روزمره مزار سان لاڳو سڙڪ تان ايندڙ ويندڙ راهگيرن کي مون ڪڏهن به دعا لاءِ هٿ کڻندي ڪونه ڏٺو. ان جو مکيه سبب شايد اهوئي هو، ته اڪثر راهگيرن کي اها ڪل ئي ڪانه هئي ته علامه صاحب ڪير هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ سندس مانُ مرتبو ڪهڙو آهي.

جلال الدين رومي مثنويءَ ۾ هڪ قصو بيان ڪيو ته هڪ شينهن، مينهن ۽ طوفان کان ستائجي، رات جي وڪڙي ۾ هاريءَ جي گهر لنگهي آيو ۽ مال جي وٿاڻ ۾ وڃي ليٽي پيو. هاري پنهنجي دستور موجب اڌ رات جو ننڊ مان اٿيو، رات اونداهي هئي، ۽ مال جي سڃاڻ لهڻ لاءِ وٿاڻ ۾ ويو. ڳاهه جو پاڪر پري ڍڳن جي اڳيان اڇلايائين ۽ پوءِ پيار مان مٿن هٿڙا گهمائڻ لڳو. مٿل شينهن کي به ڍڳو سمجهي، سندس پٺيءَ تي هٿڙا گهمائي، چوڻ لڳو ته، "پيارا، تون ته سڄوئي مينهن ۾ پسي پيو آهين."

روميءَ چيو آهي ته هاريءَ جو اهو سچو عمل سراسر اڃاڻائيءَ ۾ هو. جي ڏيٺهن ڏني جو سندس نظر شينهن تي پوي ها ته هولڊ دهشت ۾ ئي بيهوش ٿي وڃي ها.

علامه صاحب جي عظيم شخصيت سان به ساڳي حالت ٿي آهي. ڪن دائن ڪٿن ڪان سواءِ له يونيورسٽيءَ جي رهاڪن ڪيءَ ۽ نه وري ڪم ڪار سانگي ڪيمپس تي ايندڙ اجنبين کي سندس عظمت جو احساس آهي (١).

محترم علي احمد بروهيءَ هڪ دفعي علامه صاحب جي شخصيت متعلق چيو هو ته "سنڌ پيتائيءَ کان پوءِ جيڪو وڏي ۾ وڏو ماڻهو پيدا ڪيو، سو شايد علامه قاضي هو."

ٻئي دفعي محترم محمد ابراهيم جوئيي، علامه صاحب جي شخصيت تي تبصرو ڪندي مون کي چيو ته "اٺويهين صديءَ جي سنڌ، جيڪو وڏي ۾ وڏو ذهن پيدا ڪيو، سو غالباً علامه قاضي هو."

حقيقت ائين ٿي هجي يا ڪجهه مختلف، ان ڳالهه ۾ بهرحال ڪو به شڪ ڪونهي ته سونهاريءَ سنڌ جي ڪُکِ ڪڏهن به خالي ڪانه رهي آهي. ڪيئي هيرا لعل ايندا ويندا رهيا آهن. علامه قاضي پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ املهه ماڻڪ هو. مون کي سنڌي ادبي بورڊ، سنڌيونيورسٽي ۽ اڪادمي ادبيات پاڪستان جي ملازمت دوران گهڻن ئي مکيه ماڻهن، مدبرن، مفڪرن،

---

(١) علامه صاحب پيتائي صاحب جو هڪ بيت عام جام پڙهندو هو:

"تن تنيندو آءُ، مک ڏهاڙي مڪڙي"

مڪڙيءَ کي ڏهاڙي مکُ ڏيڻ ۽ تَن کي تڻ کان سواءِ واقعي ڪم ڪونه هلندو.

اسان جي علمي، تعليمي ۽ ادبي ادارن کي گهرجي ته سنڌ جي مشاهيرن جون ورسيون ملهائيندا رهن ۽ مٿن مقالا ۽ مضمون شايع ڪري، نئين نسل کي سندن خيالن ۽ ڪارنامن کان واقف ڪندا رهن.

ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي ته اسان گذريل زمانو ته ٺهيو پر خود هاڻوڪي دؤر جي مشاهيرن مثلاً مولانا عبيدالله سنڌي، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، حسن علي آفندي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، لالچند امرڏني مل، دين محمد وفائي، فتح محمد سيوهاڻي ۽ ڊاڪٽر دائودپوٽي کي به وساري ويٺا آهيون.

سنڌ يونيورسٽيءَ سان وابستگيءَ واري زماني ۾، مون علامه صاحب جي ورسي ملهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پنهنجي چاڻ موجب سندس چاليهارو ڪن عقيدتمندن کي خط لکيم، پر سڏ ۾ سڏ ڪٿان ڪونه مليو. اهو ڏسي ورسي ملهائڻ جو پروگرام في الحال ملتوي ڪيم. ٽن سالن کان پوءِ موٽي جڏهن سنڌي ادبي بورڊ ۾ آيس ته وري انهيءَ سڪي کي سوريم. صدارت لاءِ وفاقي مشير ڊاڪٽر ممتازعلي قاضي ۽ مهمانِ خصوصي طور اسٽيٽ بئنڪ جي گورنر جناب آفتاب علي قاضيءَ کي دعوت موڪليم، جو علامه صاحب جو ڀائيجو آهي. ورسيءَ جي تقريب تمام چڱي نموني ۾ منعقد ٿي ۽ علامه صاحب ۽ سندس گهرواريءَ جون قبرون هڪ دفعو وري گلاب جي گلن سان ڍڪجي ويون.

عالمن ۽ اديبن سان ملڻ جو موقعو مليو آهي، پر اڄ تائين مون کي علامہ صاحب کان وڌيڪ قدآور شخصيت نظر ڪانہ آئي آهي. جيڪڏهن مون کان اهو سوال ڪيو وڃي تہ "تو پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ ڪو عظيم انسان بہ ڏٺو؟" تہ مان بنا هٻڪ جي جواب ڏيندس تہ "هائو، مون علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ کي ڏٺو." جيتوڻيڪ، مون کي اهو بہ احساس آهي تہ قدرت مون کي ڊاڪٽر حميد الله جي زيارت بہ نصيب ڪئي.

علامہ صاحب جي عظمت فقط سنڌ تائين محدود ڪانہ هوندي هئي. سنڌ کان ٻاهر، پاڪستان توڙي هندستان ۾، ڪيترائي معتبر ماڻهو سندس معترف هوندا هئا.

مون علامہ صاحب وٽ هندستان جي صدر ڊاڪٽر ذاڪر حسين جو هڪ خط ڏٺو هو، جنهن ۾ لکيو هئائينس تہ "زندگيءَ جون جيڪي گهڙيون اوهان جي صحبت ۾ گذريون، سي منهنجو عزيز ترين سرمايہءِ حيات آهن."

ڊاڪٽر ذاڪر حسين جيڪڏهن هندستان جو صدر نہ بہ هجي ها، تڏهن بہ اوڏوئي وڏو ماڻهو ليکجي ها. جڏهن علامہ صاحب هي جهان ڇڏيو، تڏهن پاڪستان جي صدر کان اڳ سندس تعزيت جو پيغام آل انڊيا ريڊيو نشر ڪيو هو.

مولانا ابوالڪلام آزاد هندستان جي ورهاڱي کان اڳ، جڏهن ڪراچيءَ آيو هو، تڏهن جناح ڪورٽس واري مسجد ۾ جمعي جي نماز پڙهڻ ويو هو. علامہ قاضي اتي ليڪچر ڏيندو هو. امام الهند ابوالڪلام آزاد علامہ صاحب جي ليڪچر ٻڌڻ کان پوءِ سندس پٺيان جمعي جي نماز پڙهي هئي.

سائين غلام مصطفيٰ قاسميءَ مون سان ڳالهہ ڪئي تہ امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌي پنهنجي رفيق ۽ سنڌ جي جليل القدر عالم مولانا محمد صادق کڏي واري کي ساڻ ڪري، علامہ قاضيءَ سان ملاڻ وٽي ويو. تعارف دوران مولانا محمد صادق چيو تہ "سائين، مسان علامہ صاحب کي سڃاڻان ٿو." اهو ٻڌي مولانا سنڌي ڪرم ٿي ويو ۽ فرمايائين تہ "تون ڪوڙ ٿو ڳالهائين، جيڪڏهن تون علامہ صاحب کي سڃاڻندو هجين ها تہ مون کي ساڻس ملاڻ وٽي اچين ها."

سنڌ جي سياستدانن ۾ علامہ صاحب جو وڏي ۾ وڏو عقيدتمند غالباً سائين جي-ايم-سيد کي ٿي قرار ڏيڻي سگهجي ٿو. پنهنجي يادگيرين جي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" ۾ هڪ هنڌ لکيو اٿس تہ "ڪتابن پڙهڻ ۽ غورفڪر ڪرڻ بعد مون کي مذهب جي عام بيان ڪيل عقيدن بابت ڪيئي شڪ شبها پيدا ٿيا هئا. انهن جي حل ڪرڻ لاءِ ڪيئي در ڏٺا پيا هئم. ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ قاضي صاحب جي ملاقات ٿيڻ بعد وٽس وڃي مختلف سوالن تي تفتيش ڪندو رهيس. ڪيس پنهنجي ذهني استادن ۾ شمار ڪريان تہ بيجا نہ ٿيندو."

"٣- مارچ ١٩٤٣ع تي اسيمبليءَ ۾ پاڪستان لاءِ ٺهراءُ پيش ڪرڻ وقت ڪيل تقرير، توڙي ڊسمبر ١٩٤٣ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿيل آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس ۾ صدر استقباليہ طور جو خطبو پڙهيو هوم، اهي پيئي سندس صلاح ۽ رهبريءَ سان تيار ڪيا هئم.

"۱۹۴۵ع ۾ ٻيهر ٻيون دفعو جڏهن جناح صاحب سان مسلم ليگ پاليسيءَ جي سوالن تي اختلاف پيدا ٿيا هئا ۽ اوچتو جناح صاحب اڳيان ٻنا شرط جي سر تسليم خم ڪيو هئائين، اهو ٻه سندس هدايت ڪري ئي هو." (۱)

مرحوم محمد ايوب کهڙو به علامه صاحب جو وڏو عقيدتمند هوندو هو. علامه صاحب جڏهن وائيس چانسلر جي عهدي تان استعيفا ڏيئي ڇڏي، تڏهن کهڙي صاحب کيس سنڌي ادبي بورڊ ۾ "عالم" جو عهدو آڇيو ۽ عرض ڪيو ته اوهان انگريزي زبان ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي تعارفي ڪتاب لکي ڏيو.

جڏهن علامه صاحب کهڙي صاحب جي آڇ قبول ڪئي، تڏهن هن وڏي فخر سان اهو ڪتاب پاڪستان ۾ رهندڙ دنيا جي سفيرن ڏانهن پنهنجي خط سان گڏ تحفي طور موڪليو. کهڙو صاحب انهن ڏينهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو صدر هوندو هو.

سنڌ جو پيو هڪ اڳواڻ مرحوم ميران محمد شاهه سنڌي ادبي بورڊ جو اعزازي سيڪريٽري هوندو هو. مان نائب سيڪريٽري هوندو هئس. هڪ دفعي سائين ميران محمد شاهه مون کي ساڻ ڪري، علامه صاحب سان ملڻ هليو. اهو سوچي ته مبادا مان اتي ابهرائيءَ سان ڪا ڳالهه ڪريان، هو مون کي رستي تي سمجهائيندو هليو، "ميان، علامه صاحب سان ڳالهائڻ ۽ کيس ڪا ڳالهه ميڄائڻ آهي مکڻ جي سيخ پچائڻي. سو، تون خاموش رهجانءِ ۽ مان پاڻيهي راز رمز سان سائنس ڳالهه ڪندس."

سنڌ جو ممتاز مورخ پير حسام الدين راشدي جڏهن حيدرآباد ايندو هو، تڏهن وڏيءَ سڪ سان علامه صاحب سان ملڻ هلندو هو. پاڻ ادب ڪري علامه صاحب سان نوڙي ملندو هو، پر علامه صاحب کيس ڇڪي ڀاڪر پائيندو هو.

هڪ دفعي پير صاحب حيدرآباد آيو ۽ اسان ٻئي گڏجي علامه صاحب سان ملڻ وياسين. مونڊي شيخ علي محمد صاحب وٽ عبرت اخبار ۾ آياسين، جتي رات جي ماني سائس گڏ جي کاڌيسون. هو تڏهن عبرت جو ايڊيٽر هوندو هو. انهن ڏينهن ۾ پير صاحب شاهه ايران سان ملاقات ڪري آيو هو. مون ان ملاقات جي خبر "عبرت" ۾ ڏيئي ڇڏي.

ٻئي ڏينهن صبح سان علامه صاحب جي مون کي فون آئي. چيائين ته "ابا هاڻي حسام الدين پلا بادشاهن سان ملاقاتون ٿو ڪري، سو اسان سان سنڌس سڪ ۾ مڙئي ڪمي آئي آهي." مون

---

(۱) سائين جي. ايم. سيد پنهنجي ڪتاب ۾ علامه صاحب جي حياتيءَ جو جيڪو احوال ڏنو آهي، سو بلڪل مستند آهي، جو ته اهو احوال انهيءَ ڪتاب لاءِ علامه صاحب خود مون کي لکايو هو. بعد ۾ ڪي ٿورا ٽڪرا روڪبا هئائين، جي مون کان اڳتي هلي ضايع ٿي ويا. البت ان احوال ۾ علامه صاحب جي ٻيءَ شاديءَ جو جيڪو ذڪر آهي، سو سائينءَ طرفان اضافو آهي ۽ علامه صاحب ان بابت مون سان ڏڌ جو اظهار ڪيو هو ته اهو حقيقت کان بعيد آهي.

جڏهن پير صاحب سان اها ڳالهه ڪئي، تڏهن مُرڪي چيائين ته ”بابا ڪالهه علامه صاحب سان ملڻ ته واقعي پاڪر پاڻ ۾ ٿورڙو فرق پيو، پر اهو ارادتا ڪونه هو. بس، مان ڪنهن خيال ۾ هئس.“

انهيءَ ڏينهن شام جو اسان ان ڪوتاهيءَ جي تلافيءَ لاءِ ٻيهر علامه صاحب سان ملڻ وياسين ۽ پير صاحب نهايت عقلمنديءَ سان علامه صاحب سان پنهنجيءَ سڪ جو اظهار ڪيو. ان موقعي تي يا ڪنهن ٻئي موقعي تي سنڌس تصويرون ڪڍيون، جن ۾ مان به شريڪ ٿيس.

پير صاحب جي وڏي ڀاءُ علي محمد راشديءَ ڪڏهن به علامه صاحب وٽ ايندي ويندي ڪونه ڏٺو، ليڪن علامه صاحب جي وفات تي مٿس جيڪو جنگ اخبار ۾ مضمون لکيائين، تنهن جو ترجمو محترم محمد ابراهيم جويي سنڌي زبان ۾ ڪيو ۽ ان تي لوٽ هنيو ته ”هن مضمون مون کي بار بار رُئاريو.“

اڪثر ماڻهو مرحوم اي. ڪي. بروهيءَ کي علامه صاحب جو حقيقي وارث قرار ڏيندا آهن. مرحوم اي. ڪي. بروهي علامه صاحب کي روحاني پيءُ ڪوٺيندو هو. علامه صاحب به کيس اوتروئي پيائيندو هو. هڪ دفعي مون کي پاڻ چيو هئائين ته ”جيڪڏهن بروهي اسان جو پيٽ ڄائو پٽ هجي ها، تڏهن به اسين کيس اوتروئي پيار ڪريون ها، جيترو هاڻي ڪريون ٿا.“ سنڌ يونيورسٽيءَ جا ٻه استاد ۽ سنڌ جا ممتاز عالم محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو علامه صاحب جا خاص مقرب شمار ڪيا ويندا هئا ۽ حقيقت به اها آهي ته علامه صاحب جو مٿن تمام گهڻو راز هوندو هو.

هالن جو مخدوم محترم محمد زمان طالب المولى صاحب علامه صاحب جو تمام گهڻو احترام ڪندو هو ۽ کيس ۽ سنڌس گهر واريءَ کي ”هنسن جي جوڙي“ سان تشبيهه ڏيندو هو. علامه صاحب به مخدوم صاحب کي گهڻو پيائيندو هو ۽ کيس ”اسان جو محمد زمان“ ڪري ياد ڪندو هو.

سيد غلام مصطفى شاهه جو نالو ته خير علامه صاحب جي شيدائين ۾ سرفهرست آهي. علامه صاحب جي مزار ۽ قبي جي تعمير جو ڪم، بروهي صاحب جي مدد سان شاهه صاحب ئي ڪرايو. جي اُها ڪجهه وقت يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هجي ها ته ”علامه قاضي سينٽر“ قائم ڪري وجي ها.

علامه صاحب جي عاشقن ۾ محترم محمد ابراهيم جويي جو نالو به تمام گهڻو نمايان آهي. سنڌي ادبي بورڊ علامه صاحب جا جيڪي به ڪتاب شايع ڪيا، تن جي پٺيان روح رواں جويو صاحب ئي هوندو هو. جيڪڏهن جويو صاحب وڏيڪ عرصو بورڊ جو سيڪريٽري رهي ها ته علامه صاحب جي مضمونن جا سمورا ڪتاب ڪڏهوڪو ڇپجي وڃن ها.

علامه صاحب جي وفات کان پوءِ، اهي مضمون (مواد) مون وٽان بروهي صاحب ڪٺي ويو ته مان لنڊن مان هڪ نئي جلد ۾ ڇپائيندس. افسوس آهي ته اهو خواب شرمنده تعبير نه ٿيو. پڇاڙيءَ ۾ ته وچ ۾ ئي سندس پٽ ۽ منهنجي پياري دوست، علي احمد بروهيءَ مخلصانه ڪوشش ڪئي ته هو اهي مضمونن جا ڪتاب انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپائي. پر سندس من جي مراد به پوري ٿي نه سگهي*.

غرض ته علامه صاحب جي عقيدتمندن جي فهرست تمام طويل آهي. پيا جيڪي خاص خاص نالا مون کي فوري طور ياد اچن ٿا، تن ۾ پاڪستان جي متعدد علمي ادارن جو سربراهه ۽ وفاقي سيڪريٽري ماليات مرحوم ممتاز حسن، محترم رضا محمد پنو، پروفيسر قاضي نبي بخش، مرحوم امداد جوڻيجو، پروفيسر علي نواز جتوئي، مسٽر درمحمد ناريجو ۽ شعبه اردوءَ جو صدر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان شامل آهن، جنهن علامه صاحب ۽ سندس اهليه جي مزارن جا ڪتبا لکيا آهن.

مون کي علامه صاحب جي حضور ۾ بارياپيءَ جو شرف پهريون ڀيرو سن ١٩٥٤ع ڌاران نصيب ٿيو. مئٽرڪ جو امتحان ڏيئي، حيدرآباد آيو هئس ۽ ٿليليءَ واري گورنمينٽ ڪاليج ۾ داخلا ورتي هئم. ڪاليج سان گڏ هاسٽل هوندي هئي، جنهن ۾ رهائش هوندي هئي. اهو ڦوهه جوانيءَ جو زمانو هو، عمر غالبا ويهارو ورهيه مس هئي. پر جيتري شوق سان سئنيما ڏسڻ ويندو هئس، ان کان وڌيڪ چاهه سان اولڊ ڪئمپس ۾، جمعي جمعي ڏينهن علامه صاحب جا ليڪچر ٻڌڻ ويندو هئس. انگريزي پوري ساري ايندي هئم، ان ڪري علامه صاحب جا ليڪچر سراسر ته سمجهي ڪونه سگهندو هوس، پر لطف ڏاڍو ايندو هو. شهر جا اڪثر پڙهيل لکيل ماڻهو ليڪچر ٻڌڻ ايندا هئا. اصل ميلو لڳي ويندو هو.

تن ڏينهن جي ڳالهه آهي ته هڪ دفعي شام جو هاسٽل مان نڪتس ۽ ڪاليج جي دروازي تي ڪشتين ۾ اچي چانهه پيتم. اتان اٿي، شعبه سائنس ۽ پرنسپال جي گهر جي وچ ۾ جيڪو لنڊو پارڪ آهي، ان ۾ وڃي ويٺس. سج لهڻ ٻڌڻ وارو هو. آسمان ۾ شفق جي لالاڻ پکڙجي رهي هئي. منهنجي آس پاس ڪوبه بني بشر ڪونه هو. وڻن ۾ سو جهرڪين جي "چين-چين" ٻڌڻ ۾ ٿي آئي، نه ته چوطرف چپ چاپ هئي. اوچتو ئي اوچتو، بظاهر بنا ڪنهن سبب جي، منهنجي ذهن ۾ ڪي سوال اٿيا:

---

* تازو پڇاڙيءَ ته علامه قاضي ميموريل سوسائٽيءَ جو چيئرمين ممتاز علي قاضي ۽ سندس رفيق محترم علي احمد بروهي علامه صاحب جي ڪاغذن کي ڇپائڻ لاءِ هاڻي پوري توجهه سان ڪوشش ڪري رهيا آهن. دعا آهي ته خدا سندن ڪوششون ڪامياب ڪري. علامه صاحب جا جيڪي مضمون مرحوم بروهي صاحب مون وٽان ڪٺي ويو هو، سي "مارچ" اخبار ۽ "ايڪو" رسالي ۾ ڇپيل هئا. علامه صاحب وفات کان اڳ ذاتي خطن ۽ متفرقه ڪاغذن جو چڱو ذخيرو منهنجي حوالي ڪيو هو. اهو به مرحوم بروهي صاحب مون کان ورتو هو. علامه صاحب انهيءَ نوعيت جو ٻيو اڌڙو ذخيرو، مون سان گڏ، برادرم مير محمد نظامانيءَ جي به حوالي ڪيو هو.

"سان ڪير آهيان؟
"هن دنيا ۾ ڪٿان ۽ ڇو آيو آهيان؟"
"منهنجي زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟"

اهي سوال منهنجي ذهن ۾ طوفان ۽ وچ وانگر ايڏي ته زور سان اٿيا، جو انهن جي دٻاءُ ڪري مٿو ڳرو ٿي ويو، نرڙ تي پگهر اچي ويو ۽ دل جو ڌڙڪو تيز ٿي ويو. اها ذهني ڪيفيت فقط ڪن لمحن لاءِ جاري رهي، پر منهنجي سڄي وجود کي چوليءَ چڏيائين. ان ڳالهه کي هاڻي ٽيهه-پنجٽيهه ورهيه گذري ويا آهن، ان وچ ۾ مون زماني جون گهڻيون ئي گرميون ۽ سرديون ڏٺيون آهن، پر چند لحظن واري اها ذهني ڪيفيت مون کان اڃا نه وسري آهي. سان سالن جا سال انهن سوالن جي جوابن لاءِ پريشان ۽ سرگردان رهيس (پاڪستان، هندستان ۽ آمريڪا جي ڪن عالمن کي خط لکيم) خاص ڪري پهريان ڏينهن ته سخت ذهني بي قراريءَ ۾ گذريم، پر ڪٿان به تسليءَ وارو جواب ڪونه مليو. آخر هڪ ڏينهن همت ڪري، علامه قاضي صاحب وٽ هليو ويس. شام جي مهل هئي، پاڻ پنهنجي گهرواريءَ سان گڏ گهر جي صحن ۾ ويٺو هو. پڇيائين ته، "ابا ڪير آهين، ڪيئن اچڻ ٿيو؟"

مون عرض ڪيو ته، "سائين، اهو ته مان اوهان کان پڇڻ آيو آهيان ته ڪير آهيان ۽ هن دنيا ۾ ڪيئن آيو آهيان؟"

علامه صاحب اهو ٻڌي خاموش ٿي ويو. ڪجهه دير بعد پڇيائين ته "ابا، ڇا پڙهندو آهين؟"
مون جواب ڏنو ته، "بائلاجي."

چيائين ته، "تڏهن ته تون اڳي اهو پڙهي رهيو آهين ته حياتي ڇا آهي؟"

مون چيو ته، "سائين، اسان کي ته بيون ڳالهيون پڙهائين ٿا، اهو ته سمجهائين ئي ڪونه ٿا ته اسان جي حياتيءَ جو مقصد ڪهڙو آهي؟"

ايتري ۾ ڊاڪٽر بلوچ، مسٽر درمحمد لاريجو ۽ ٻيا صاحب بنگلي ۾ داخل ٿيا. علامه صاحب ڪين هٿ ڏيندي، چيو ته، "ابا بلوچ، هي نوجوان شاگرد اهو معلوم ڪرڻ آيو آهي ته انساني زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟" (١)

ڊاڪٽر صاحب جواب ڏنو ته "قبلا سائين، اسان جو درسي نصاب واقعي ايترو ناقص آهي جو ذهين شاگردن کي دل جي تسلي نٿي ٿئي."

---

(١) پروفيسر علي نواز جتوئيءَ پنهنجي مضمون ۾ لکيو آهي ته پاڻ به علامه صاحب کان اهڙو سوال ڪيو هئائين، جنهن جي جواب ۾ علامه صاحب کيس هڪ خط لکيو هو، جنهن ۾ لکيائينس ته "اهڙيءَ سوال جي جواب ڏيڻ ۾ بهترين انسان، جن لاءِ اسان کي نهايت عزت آهي، قاصر رهيا آهن." بقول حافظ:

"کس نمی داند که منزل مقصود کجاست
این قدر هست که بانگ جرس می آید."

علامہ صاحب اهو ٻڌي، مون کي وري اچڻ لاءِ چيو. ٻئي ڏينهن ڪن ڪتابن جا نالا لکيائين، ته "اهي وڃي پڙهه." سڀ ڪتاب انگريزيءَ ۾ هئا ۽ مون کي ٻڌ هئي ته حيدرآباد مان ڪونه ملندا. ٻر جي مان ته خريد ڪري ڪونه سگهان ها ۽ جي خريد ڪريان به ها ته سمجهي ڪونه سگهان ها. ان ڪري ڪتابن وٺڻ جو خيال لاهي ڇڏيم.

علامہ صاحب جي حضور ۾ حاضريءَ جو ٻيهر شرف مون کي تڏهن نصيب ٿيو، جڏهن ايوب خاني "مارشل لا" جي آمرانہ رويي کان احتجاج ڪري، پاڻ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر جي عهدي تان مستعفي ٿيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جو عالم مقرر ٿيو. مان بورڊ جو نائب سيڪريٽري هوس. سن ١٩٦٢ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جون آفيسون ڪراچيءَ مان حيدرآباد ڪجي آيون، تڏهن ته مون کي جلد جلد سندس خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو موقعو ملڻ لڳو. مان جيئن جيئن کيس ويجهو ٿيندو ويس، تيئن تيئن سندس عظمت جو احساس ۽ قرب وڌندو ويو. هڪ ڏينهن مون کي چيائين ته، "رباني، جيڪڏهن اسان توکي پيار نٿا ڪريون ته پوءِ ائين سمجهہ ته اسان زندگيءَ ۾ ڪنهن کي ڪڏهن پيار ڪيوئي ڪونهي." اهو ڏينهن مون لاءِ عيد جو ڏينهن هو.

قدرت سنڌ تي سدائين مهربان رهي آهي. سنڌ پٽڙا ڄڻيندي ۽ انهن تي ناز به ڪندي، ٻر جيئن ٻيو شاهہ پيدائي نہ ايندو، تيئن ٻيو علامہ قاضي به پيدا نہ ٿيندو. علامہ صاحب کي قدرت عجب سياءُ ڏنو هو. بيحد خوددار، بيحد حساس، بيحد شفيق ۽ بيحد قربدار. سڀ کان وڏي ڳالهہ اها ته مون سندس قول ۽ فعل ۾ ڪڏهن به ڪو تضاد نہ ڏٺو. ائين لڳندو هو ته هن زماني جو ماڻهوئي نہ آهي. مون ڪڏهن به سندس واتان هلڪي ملڪي ڳالهہ نہ ٻڌي ۽ نہ زماني جي ثصن ۾ دلچسپي ڏٺي.

علامہ صاحب سياست جي موضوع تي گفتگو ڪرڻ کان دانستہ گريز ڪندو هو. ون يونٽ وارن ڏينهن ۾، سنڌيت جي تحريڪ زور تي هئي ۽ مان ان جو سرگرم ڪارڪن هوس. ڪڏهن ڪڏهن علامہ صاحب سان ڪنهن نہ ڪنهن واقعي جو ذڪر ڪندو هوس، تڏهن به هو ڪنهن به قسم جي تبصره آرائي کان ڪندو هو(١).

ڊاڪٽر سورلي، پنهنجي ڪتاب "شاهہ عبداللطيف آف ڀٽ" ۾ لکيو آهي ته، "شاهہ پنهنجي آسپاس ۽ پنهنجي دور جي واقعن جو ڪوبہ نوٽيس نہ ورتو. ان معاملي ۾ هو دنيا جي عظيم مفڪرن ڪانٽ ۽ هيگل جي يادگيري ڏياري ٿو، جن تي سندن دور جا واقعا اثرانداز نہ ٿيا. شاهہ عبداللطيف ڪلهوڙن ۽ مغلن جي منصوبن ۽ سازشن بدران، زندگيءَ جي انهن گنڀير سوالن کي سمجهڻ ۾ مستغرق رهندو هو، جيڪي لافاني شعر جو موضوع بڻجڻ جي وڏيڪ لائق آهن".

---

(١) هڪ دفعي عيد جي ڏينهن مان علامہ صاحب وٽ ويٺو هوس ته سنڌ جو هڪ سياستدان کيس "عيد مبارڪ" ڏيڻ آيو. جيڪو وقت ويٺو، سو سمورو وقت سياسي ڳالهيون ڪندو رهيو ۽ چوندو رهيو ته، "قبلا، غريب ماڻهن کي ته هاڻي پنهنجو رت ڪتورو ڏيئي پيٽ ڪتورو وٺڻو ٿو پوي." علامہ صاحب خاموشيءَ سان سندس گفتگو ٻڌندو رهيو. جڏهن اهو سياستدان موڪلائي ويو، تڏهن علامہ صاحب انهيءَ ٿلهي متاري سياستدان ڏي اشارو ڪري، مون کي چيو ته، "ويچارو غريبن جي غم ۾ ڳري ڪندا ٿي ويو آهي!"

علامه صاحب جو مثال به اهڙو ئي هو. مذهب، فلسفو ۽ سائنس سندس گفتگو جا مکيه موضوع هوندا هئا، پر انهن بابت به هو نهايت سادي ۽ سولي ٻوليءَ ۾ گفتگو ڪندو هو. ائين لڳندو هو ته حيدرآباد ائٿنس جو شهر آهي، جنهن جا اهل دل انسان، سقراط جي سامهون، ادب سان ڪنڌ نمائي، سچ جو سبق وٺي رهيا آهن. ائٿنس جي روايت وانگر، سنڌ جي هن سقراط کي به پنهنجو انت پاڻ آڻڻو پوندو، اها ڳالهه تڏهن ڪنهن کي خواب خيال ۾ به ڪانه هئي. علامه صاحب عالم وڏو هو يا مفڪر، مقرر وڏو هو يا مصنف، اهو فيصلو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي، ڇو ته قدرت کيس انهن مڙني صفتن سان سينگاريو هو. سندس شخصيت همه گير هئي. سندس دور ۾ ٻيا به وڏا وڏا عالم ۽ دانشور هئا، پر پاڻ ڄڻ ته تارن ڀريي آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ هو.

سنڌي ادبي بورڊ سندس هڪ انگريزي ڪتاب Casual Peeps at Sophia* نالي سان شايع ڪيو آهي، ان ڪتاب کي مون ۽ محترم محمدحسن پنهور گڏجي ترتيب ڏني هئي. ڪتاب ۾ هڪ مضمون جو عنوان آهي "ڪردار بابت." اسان حساب ڪيو ته علامه صاحب جڏهن اهو مضمون لکيو هوندو، تڏهن سندس عمر اڻويهه ورهيه هوندي. اهو مضمون پڙهڻ سان احساس ٿيندو ته علامه صاحب ڄمندي ئي ڄام هو.

انهيءَ ساڳئي ڪتاب ۾ ٻيو مضمون "شري ڪرشن جي شخصيت جو تاريخي پهلو" عنوان هيٺ آهي ۽ هڪ مضمون زرتشت بابت آهي. اهي مضمون علامه صاحب جي فڪر جي وسعت ۽ مذهبي رواداريءَ جا روشن ثبوت آهن.

جن ڏينهن ۾ پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هو، تن ڏينهن ۾ ڪنهن مذهبي جنونيءَ اولڊ ڪيمپس (لو وديالي اسڪول) جي بانيءَ هندو نيڪمرد جي سماڌيءَ کي نقصان رسايو. علامه صاحب ان حادثي تي جنهن غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو، اهو انهن ماڻهن کي ٿي

---

* پهريون ڪتاب لنڊن ۾ رهائش دوران "ڀوري ڇوڪري خدا جي تلاش ۾" عنوان هيٺ لکيو هئائين. سندس ان تصنيف جو محرڪ جارج برنارڊشا جو هڪ ڪتاب هو، جنهن جو نالو هو "ڪاري ڇوڪري خدا جي تلاش ۾." سنڌي ادبي بورڊ علامه صاحب جي انهيءَ پهرئين ڪتاب جو سنڌي ترجمو به شايع ڪيو آهي ۽ اصل انگريزي ڪتاب به شايع ڪيو آهي.

مرحوم بروهي صاحب وفات کان ڪجهه مهينا اڳ مون کان پڇيو ته "علامه صاحب بابت پنهنجي ڪتاب جو مسودو، حافظ جي شعرن ڀيٽڻ لاءِ توکي ته ڪونه ڏنو اٿم." مون لاعلميءَ جو اظهار ڪيو. پوءِ ڪنهن چاڻو سڄاڻوءَ جو نالو کنيم ته متان اوهان فلاڻي کي ڏنو هجي. چيائين ته "سان اهڙو اهم مسودو اهڙي ماڻهوءَ کي ڏيندس." خبر ناهي ته اهو مسودو ڪهڙي موضوع تي هو؟ مون ٻڌو هو ته علامه صاحب قرآن ڪريم تي ڪيئي نوٽس ڇڏي ويو هو. هڪ دفعي مون کي چيو هئائين ته "ابا، اڄ تائين قرآن جو مقدمو (Introduction) به ڪونه لکيو ويو آهي."

معلوم آهي، جي تڏهن يونيورسٽيءَ سان وابسته هئا. ڪيس تيسين قرار ڪونه آيو، جيسين ان سماڌيءَ جي مڪمل مرامت نه ڪرايائين.

هڪ دفعي جويي صاحب ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي وچ ۾ لوڪ ادب جي ڪتابن تي ڪجهه اختلاف ٿي پيو. جويي صاحب پنهنجي نقطهءِ نگاهه جي وضاحت لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن خط لکي موڪليو، جنهن ۾ هڪ هنڌ لکيائين ته "لکيل لفظ" "ڳالهايل لفظ" کان وڌيڪ آهي، انڪري ڳالهه جي ڇنڊڇاڻ لاءِ هي خط لکي رهيو آهيان.

اهو نڪتو منهنجيءَ دل تي نقش ٿي ويو. ورهيه گذري ويا. ڪنهن ڪم سان لاهور وڃڻ ٿيو. اتي هٽلر جو اٿلپ ڪتاب "مين ڪئمف" (منهنجي جدوجهد) نظر آيم، جو فوراً خريد ڪيم. واپسيءَ تي ريل ۾ ڪتاب پڙهندو ويس. ڪتاب جي ديباچي ۾ هٽلر لکيو آهي ته "ڳالهايل" لفظ "لکيل" لفظ کان وڌيڪ آهي ۽ مون کي احساس آهي ته تاريخ جا اهم انقلاب مصنفن نه پر مقررن آندا آهن. اهو پڙهي، جويي صاحب وارو خط ياد آيو. جڏهن حيدرآباد پهتس ته علامه صاحب سان ان "مسئلي" جو ذڪر ڪيم. پاڻ ٿورو ڪنهن سوچ ويچار جي فوراً ٻڌايائين ته "ڳالهايل لفظ" "لکيل لفظ" کان وڌيڪ طاقتور آهي. گهڻا گهڻا سال پوءِ پئي هنڌ پڙهيم ته "قرآن ڳالهايل لفظ جو معجزو آهي".

حيدرآباد ۾ رهائش دوران مون کي جڏهن به هيانءَ تي مولجهه ٿيندي هئي، تڏهن سندس خدمت ۾ وڃي حاضر ٿيندو هوس. اهي منهنجي خوشنصيبيءَ جا ڏينهن هئا. جڏهن وٽانئس ڪچهري ڪري موٽندو هوس ته غم جا سپ ڪڪر ٽڙي پکڙي ويندا هئا ۽ زندگيءَ ۾ ايمان تازو ٿي ويندو هو. سندس گفتگوءَ جو انداز ئي عجيب هوندو هو. ڇا سندس لفظن جو انتخاب ۽ ڇا سندس خيالن جي پرواز، ڄڻ ته هماليه جي بلنديءَ تان علم ۽ عرفان جو آبشار وهي رهيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن هيٺ به لهي ايندو هو ۽ مزي جهڙيون ڳالهيون ڪندو هو.

هڪ دفعي مون کي نون ڪيائين ته "ابا، ڪالهه گربخشانيءَ جي رسالي ۾ هڪ بيت پڙهيم ته-

هو جي جرڪنا آب تي،
سي تان سپ حباب.

الهيءَ ڳالهه منجهائي وڌو. سوچڻ لڳس ته جيڪي جرڪي ويا سي ته ٿيا سپ حباب، پر جيڪي هائي پيا جرڪن، تن بابت لطيف جي فتوا ڪهڙي آهي؟

مسئلي کي سمجهڻ لاءِ ببئيءَ وارو ڇاپو گهرايم. اڳي ڪاتب نون جي پدران ۾ زبرون يا پيش يا زيريون ڏيندا هئا. مثلاً ڪين جرڪن لکڻو هوندو هو ته جرڪا لکي الف جي مٿان به زبرون ڏيئي ڇڏيندا هئا. ببئيءَ واري ڇاپي ۾ بيت صحيح نموني ۾ ائين ئي لکيل هو، پر گربخشانيءَ کان پڙهڻيءَ ۾ ڀل ٿي هئي. صحيح بيت هيئن هو:

هو جي جرڪن آب تي،
سي تان سپ حباب.

جڏهن اتي صحيح بيت پڙهير، تڏهن مواجهه لئي ۽ اطمينان ٿير ته لطيف جي فتوا هر دور ۾ صحيح آهي.

انهيءَ زماني ۾ ايوب خان ملڪ ۾ جرڪي رهيو هو. مٿس علامه صاحب جي رنجش جو سبب اهو چيو وڃي ٿو ته مارشل لا جي لڳڻ کان ترت پوءِ هڪ فوجي عملدار يونيورسٽيءَ ۾ آيو ۽ رجسٽرار سان تيزيءَ سان ڳالهايائين. علامه صاحب کي جڏهن اها خبر پئي ته هيئن هڪ فوجيءَ يونيورسٽي جهڙي مقدس اداري جي توهين ڪئي آهي، تڏهن پاڻ احتجاج طور وائيس چانسيلر جي عهدي تان استعيفا ڏيئي ڇڏيائين.

جيڪي ماڻهو علامه صاحب جي مزاج کان واقف هئا، تن لاءِ اها ڪا به حيرت جي ڳالهه ڪانه هئي. ڪين خبر هئي ته علامه صاحب ڪيڏو نه خوددار ۽ ڪيڏو نه حساس انسان هو.

هڪ دفعي مون کي فون ڪيائين ته ”ابا، رات سمهي ڪونه سگهيو آهيان.“ جڏهن مون سبب پڇيو، تڏهن ٻڌايائين ته ”ابا، منهنجي ماءُ جي زبان تي سدائين سبحان الله جو اسم اعظم هوندو هو. ڪالهه اخبار ۾ پڙهير ته گاڏي کاتي ۾ هڪ هوٽل کلي آهي، جنهن جو نالو رکيو اٿن ”سبحان الله هوٽل“. کو وڃي ليا ڳن کان پڇي ته هوٽل ۾ ماڻهو ڇا نه ٿو ڪري، ٻيڙي ڇڪي ٿو، ٽڪ ٽڪي ڪري ٿو. هائي انهيءَ ناپاڪ جاءِ جو نالو ڏيو سبحان الله هوٽل“.

ٻئي دفعي ڳالهين ڪندي مون سان مهانگائيءَ جو ذڪر ڪيائين ۽ چيائين ته ”ابا، ڪڪڙ جا آنا ايڏا ته مهانگا ٿي ويا آهن، جو اسان ته اهي خريد ڪري نٿا سگهون.“ مون سمجهيو ته مس مس قدرت مون کي علامه صاحب جي خدمت جو موقعو ڏنو آهي، سو هڪدم مارڪيٽ مان ڪڪڙ ۽ ڪڪڙ گهرائي، سندن بنگلي تي موڪلير ۽ نوڪر کي چير ته اهي تازا آنا ڏيندا.

ٻئي ڏينهن پاڻ فون ڪيائين ته ”ابا، هي نياڳا ڪڪڙ ۽ ڪڪڙ سڄو ڏينهن ٿا هڪيئي کي ٺونگا هڻن، سو هڪ پاڻ وٽ جهليان ٿو ۽ ٻيو توکي موڪلي ٿو ڏيان.“ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ ٻيو به موڪلي ڏنائين ته ”هت آن ئي لٿو ڇڪي.“

مان سمجهي ويس ته اصل ۾ پاڻ ڪنهن جو به ڪو به ٿورو کڻڻ نٿو گهري. ٻه ٽي ڏينهن گذريا ته (مرحوم) محمد اسماعيل نون جي فون آئي. چي، ”رباني پنهنجو ڪم به خراب ڪيئي، منهنجو به.“ مون کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. تڏهن چيائين ته علامه صاحب ڪڪڙ جي آنن جي شڪايت مون سان به ڪئي هئي. مان ڪراچيءَ ۾ ويس ۽ هڪ ولائتي ڪڪڙ ورتي، جا روز آنو ڏيندي آهي. جڏهن سندس بنگلي تي موڪلي ڏنم، تڏهن موٽائي موڪليائين ته ”ويچاري رباني به قرب ڪيو هو، پر ابا اسان کان ڪڪڙ ڪٿي ٿا سنڀاليا ٿين.“

ٻئي ڀيري مون کي چيائين ته، ”ابا، ڪڪڙ ٿي ويا آهن مهانگا. جمعي جمعي ڏينهن گوشت بند ٿئي ٿو، سو نوڪر کي ڏهه آنا ڏيندا آهيون ته بزار مان پاريهر وٺي، رڌي اسان کي

ڪارائي. ڪاله بنگلي جي پويان جو وڃان ته نم جي وڻ هيٺان هڪ ڪانءُ مئو پيو آهي، پر پيٽ جو گوشت اڃا تائين ڪوهيو ناهي. ان لاءِ پاٿاريدار کي چيو ته ان کي ڪنهن ڪاٺيءَ ۾ ٻڌي لٽڪائي ڇڏي. مون اهو ڏٺو ته جيئن ڪي ڪانءَ اچن ته هو ڏسي ۽ ڊڄي وڃن. پر ويچار ڪيو ته ڪانءَ کي ڪارائي جي ته ڪري ڪارائي ڇڏي. ڀلا سڀ ڇو ته ڪانءُ کان ڪو وڌيڪ ڄاڻو پکي ڪونهي. پر بي دل ان تو ڪارائي ٿو ڇڏي.

اها ڳالهه ٻڌي، مان وائڙو ٿي ويس. ڪيس اطمينان ڏيارڻ لاءِ چيم ته ''سائين، ڪانءُ اهڙو ته چالاڪ پکي آهي، جو نوڪرن کي وڻن تي ڪوهڻ ڏيندو.'' پر دل ۾ سوچڻ لڳس ته جينيس (غيرمعمولي ذاهي) ۽ سادي ماڻهوءَ جي سوچ ۾ واقعي هڪ پردي جو فرق مس ٿئي ٿو.

هڪ دفعي سندس اهليه چيو ته، ''اسان جي لوڪر کي مٿان سادو سمجهين. ڇا ڪندو آهي جو سٺيءَ سان سنهنجن رٻڙي بوٽن ۾ سوراخ ڪري ڇڏيندو آهي ته مان شام جو پائي گهمان ته ڪنڊا چڀن ۽ سمجهان ته بوٽ پراڻو ٿي ويو آهي ته جيئن ڪيس پائڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيان. پر مان به چالاڪ آهيان، چوندي آهيانس ته جيڪو پٺي جو بوٽ پائيندو، سو مري ويندو.''

ٻئي دفعي سندس اهليه مون کي چيو ته ''بوٽ پائڻ ۾ مون کي هڪ 'ليل' ڏاڍي تڪليف ٿو ڏئي.'' اسان جي گفتگو انگريزيءَ ۾ ٿيندي هئي. انگريزيءَ ۾ ''نيل'' ڪوڪي کي چوندا آهن، سو مون سمجهيو ته بوٽ ۾ ڪوڪو آهي، جو پير ۾ چڀيس ٿو، سو ڪيس چيم ته، ''اوهان موچيءَ کان ''نيل'' ڪڍرائي ڇڏيو.'' هوڏانهن هن کي ڪا ننهن جي تڪليف هئي، انگريزيءَ ۾ ننهن کي به ''نيل'' چوندا آهن، سا ڳالهه ٻڌي علامه صاحب کي لوٽ هئي چوڻ لڳي ته، ''هن ڏي لهار، مون کي ٿو چوي ته موچيءَ کي گهرائي، پنهنجو ننهن ڪڍائي ڇڏ.''

علامه صاحب ان زماني ۾ به غالباً اسي ورهين کان مٿي هو، پر تازو توانو لڳندو هو. مون کي چيائين ته، ''ابا، الله ڪيو آهي ته منهنجي چهري جي رونق ڪڏهن به ختم نه ٿي آهي.'' حقيقت به ائين ئي هئي. پر، سندس اهليه ستر ورهين جي هوندي به صفا ضعيف ٿي ويئي هئي. ٻنهي جي پاڻ ۾ ايڏي ته محبت هئي جو ٻرن ڪيو هئائون ته اولاد پيدا نه ڪنداسون ته متان اسان جي سڪ ۾ ڪمي اچي. زندگيءَ جا چاليهه ورهيه گڏ گذاريا هئائون. ولايت ۾ گڏ هت به گڏ، بنگلي ۾ ٽيون ماڻهو رهڻ ڪونه ڏنائون، توڙي ڪيڏو به ويجهو عزيز هجي. بيڊ روم ۾ سندن پلنگ هڪٻئي سان لاڳيتو رکيل هوندا هئا. ڊرائنگ روم ۾ وهڻ جا هنڌ مقرر هوندا هئا. ڊائننگ ٽيبل تي ڪرسيون آمهون سامهون رکيل هونديون هيون. ڪاڏي جي وقت لوڪر اطلاع ڏيڻ لاءِ مقرر ٽائيم تي گهنڊ وڄائيندو هو. سندس رهڻي ڪهڻي ۽ پوشاڪ انگريزي طرز جي هوندي هئي. علامه صاحب جي اهليه ڊگهو فراڪ پائيندي هئي. علامه صاحب ٽري پيس سوٽ پائيندو هو ۽ بترفلاءِ ڪالر لڳائيندو هو. ٻاهر نڪرندو هو ته مٿي ۾ فيلٽ هئٽ وجهندو هو.

جڏهن ڪو ملاقاتي ايندو هو ته ڏينهن جو ڊرائنگ روم ۾، ۽ شام جو صحن ۾ وهندو هو. چانهه جي وقت علامه صاحب ڪيس پليٽ هٿ ۾ ڏيئي، هڪ ننڍي پيتي اڳيان

جهليندو هو، جنهن ۾ برفيءَ جون ننڍيون ننڍيون ٽڪيون رکيل هونديون هيون. ان کان پوءِ پيسٽري پيش ڪندو هو، ان کان پوءِ هڪ گول ٿانءَ تان ڍانڍو لاهي ڪٿي ايندو هو، جنهن تي ڍانڍو جو چڙو الزام هوندو هو. گرم پاڻيءَ ۾ گرم کير ۽ ڪنڊ ملل هوندا هئا. ۾ مون جهڙو مسڪين ماڻهو ۽ اولهه پاڪستان (هاڻوڪي پاڪستان) جو نواب مشتاق احمد گرمانيءَ جهڙو گورنر به ان چانهه کي تبرڪ سمجهي سڪ سان پيئندو هو. مون گرماني صاحب جا اهڙا گهڻا قصا ٻڌا آهن. گرماني صاحب کي بجا طور علامه صاحب جي عقيدتمندن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.

ماني‌ءَ جي دعوت جو اعزاز فقط بروهي صاحب جي قسمت ۾ هوندو هو، سا به سادي مثلاً قيمو مٽر. هڪ دفعي سنڌس اهليه چيو ته "ربالي، اڄ رات جي ماني اسان سان گڏ کائي." علامه صاحب ورائيو ته "پر، ڊارلنگ، کائڻ لاءِ آهي ئي ڇا." مون ٻڌو ته پاڻ ڪڏهن ڪڏهن ڪچن زيتونن ۽ صوفن جو ٻوڙ رڌائي کائيندا هئا.

بروهي صاحب پنهنجي مضمون ۾ لکيو آهي ته علامه صاحب پنج وقت نماز پابندي سان پڙهندو هو ۽ تهجد لاءِ به اٿندو هو. ممڪن آهي ته حقيقت به ائين ئي هجي. پر مان هڪ ڳالهه جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. هيڪر علامه صاحب وٽ ويٺا هئاسون، جو مغرب جي نماز جو وقت ٿي ويو. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب علامه صاحب کان وضوءَ لاءِ پاڻي ۽ مصلو گهريو. علامه صاحب پاڻ اٿيو، پاڻيءَ جو ڪٽرو پري آڻي، محترم قاسمي صاحب کي ڏنائين ۽ مصلو وڇايائين. پاڻ وري اچي اسان سان گڏ ويٺو (۱).

ٻي ڳالهه محمد حسن پني صاحب کان ٻڌي اٿم. هڪ دفعي يونيورسٽيءَ ۾ ڪانفرنس هئي، علامه صاحب صدارتي خطاب ڪري رهيو هو ۽ سنڌس زبان مان قرآن ڪريم جون آيتون نڪري رهيون هيون، جو اذان جو آواز آيو. سامهون واريءَ صف مان هڪ بزرگ نماز لاءِ اٿيو. علامه صاحب وچ تقرير مان ڏانهس نهاري جلالي انداز ۾ چيو ته "هنن احمقن کي ڏسو. هي نماز لاءِ وڃي رهيا آهن، ڄڻ ته هيءَ نماز ناهي." علامه صاحب جا اصل اکر هي هئا:

"Look at these fools. They are going for prayer as if this is not a prayer."

مون سان ڪن ماڻهن ڳالهه ڪئي ته علامه صاحب پابنديءَ سان نماز پڙهندو هو، پر رات جي تنهائيءَ ۾ بعضي بعضي ته اڌ اڌ رات ۽ اسر تائين لاڳيتو پڙهندو هو. اها ڳالهه منهنجي دل کي به لڳي ٿي. پاڻ دل جي حضور سان نماز پڙهڻ جو قائل هو. بقول پنائي:

---

(۱) جتوئي صاحب پنهنجي مضمون ۾ وضاحت ڪئي آهي ته علامه صاحب سالگرهه‌ءَ ۽ سومهاڻيءَ جون نمازون گڏي پڙهندو هو.

جان جان پسين پاڻ گي،
تسان تسان لساهہ لماز،
سـپ وجـائـي ساز،
تهان پـوءِ تڪبير چئہ.

بظاهر اهي ڳالهيون عقل جي خلاف لڳن ٿيون، پر علامہ صاحب بہ تہ جڳ کان نرالو انسان هو. رڳو زندگيءَ متعلق ئي پر موت متعلق پڻ سندس نظريو منفرد هو. هڪ دفعي مون کي هڪ عجيب خواب ٻڌايائين.

چي: "لنڊن ۾ پنهنجي گهر ستو پيو هئس. ننڊ ۾، فيروز نانا وارن جي هڪ عزيزہ کي خواب ۾ ڏٺم. هڪ هٿ ۾ ڳڙهي ڪاري پيتي ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪپڙن جي هڙ هئس. چوڻ لڳي تہ وڃي رهي هئس، سو خيال آيو تہ ايلسا کان بہ موڪلائيندي وڃان. ننڊ مان اٿيس تہ خيال ٿي پيو، سو فيروز نانا وارن کي خط لکي موڪليم، جواب ڏنائون تہ برابر فلاڻي ڏينهن مائي گذاري ويئي. ڇهن مهينن کان پوءِ ڪراچي آيس تہ کيس تعزيت ڏيڻ ويس. ٻڌايائون تہ ڪئنسر ٿي پئي هئس، سو ممبئيءَ کٽائي ويس. اتي سندس ٻانهن ڪپي ڇڏيائون. پر کيس وهم ٿي پيو تہ هيءَ ٻانهن منهنجي جسم جو حصو آهي، سو ڊار ڪيئن ڪريان. ان تي ڊاڪٽرن ٻانهن کي سيون هڻي سڪائي ڇڏيو. پوءِ اها ٻانهن هڪ ڪاري پيتيءَ ۾ وجهي، ساڻ ڪنيون گهمندي وتندي هئي."

پوءِ ڳالهہ ڪيائين تہ "احمد فقير ٽيپو هولڊو هو، جنهن مون کي لنڊن پڻ ۾ تصوف جا پهريان پهريان سبق ڏنا. هت پليگ پيئي، مون لنڊن ۾ کيس خواب ۾ ڏٺو تہ هڪ پائيپ مان منهن ڪيدي، مون کي ڏسي، وري پائيپ اندر هليو ويو. مون ڳوٺ خط لکيو تہ اطلاع آيو تہ فقير صاحب پليگ ۾ فوت ٿي ويو."

پنهنجي اهليہ جي وفات کان پوءِ، هڪ دفعي مون کي چيائين تہ "موت اسان جي وچ ۾ رڳو هڪ پردو آهي. روزانو مانيءَ جي ميز تي سندس پليٽ ائين ئي رکبي آهي، جيئن اڳي رکبي هئي ۽ سندس سمهڻ لاءِ بسترو بہ نوڪر ائين ئي وڇائيندو آهي، جيئن اڳي وڇائيندو هو."* علامہ صاحب ائين سمجهندو هو تہ وفات کان پوءِ سندس اهليہ جو روح ساڻس گڏ ڪاڌي جي ميز تي وهي ٿـو ۽ رات جـو بيڊ روم ۾ پنهنجو بسترو والاري ٿـو. روحاليت جـون ڳالهيون روحانيت وارا ڄاڻن. عام خيال بهرحال اهوئي هو تہ علامہ صاحب پنهنجي اهليہ جي وفات کان پوءِ ويڳاڻو ٿي پيو*. بعد ۾ جيڪو عرصو زنده رهيو سو سخت ذهني ڪشمڪش ۾ گذاريائين. هيڏي ساري بنگلي ۾ اڪيلوئي اڪيلو رهندو هو. نوڪر سنجها ويل ماني ڪارائي هليو وڃي،

---

* بقول جناب شيخ علي محمد، ايڊيٽر 'آفتاب': "علامہ صاحب پنهنجي گهر واريءَ کان پوءِ ڇهہ مهينا بہ اڪيلو جالي ڪونہ سگهيو."

پوءِ ڳالهائڻ وارو ڪير ڪونه. ملاقاتين جو تعداد گهٽبو ويو. ڏينهن جو ڪو ملاقاتي آيو نه آئي جهڙو. يونيورسٽيءَ جا جمعي جمعي ڏينهن وارا ليڪچر ڪڏهوڪا بند ٿي چڪا هئا. مشغولي ڪا ڪانه رهي هئي، ڇو ته دنيا جا دروازا بند ٿي چڪا هئا.

هڪ اهو زمانو هو، جو پاڻ جڏهن يونيورسٽيءَ ۾ هو ته سندس چوطرف ماڻهن جا ڪٽڪ هوندا هئا. سندس وقار ايڏو ته بلند هوندو هو، جو جڏهن پاڻ آفيس مان ٻاهر نڪرندو هو ته چوطرف خاموشي ٿي ويندي هئي. آفيس جي ڏاڪڻ تان هيٺ لهندو هو، ته پٽيوالو ۽ ننڍا نوڪر ته ٺهيو، پر وڏا وڏا عملدار، جيڪي جتي هوندا هئا، اهي اتي تيسين پٿر جا بت بڻجي ويندا هئا، جيسين علامه صاحب پنهنجي گهوڙي گاڏيءَ ۾ ويهي گهر روانو نه ٿي ويندو هو. پاڻ ڪڏهن به موٽر استعمال نه ڪيائين، ڇوچاڪيءَ گهوڙي گاڏيءَ ۾ گهران ايندو ويندو هو. سادگي پسند هو. سندس آفيس يا گهر جي ڪنهن به ڪمري ۾ ايئرڪنڊيشنڊ ڪونه هوندا هئا. يونيورسٽيءَ ۾ فرش تي گلمن ۽ غاليچن بدران تڏن وڇائڻ جو رواج وڌائين. غالباً سندس ذهن ۾ پس پرده سنڌي ڪلچر جي روايتن جو خيال هو. سنڌ جي درسگاهن ۾ اڳي تڏن تي درس تدريس جو ڪم ٿيندو هو.

انگريزن جي ڏينهن ۾ آفيس جا پٽيوالا ڳاڙهي رنگ جي ڪپڙي جو ڪمر پٽو چيلهه کي ٻڌندا هئا. علامه صاحب ان جي جاءِ تي ٿتي جي لونگي رائج ڪئي. لونگيءَ جو رنگارنگي ڪمر پٽو چيلهه تي ڏاڍو ٺهندو هو.

کيس سنڌ سان سخت محبت هوندي هئي. ڊرمحمد ناريجو صاحب ٻڌائيندو هو ته علامه صاحب سنڌين جون ڏاڍيون ڳالهيون ڪندو هو. چوندو هو ته "هي ويهينءَ صديءَ ۾ ڪيئن ڪندا؟ اه صنعت ۾، نه تجارت ۾، نه وري منجهن قومي ايڪو ۽ اتحاد. اٿاندو هڪٻئي لاءِ حسد." ٽڏو ساهه پري چوندو هو ته "ابا، هي آخر وڃي ڳوٺ وسائيندا ۽ ٻهراڙين مان ڪير مڪڻ آڻي شهري ماڻهن کي پهچائيندا."

افسوس آهي ته پاڻ جنهن سنڌ سان سڄي عمر عشق ڪيائين، انهيءَ سنڌ کيس جيئري ئي وساري ڇڏيو. پاڻ سنڌ جو شان هو ۽ عمر جي انهيءَ حصي ۾ هو، جڏهن سنڌ جيڪر کيس شيڪسپيئر جي لفظن ۾ (Love Honour & Troops of Friends) جو نذرانو پيش ڪري ها. پر اها سنڌ ڪڏهوڪو سمهي پيئي هئي ۽ علامه صاحب اڪيلوئي اڪيلو جاڳي رهيو هو.

انهيءَ ڏکوئيندڙ صورت حال کي سمجهڻ لاءِ ڪي بنيادي حقيقتون ذهن نشين ڪرڻيون پونديون. هي عالم اسباب آهي. هيءُ سبب ۽ نتيجي جو جهان آهي. علامه صاحب کي اولاد ڪونه هو جيڪو عمر جي آخري حصي ۽ تنهائيءَ ۾ سندس سهارو ٿئي. انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي ته رت پاڻيءَ کان گهاٽو آهي. قدرت جو اهو نظام آهي ته جيڪا ڇڪ رت کي اچي ٿي، اها ٻئي کي نٿي اچي. چون ٿا ته حيدرآباد ۾ هڪ دفعي پاڻ ۽ سندن اهليه بيمار ٿي پيا.

اهو ٻڌي سندس همشيره چوائي موڪليو ته ”مان اوهان ٻنهي جي خدمت لاءِ اوهان وٽ اچي رهان.“ علامه صاحب انگريزي رهڻي ڪهڻيءَ تي هريل هو، تنهن ورندي موڪليس ته ”پيڻ، اسان وٽ توهان لاءِ جدا بيڊ روم ڪولهي.“ سندس همشيره چيو ته ”ادا، مان بيڊ روم ڪاڏي ڪنديس، مون کي ته اوهان جي خدمت ڪرڻي آهي. رات جو ڪنهن ڪنڊ پاسي مان غاليچي تي آهلي پوندس.“ پر علامه صاحب کي اها ڳالهه پسند ڪانه آئي. هو نهايت نازڪ مزاج ۽ نفاست پسند انسان هو.

سنڌ جا اهل دل ماڻهو بيشڪ علامه صاحب جا عقيدتمند هئا، پر سندن عقيدت جي باوجود علامه صاحب اڪيلوئي رهيو. اٿين ٿي نه سگهيو ته سندن معتقدن جو ڪو وڏو حلقو پٺاڻيءَ والگر سندن اردگرد رهي. چون ٿا ته لنڊن ۾ ويهن-پنجويهن ورهين جي رهائش دوران ڪنهن ”جمعيت“ ناهڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين، پر اها ڳالهه ڪا خاص شڪل وٺي ڪانه سگهي. سنڌ ۾ موٽي اچڻ ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ کي سنڀالڻ بعد به شايد ڪيس اهڙو ڪو خيال ذهن ۾ هو، پر ڪن نالائق ماڻهن جي هاڪيءَ ساڪيءَ لڪته چينيءَ تي ناراض ٿي اهو خيال لاهي ڇڏيائين. هن ڪميڻيءَ دنيا ته پيغمبرن کي به ڪونه بخشيو هو. اڳين جا احوال اڳي ٿيا، پر پيغمبر اسلام جي زندگيءَ جو هر واقعو ته رڪارڊ ٿيل آهي. پيون ڳالهيون سڀ ڇڏيو، رڳو طائف جو واقعو ڪيڏو نه ڏکوئيندڙ آهي. ابوجهل ۽ ابولهب ڪير هئا؟ ابوسفيان مڪي جي فتح کان اڳ رسول الله صلعم سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو هو؟ امير معاويه علي رضه سان ڪهڙي پاليسي اختيار ڪئي؟ سندس پٽ يزيد امام حسين سان ڪربلا ۾ ڪهڙو ڪم ڪيو؟ ڇا اها حقيقت ناهي ته بدر ۽ احد جي جنگين ۾ رسول الله صلعم کي ٻنهنجن ئي متن مائٽن سان وڙهڻو پيو هو؟ سچ کي سولائيءَ سان ۽ سڌو سنئون ڪهڙي دور ۾ تسليم ڪيو ويو آهي!

دراصل علامه صاحب جي نازڪ مزاجي هڪ وڏو مسئلو هئي. سندس مغربي زندگيءَ واريءَ رهڻي ڪهڻيءَ معاملي کي هيڪاري سنگين بنائي ڇڏيو هو. هو ننڍي هوندي کان ئي لاڏ ڪوڏ سان پليو هو. سندس وفات کان ستت پوءِ، مون وٽ هندستان مان سندس هڪ هندو دوست جو خط آيو هو، جيڪو هن پنجاهه سٺ ورهين جي وڇوڙي کان پوءِ علامه صاحب جو جو ڪتاب Casual Peeps at Sophia پڙهي الهيءَ اميد سان پورڊ جي ائڊريس تي موڪليو هو ته اٿين علامه صاحب کي ملي ويندو. خط ۾ لکيو هئائينس ته ”توکي ياد آهي ته جڏهن پاڻ اسڪول ۾ گڏ پڙهندا هئاسون ته تون سڄي ڪلاس ۾ سڀني کان عمدو لباس پائي ايندو هئين؟“ اها ڳالهه علامه صاحب جي ننڍي هوندي جي پرورش جي نشاندهي ڪري ٿي. علامه صاحب پاڻ مون کي ٻڌايو هو ته سندس والد مرحوم امام علي قاضيءَ جي اها ڪوشش هوندي هئي ته ”منهنجي پٽ جي بزاري ڇوڪرن سان سنگت نه ٿئي. مون کي هڪ شخص (آخوند عبدالعزيز) اسڪول ڇڏي ويندو هو ۽ پڙهائي پوري ٿيڻ تي واپس وٺي ويندو هو.“

اهڙيءَ ريت علامه صاحب جي ننڍپڻ تي نگاهه ڪبي ته هوڪوتر ٻڌ وانگر شيشي جي محلات ۾ پلجي وڏو ٿيو هو. هيءَ دنيا اهڙن نازڪ ۽ نفيس شهزادن لاءِ ڏاڍو ڏکيو ماڳ ۽ مڪان آهي. هت ته وک وک تي ڪنڊا چبن ٿا ۽ الهن ڪي هٽائي پنهنجي لاءِ رستو ڪيڻو پوي ٿو، پر اها ڳالهه علامه صاحب جي مزاج جي خلاف هئي. هو سنڌ جي روايتن وانگر سچو صوفي هو، جو توڪل جو قائل هو. وس پڄيس ها ته شاهه ڪريم وانگر روزانو رات جو پاڻيءَ جا گهڙا به خالي ڪرائي سمهي ها. حيدرآباد ۾ سمورو عرصو ڪرائي جي گهر ۾ رهيو، جنهن ۾ سالن جا سال فرنيچر به ڪرايي جو پيل هوندو هو. دوستن جي اصرار تي لطيف آباد ۾ هڪ گهر ٺهرايائين، پر ان ۾ هڪ ڏينهن به ڪونه ويٺو. هڪ دفعي مون کي چيائين ته ”ابا، مون سڄي عمر ائين گذاري آهي، جو هن دنيا مان اڄ اٿي وڃڻو پوي ته ڪابه دير نه لڳيم.“ ۽ آخر اهو ڏينهن اچي پهتو.

پوين ڏينهن ۾ پاڻ غزاليءَ ۽ پٽائيءَ جا مثال ڏيندو هو، جن ان پاڻي چڏي ڏنو هو. چوندو هو ته ”جڏهن غزاليءَ جي وصال جو ڏينهن آيو ته چيائين ته ادي يمن مان جيڪو ڪفن آندو هو، اهو ڪٿي اچو. ڪفن آڻي ڏنائونس. مٿان وڌائين، ڪم ختم.“

پٽائيءَ لاءِ چوندو هو ته ”پوين ڏينهن لاءِ سندس سڀني سوانح نگارن جو چوڻ آهي ته کاڌو چڏي ڏنائين. فقيرن کي رات ڏينهن راڳ جو حڪم ڏنائين ۽ پاڻ کي حجري ۾ بند ڪيائين. ائين پهر ٻاهر نڪرندو هو. رکو سکو گرهه وڌو ۽ وڏي جهڙو، پاڻي ڍڪ پي، حجري ۾ گهرندو هو ۽ در بند ڪندو هو. هڪ ڀيري جڏهن ڏينهن پهر پنجي ويو ۽ پاڻ ٻاهر نه نڪتو، ته فقيرن حجري جو در ڀڳو. اندر وڃي ڏسن ته سندس روح جو پکيئڙو ڪڏهوڪو پرواز ڪري چڪو آهي.“

انهن ڏينهن ۾ علامه صاحب پٽائي صاحب جي انهيءَ ڪافيءَ جو به بار بار حوالو ڏيندو هو، جنهن ۾ فرمايو اٿس ته:

”لڪي تڪاوت ۾، نکي منجهه رباب،
ڪهڙي منجهه حساب، هڻ منهنجو هوت ري.“

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ مقدمه لطيفيءَ ۾ هڪ هنڌ ڏاڍو سهڻو جملو لکيو آهي ته، ”شاهه جي حياتيءَ جي جدول هاڻي سالن ۽ مهينن تان لهي، اچي هفتن ۽ ڏينهن تي بيٺي آهي.“ علامه صاحب جي معاملي ۾ به اهائي حقيقت ڪارفرما ٿي. پوين ڏينهن ۾ پڇائون ڪندو هو ته ”جيڪڏهن ڪا مشين پنهنجو ڪم پورو ڪري ڇڏي ته پوءِ ان کي قائم رکڻ مان ڪهڙو فائدو آهي؟“ سندس ذهني تڪاوت جو تصور هن ڳالهه مان ڪجي ته پاڻ هڪ دفعي مون کي چيائين ته ”ابا، مان الف ليليٰ وارو اهو حجام آهيان، جو سدائين پيو بڪ بڪ ڪندو هو.“ چون ٿا ته پوين ڏينهن ۾ پڇائون ڪرڻ لڳو ته ”قرآن ۾ آپگهات جي منع آهي؟“ ڏک جي

ڳالهه اها هئي تہ ڪير هو، جو سائس ڳالهه ڪري سگهي. اديب ۽ عالم تہ برابر ڳهٽائي هئا ۾ سندس علم ۽ عظمت اڳيان مڙلي جي حالت ائين هئي، جيئن همالا جبل جي پيرن ۾ جامڙا ڊوڙن. ڪير ڪنڌ کڻي مائونٽ ايورسٽ ڏي نهاري سگهي.

پاڻ کليو کلايو ۽ عام جام چوندو رهندو هو، "ڪو موٽر وارو دوست هجي، جو درياهه تي هلي چڙهي اچي. درياهه جو پاڻي ڏاڍو ٺڌو ۽ مٺو هوندو. جيڪر منجهس ڪهڙي سمهي پئجي."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي تہ علامہ صاحب جيڪو شاهہ جو رسالو ترتيب ڏنو آهي، ان ۾ اهو اصول پيش نظر رکيو اٿس تہ شاهہ جي فڪر جي اوسر ۽ ارتقا ڪيئن ٿي آهي؟ ان خيال کان ڏسبو تہ صاف نظر ايندو تہ علامہ صاحب جي نظر ۾ سهڻيءَ جو ڪردار انسان ذات جو معراج آهي ۽ ان داستان جو نقطہءِ عروج هي آهي تہ:

ڪهڙو پڳو، منڌ مٺي، وسيلا وٺا،
تنهان پوءِ سٺا، سهڻيءَ سڏ ميهار جا.

گويا "وسيلا" ئي ميهار سان ميلاپ جي راهہ ۾ رڪاوٽ آهن. انهن جو ختم ٿيڻ اولين شرط آهي. "هوڏن بہ پلا جڏهن ڪا مشين پنهنجو ڪارج پورو ڪري چڪي هجي تہ پوءِ هروڀرو ان کي قائم رکڻ مان فائدو؟"

هڪ دفعي پيڙي فقير اچي مون کي چيو تہ "اڄ علامہ صاحب کي مجي چڏيم."

مون چيو: "سو وري ڪيئن؟"

چيائين تہ، "ڳالهين ڪندي، ڳالهہ ڪيائين تہ پيڙا فقير، قليچ بيگ ڏاڍي پاهوڙي هنئين آهي. اهو پاهوڙي هڻڻ وارو محاورو اڄ ورهين کان پوءِ علامہ صاحب کان ٻڌو اٿم."

مون ان تي پنهنجي ڳالهہ ٻڌايس تہ علامہ صاحب سان هڪ دفعي لڱن جي سور جي ڏالهن ڪيم. چيائين تہ "ابا، ڳِٺيءَ جي ڳالهہ ڪالهي. اها موسمي ڦيرگهير آهي. ٻڌو ڪونہ اٿيئي تہ:

"وٽن ۾ پور، لڱن ۾ سور"

۽ وڏڙا ائين بہ چوندا هئا تہ:

"ڦڳڻ ڦلاريو،
ڏينهان اولهارو،
راتيان سيارو."

علامہ صاحب کي اهو احساس هوندو هو تہ انهن پهاڪن ۾ وڏي دانائي ۽ سون سالن جي سيائپ سمايل آهي. هاڻي جڏهن کيس خاطري ٿي آهي تہ سندس جسم جي مشين پراڻي ٿي چڪي آهي، پنهنجو ڪارج پورو ڪري چڪي آهي، ان کي قائم رکڻ مان ڪو فائدو ڪونهي؛ دنيا بہ پنهنجو منهڙو مٽي ويٺي آهي؛ يار، دوستار، سنگتي، ساٿي وڃي پنهنجن ڏلڏن ڪنڌن

سان لڳا آهن، جنهن اهليه سان زندگيءَ جا چاليهه ورهيه گڏ گذاريائين، سا عالم ارواح مان پئي سڏ يس، تڏهن سنڌي زبان جو بهاڪو وري سندس زبان تي پيو اچي: ”اڙي الهيءَ جيئن ڪان پڌي له مرين.“

چون ٿا ته پنهنجن پوين ڏينهن ۾ چوڻ لڳو ته ”اهلسا کي آخري عمر ۾ گرڙدن جي خرابيءَ جي بيماري ٿسي پئي هئي. اسان کي به ساڳي بيماري ٿي پئي آهي. ان بيماريءَ ۾ ماڻهو ڪوما ۾ هليو ويندو آهي ۽ پڇڙ جا پهر بيهوش ٿي ويندو آهي. اسان ڪنهن کي به تڪليف ڏيڻ نٿا گهرون.“

ڊاڪٽرن جو چوڻ هو ته ڪيس ”يوريميا“ يا گرڙدن جي ڪا به بيماري ڪانه هئي، بلڪل تندرست هو. هڪ دوست، ڊاڪٽر علي محمد الصاريءَ جي حوالي سان ڳالهه ڪئي ته علامه صاحب کي واقعي گرڙدن جي بيماري هئي، الڪري مون محترم الصاري صاحب کان وضاحت گهري. هن مون کي خاطري ڏني ته ”ڪيس گرڙدن جي ڪا به بيماري ڪانه هئي.“ منهنجي خيال موجب، علامه صاحب فيصلہ ڪن قدم کڻڻ لاءِ جواز تلاش ڪري رهيو هو ۽ پاڻ کي ذهني طور تيار ڪري رهيو هو.

اپريل جي ١٣ تاريخ تي چڱي گرمي هئي. سڄو ڏينهن ڏوڙبو پئي وسيو. دستور جي خلاف شام جو سوير ئي سوٽ ڪوٽ پائي تيار ٿيو ۽ نوڪر کي رڪشا آڻڻ لاءِ چيائين. پوين جي رهبريءَ لاءِ چٺي چپاٽي به رکيائين. ان ۾ سنڌ لاءِ دعائون لکيائين. (١)

خوشا شيراز وضعش بيمثالش

خداوندا نگهدار از زوالش

پوءِ رڪشا واري کي ولتري بندر ڏي هلڻ لاءِ چيائين. جڏهن اتي پهتو ته درياهه جي بند تي رڪشا مان لٿو ۽ پيرين پيادو اڳتي وڌيو. اهو غالباً اهڙوئي دردناڪ منظر هو، جهڙو گوتم ٻڌ جي محلات مان اڪرڻ مهل هوندو. گوتم ٻڌ رات جي وڳڙي ۾ رٿ تي سوار ٿسي درياهه تي پهتو هو. رٿ کي موٽڻي موٽائي، پيڙيءَ واري کي ”پئي پار“ وٺي هلڻ لاءِ چيو هئائين. آخر زندگيءَ جو سڀ کان اوکو مسئلو پئي پار هلڻ ئي ته آهي.

سال به اڳ مان بنگلہ ديش جي دوري تي ويس. ايشيا جي ملڪن مان منتخب اديب ۽ شاعر گڏ ٿيا هئا. هڪ شام جو اسان کي ڊاڪا ۾ ٿسي. وي اسٽيشن تي وٺي ويا ۽ آواز ۽

---

(١) ان چٺيءَ سان گڏ، ٽيبل تان، فلسفيانہ نوع جي هڪ مختصر تحرير پڻ هٿ آئي. پروفيسر جتوئي ان کي علامه صاحب جي آخرين تحرير قرار ڏنو آهي. ممڪن آهي ته ائين ئسي هجي. ممڪن آهي ته پاڻ جو گهر ۾ اڪيلو هوندو ته جيڪي محسوس ڪندو هو، سو وقتا فوقتا ڪاغذ تي ليڪن پاڻ والگر لکندو رهندو هو، جيو ته ساڻس ڳالهائڻ ٻولائڻ وارو ڪير ڪونه هو.

روشنيءَ جي رنگن وسيلي موسيقيءَ جو پروگرام پيش ڪيائون. ان پروگرام جا ٻه گيت مون کان ڪڏهن به ڪو نه وسرندا. هڪ گيت ڪوي ٽئگور جو هو، جنهن جا ٻول هئا:

”تون اهڙوئي سندر ۽ سهڻو آهين جهڙو منهنجي دل ۾ تنهنجو تصور،
پا ايڏو حقيقي ۽ روشن آهين، جيڏو آسمان ۾ قطب تارو.“

ٻيو گيت لالڻ شاهه نالي هڪ مسلمان صوفي شاعر جو هو. ڳائڻ واري بيحد حسين هئي ۽ سندس آلاپ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. رنگبرنگي اولڙن جي اوٽ ۾ سحر بنگال اسان کي واقعي مسحور ڪري ڇڏيو. لالڻ شاهه جي گيت جا ٻول هئا:

”مون کي درياهه جي ٻئي پار وٺي هل“

(Take me to the other side of the river)

گيت جا آلاپ جيئن فضا ۾ بلند ٿيا، ته بت ۾ سيسراٽيون لڪري ويون. جڏهن پنهنجي ساجي کاٻي اهاريم ته بيشمار اکين جي پنبڻين ۾ پاڻي وانگر ڳوڙهن جون جهالرون ڏٺم. ماڻهن جا هيانءَ ڦسي پيا هئا. سندن سڏڪن ۽ سيسراٽين جي وچ ۾ مغنيه جا آلاپ فضا ۾ گونجي رهيا هئا:

”مون کي درياهه جي ٻئي پار وٺي هل“

گوتم ٻڌ درياهه جي ٻئي پار پهچي، لوئي ڪلهن تان لاهي، پيڙيءَ واري کي ڏني هئي ۽ پاڻ ٻن ۾ الوپ ٿي ويو هو.

علامه صاحب درياهه جي ڪپ تي پهچي، پنهنجي ڪنڌ مان ٻٽر فلاءِ ڪالر ڪڍيا ۽ ٽوپلي سان گڏ هڪ پوڙهي ۾ رکيائين. پوءِ چٽي ڪشي، ان جي ٽيڪ تي پير پير ۾ ڏيندو، بند تان هيٺ لهندو، درياهه جي ٿڌي ۽ مٺي پاڻيءَ ڏانهن وڌڻ لڳو. اوچتو پير ٿڙڪي ويس، ڪنڌ ڀر پوئتي ڪريو ۽ مٿو وچي پٿر سان لڳس. چٽي ڇڏائجي ويس، نازڪ ۽ نفيس ته اڳيئي هو، گهليو، گهرڪندو، هيٺ درياهه ۾ وڃي پيو. ۽ مهراڻ جي موجن سان همڪنار ٿيڻ کان اڳ عزرائيل کان اهو ڏکوئيندڙ منظر ڏٺو نه ٿيو. سڪ مان سڏ ڪيائينس:

اوڏڻ اوري آءُ، توکي لاڪي ڪوٺيو،
لهي تـو مٿاءُ، سندو منيءَ سامـرو.

جڏهن سندس لاش درياهه مان ڪڍيائون ته ڪيس پيٽ ۾ پاڻيءَ جو ڦڙو به ڪو نه هو. ڊاڪٽرن جو چوڻ آهي ته اهو ان ڪري جو درياهه ۾ سندس جسم جي داخل ٿيڻ کان اڳ ئي سندس دم پرواز ٿي چڪو هو. اها سومهانيءَ جي مهل هئي، پر بي. بي. سي، پاڪستان ريڊيو ۽ آل انڊيا ريڊيو تي سندس وفات جي خبر جا ڏڏڪا هئا. چنانچ صبح جو سوير ئي خلق جي ديدار لاءِ سندس جنازو سينگاري، بنگلي جي هڪ ڪمري ۾ رکيو ويو.

ڪن ظاهر بين شخصن اعتراض اٿاريندي، سائين جي- ايم- سيد کي چيو ته ”حيرت آهي ته علامه صاحب جهڙي ڏاهي انسان خودڪشي ڪئي!“

سائينءَ جواب ڏنو ته، ”ان ۾ حيرت جي ڪهڙي ڳالهه آهي. اسان سڀ جسو روزانه خودڪشي ڪريون ٿا!“

مون کي ياد آهي ته علامه صاحب جي وفات جو ٻڌي، مان صبح سان جيئن سندس بنگلي تي پهتو هئس ته ماڻهن جو چڱو هجوم گڏ ٿي چڪو هو. جڏهن ڪمري ۾ گهڙيس ته سندس سينگاريل جنازو برف جي ٻن لادين جي وچ ۾ ميز تي رکيو هو. ميز تان برف جو ٿڌو ۽ ملو پاڻي، جيڪو سنڌو درياهه جوئي هو، ڦڙن جي صورت ۾ هيٺ پٽ تي ڪري رهيو هو. مون جڏهن سندس چهري تي نگاهه ڪئي ته هو مون کي منيءَ ننڊ ۾ نظر آيو. ۽ الهيءَ ابدي آرام ۾ به هو مون سان هم ڪلام ٿيو. هن مون کي ڇا چيو، اهو عرض ڪريان، ان کان اڳ، هڪ واقعو بيان ڪرڻ گهران ٿو.

محي الدين ابن عربي جڏهن ويهن ورهين جي ڀوهه جوانيءَ ۾ هو، تڏهن هاڪاري مسلمان فيلسوف ابن رشد جي علم ۽ فضل جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي. Creative Immagination in the philosophy of Muhhiuddin Ibn-e-Arabi جي مصنف لکيو آهي ته جڏهن ابن عربي وڏو ٿيو، تڏهن سلطان جي ڪاتب سان گڏ قرطبه جي چوڪ ۾ بيٺو هو ته اوچتو هُل ٻڌائين ته ابن رشد وفات ڪري ويو آهي ۽ سندس جنازو کنيو ٿا اچن.

ابن عربيءَ جو چوڻ آهي ته ”جڏهن ابن رشد جو جنازو کڻي آيا ته اهو باربرداريءَ جي هڪ جانور تي خرجين ۾ پيل هو. مون ڏٺو ته خرجين جي ٻئي پاسي، وزن کي پورو ٻيهارڻ لاءِ، اهي سڀ ڪتاب وڌا هئائون، جي ابن رشد پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ لکيا هئا.“

سائين جي-ايم- سيد سان مون جڏهن اها ڳالهه ڪئي هئي، تڏهن مون کي چيوهئائين ته ”حقيقت ائين ڪاله هئي. اهو ابن عربيءَ جو پنهنجو تصور هو.“

حقيقت ڪيئن به هجي، پر درياهه جي ٿڌي ۽ مني پاڻيءَ جي ٽِڪندڙ ڦڙن جي وچ ۾، گهريءَ ۽ منيءَ ننڊ ۾ هميشه لاءِ ستل علامه صاحب جي معصوم چهري ڏي، جڏهن مون ڏٺو ويل اکڙين سان نهاريو، تڏهن ڪيس پاجهاري انداز ۾ پاڻ سان همڪلام ٿيندي ٻڌو. فرمايائين:
”ابا، رباني، تون ويهارو ورهيه اڳ مون وٽ هڪ سوال کڻي آيو هئين ته انساني زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟

”توکي الهيءَ سوال جو ڪو جواب مليو؟“

چنبڙ موريو جو مقام
(تحقيق ۽ حقيقتون)

محمد هاشم حيدري
سنڌيڪار: پريتم "پياسي"

روزنامه جنگ مورخ ۱۳- جنوري ۱۹۸۸ع جي اشاعت "مهراڻ رنگ" ۾ 'چنبڙ موريو' جي مقام تي هڪ تحقيقي مقالو محترمه 'پروين ٽالپر' جي نالي سان ڇپيو آهي، جنهن ۾ 'چنبڙ موريو' ۽ 'چندرگپت موريه' جي نالي جي مماثلت کي مفروضو بنائي تاريخ جي ٻن متضاد ڇيڙن جون ڪڙيون ملائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جنهن جي ڪري تاريخ جي مسخ ٿيڻ جو خطرو پيدا ٿي ويو آهي. ان مضمون جو سنڌي ترجمو، مهراڻ جي ۱-۲/۸۸ع پرچي ۾ پڻ شايع ٿيو آهي.

اسين ٿرپارڪر جي باشندي هجڻ جي ناتي سان پنهنجو فرض سمجهان ٿا ته تاريخي رڪارڊ کي درست رکڻ جي لاءِ مذڪوره تحقيقي مقالي بابت حقيقتون لکي محققين جي خدمت ۾ پيش ڪريان.

سڀ کان پهرين اسين نالي جي درستي ڪرڻ چاهيون ٿا، ڇو ته هڪڙي حرف جي متاستا سان وڏو فرق پيدا ٿئي ٿو ۽ لفظ جو مفهوم بدلجي وڃي ٿو. انهيءَ مقام جو اصل نالو "چنبڙ موريو" آهي، "چنبڙ موريا" ناهي. 'چنبڙ' سنڌي قوم جو هڪ قبيلو آهي ۽ 'موريو' ماڻهوءَ جو نالو آهي. ان ڳالهه جو ثبوت هي آهي ته چنبڙ قوم جي ماڻهن جو هڪ ڳوٺ "الهداد چنبڙ" حيدرآباد ۾ نهايت مشهور آهي ۽ ان قوم جو منهنجو هم ڪلاس مسٽر محمد عمر چنبڙ، جو اڄڪلهه بروناءِ ۾ پروفيسر آهي، زنده ثبوت آهي. موريو نالي سان هن وقت به سنڌ ۾ ڪيئن ماڻهو ملن ٿا ۽ اهو نالو اڄڪلهه پڻ رکيو وڃي ٿو. موريو ٺيٺ سنڌي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي دوباره ڦٽڻ يا مورجڻ. مثال خاطر جيڪڏهن ڪنهن وڻ جون ٽاريون وڍيون وڃن، يا ڪو فصل لڻي ڇڏجي ۽ دوباره ڦُٽي يا ڄمي ته ان کي "موريو" چوندا آهن. اَءِ انهيءَ نالي وارا ڪيئن ماڻهو ذاتي طور سڃاڻان ٿو.

جيستائين 'چنبڙ موريي' جي مقام متعلق مقامي روايتن جو تعلق آهي، آهي اسان به ٻڌيون آهن. جيئن هي ٻئي ڀيڻ ۽ ڀٽ بزرگ ۽ صاحبِ ڪمال شخص هئا ۽ انتقال کان پوءِ اتي دفن ڪيا ويا. ليڪن جڏهن مقام ۾ هڪڙي قبر سامهون اچي ٿي ته سواليه نشان بنجي پوي ٿي.

ماڻهو ان جو جواز پيش ڪندي چوندا آهن ته انتقال ڪان پوءِ پيءُ ڪنهن ڳالهه تي ڪاوڙجي
پٽ جي قبر ڪي اهڙي زوردار لت هڻي جو هو خدا ڄاڻي ڪيڏانهن گم ٿي ويو. اسان ڪي
بزرگن ۽ ولين جي ڪرامتن ڪان انڪار ڪونهي، پر ڪي اهڙيون من گهڙت روايتون ساده لوح
انسانن ڪي پڌايون وڃن ٿيون، جنهن ڪي عقل سليم تسليم نٿو ڪري. قبرستان ۾ هڪ قبر هن
ڳالهه جو واضح ثبوت آهي ته هتي صرف هڪ بزرگ دفن آهي. هن مزار تي لڳندڙ ساليانو
ميلو سنڌ جي ٻين بزرگن جي مزارن تي لڳندڙ ميلن ڪان مختلف ڪونهي، جيڪو سنڌ جي
ثقافت جو هڪ حصو آهي. سنڌ ۾ عام طرح هڪ بزرگ جي مزار تي عقيدتمند وڃن ٿا، پنهنجون
مرادون پوريون ٿيڻ جون دعائون گهرندا آهن، منتون ڪندا آهن، منائي ورهائيندا آهن، ٻارن
جا وار پڻ ڪنايا وڃن ٿا، پڙ ۽ وجهن ٿا، سنڌي ملاکڙو به ٿيندو آهي، گهوڙن جي ڊوڙ جا
مقابلا پڻ ٿيندا آهن ۽ جانورن جي خريد و فروخت به ٿيندي آهي ۽ ان ڪان سواءِ ناچ، ڳائڻ ۽
ڪيل تماشا پڻ ٿيندا آهن. دراصل سنڌ جي ميلن جي هي خصوصيت آهي ۽ انهن ڳالهين ڪان سواءِ
ڪو به ميلو نامڪمل هوندو آهي، ليڪن فاضل مضمون نگاره انهن رسمن ڪي پڻ چند رڳپت مورتيءَ
سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪا سراسر حقيقت ڪان دوري آهي.

هڪ ٻي دلچسپ ڳالهه ۽ تحقيق جو منفرد انداز هن مقالي ۾ هي به نظر آيو ته ”ويرا
واهه جي ويجهو جين ڌرم جي پراڻن ۽ قديم مندرن مان گورچه نامي بُت دريافت ٿيو آهي،
وڏيڪ هتي ٿرپارڪر ۾ گورچاڻي نالي هڪ قبيلو موجود آهي، جيڪو گورچه بت مان ڪهڙي حد
تائين مشابهه آهي.“ مٿين سٽن لکڻ سان مقالا نگاره جو مقصد هي آهي ته سنڌ جو گورچاڻي
قبيلو ماضي ۾ جين ڌرم جي گورچه مورتي جو پوڄاري رهيو آهي. دراصل گورچاڻي ته بلوچ
قبيلي جي هڪ قوم آهي، جنهن جي مادري زبان سرائڪي آهي ته ٽالپرن جي به مادري زبان
سرائڪي آهي. اگر فاضل مضمون نگاره (جيڪي پاڻ بلوچ قبيلي جي سابق حڪمران خاندان
”ٽالپر“ سان تعلق رکن ٿيون) بلوچن جي شجره نسب ڪان واقف هجن ها ته هي ڳالهه هرگز
نه لکن ها. بهرحال اسان جو محترمه ڪي هي مشورو آهي ته آئينده تاريخي تحقيق جي دوران
ڪنهن به قبيلي جي نالي جي مشابهت ڪي مفروضو ناهي خيال آرائي ڪان پرهيز ڪن ته جيئن
ڪنهن قوم يا قبيلي جي دل آزاري نه ٿئي.

اسين سڀ ڪان پهرين لفظ گوريچه جي تصحيح ڪنداسين. دراصل هي لفظ گوريچه ڪونهي
بلڪ گوڙيچو آهي. پارسناٿ جي پتلي جي هيءَ مورتي هڪ فٽ ويڪري ۽ اڇي سنگمرمر جي
ٺهيل هئي. پارسناٿ يا گوڙيچو جين ڌرم وارن جو سڀ ڪان وڏو ديوتا آهي. جين ڌرم وارا
پارسناٿ جا پوڄاري هئا، جيڪو گرو گورکناٿ جو چيلو هو ۽ ان ڪي ”گوڙيچو“ پڻ چيو
ويندو هو. ننگرپارڪر تعلقي ۾ ننگرپارڪر ڪان ٢٨- ميل پري گوڙي نالي هڪ ڳوٺ آهي،
جتي جين ڌرم وارن جا مندر آهن. ڪيپٽن ريڪس ”حالات ٿرپارڪر“ نالي پنهنجي ڪتاب ۾
ان تي ڪافي روشني وڌي آهي ۽ ان جو هڪ نقشو پڻ ڏنو آهي. گوڙي ڳوٺ تي هي نالو

ٻن گوڙيچو جي نسبت سان پيل آهي. هن قديم مندر تي ۵۲- گنبذ ٺهيل آهن ۽ تعمير ۾ سنگمرمر جي نموني جو پٿر استعمال ڪيل آهي، جيڪو جوڌپور کان آندل معلوم ٿئي ٿو. ”پراڻو پارڪر“ ڪتاب ۾ منگهارام اوجها رقم طراز آهي ته ڪيپٽن ولسن هن مندر ۾ هڪ جڳهه جي کوٽائيءَ جو ڪم شروع ڪرايو هو، ليڪن مزدورن کي ڪنهن غيبي آواز کوٽائي ڪرڻ کان منع ڪئي. ان ڪري کوٽائي بند ڪرڻي پئجي وئي. ان کان پوءِ ولسن صاحب جو انتقال ٿي ويو، جنهن سان مقامي ماڻهو توهم جو شڪار ٿي ويا. ان پوءِ به هي مندر برٽش گورنمينٽ پنهنجي تحويل ۾ رکيو. هن مندر جي مرمت ۱۷۱۵ع ۾ ٿي. ڪرنل تروٽ صاحب ننگرپارڪر ۾ فساد ٿيڻ کان پوءِ مندر جو ڪجهه حصو بارود سان اڏائي ڇڏيو، ڇو ته انهيءَ کي شڪ هو ته فسادي راجپوت سوڍا هتي لڪي سازش ڪندا آهن. چون ٿا ته هن مندر جو بنياد ۱۳۰۲ع ۾ رکيو ويو هو. پارسناٿ يا گوڙيچي جو هي پتلو هميشه سوڍن راجپوتن جي قبضي ۾ رهيو ۽ تمام وڏي رقم وٺي ان جو درشن ڪرايو ويندو هو. ويرا واهه ۾ ساليانو ميلو به لڳايو ويندو هو ۽ آخري ميلو ۱۸۲۴ع ۾ لڳو هو، جنهن ۾ گوڙيچي جو درشن ڪرايو ويو هو. ۱۸۳۲ع ۾ پونجو سوڍو ٽالپرن سان وڙهندي مارجي ويو ۽ مرڻ کان پهرين پوڄي سوڍي گوڙيچي کي ڪنهن خفيه جڳهه ۾ پوري غائب ڪري ڇڏيو هو، جنهن جي اڄ تائين ڪا به خبر ڪونهي.

هن علائقي ۾ پاري ننگر نالي قديم بندرگاهه، ننگرپارڪر کان ۱۴- ميلن جي مفاصلي تي آهي، جيڪو اڄڪلهه ويران کنڊر نظر اچي ٿو. چون ٿا ته ان جو بنياد پهرين صدي عيسوي ۾ رکيو ويو هو. وڏيڪ هي ته مهاتما گانڌي جا وڏا پارينگر ۾ رهندا هئا، جنهن دور ۾ پارينگر آباد هو. تڏهن رڻ ڪڇ ۾ سمنڊ جو ڪافي پاڻي هو ۽ پارينگر ساموندي بندر هو. اڄ به لوهه جا ٽڪرا ۽ ٻيون نشانيون اتان جي بندرگاهه جي ثابتي ڏين ٿيون. يوناني سياح پيريپلس، جنهن جو ڇهين صدي عيسويءَ ۾ هن بندرگاهه تان گذر ٿيو هو، تنهن پنهنجي ڪتاب ۾ هن جو ذڪر ڪيو آهي.

سڪندراعظم جڏهن سنڌ ۾ آيو، ان وقت پڻ رڻ ڪڇ ۾ سمنڊ جو ڪافي پاڻي هو. سنڌ جي تاريخي ڪتابن مان هيءَ پڻ خبر پوي ٿي ته سنڌو درياهه جي هڪ شاخ ’هاڪڙو‘ پنجاب کان نڪري عمرڪوٽ ۽ ننگرپارڪر جي ويجهو وهندي وڃي پارينگر وٽ رڻ ڪڇ جي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. راڻائن جي دور ۾ پڻ هاڪڙو ندي موجود هئي. ابوالفضل جي آئين اڪبريءَ ۾ ۽ ٽاڊ صاحب جي تاريخ راجستان ۾ هاڪڙو درياءَ جي باري ۾ اشارا ڏنل آهن، ليڪن هاڪڙو ڇو ۽ ڪڏهن بند ٿيو، انهيءَ سلسلي ۾ تاريخ خاموش آهي.

هاڻي ٿوري چندرگپت موريه جي متعلق ڳالهه ٿي وڃي، جنهن جي آخري آرامگاهه جي تلاش ڪندي فاضل مقاله نگاره ”چنبد موريو“ جي مقام تي پهچي وئي آهي. انگريز محققين لوئس رائس ۽ جي. اين فليٽ جي چندرگپت جي متعلق تحقيق ۽ ترديد جي قطع نظر اسين هي ڳالهه ته بلڪل نٿا مڃي سگهون ته ان جي آخري آرامگاهه ’چنبد موريو‘ جو مقام آهي، ڇو ته

ٻنواس وڻ جي لاءِ پهاڙي علائقو ضروري هوندو آهي، جنهن جي غارن ۾ ٻنواسي دليا جي شور ۽ هُل کان پري نويڪلائيءَ سان عبادت ڪن ٿا، ليڪن 'چندر موريو' جو علائقو ميداني آهي ۽ ننگرپارڪر جو پهاڙي علائقو جتي جين ڌرم جا مندر آهن، سو هتان ڪوهين ڏور آهي.

چندرگپت جو تعلق نندہ خاندان سان هو. هن جي ماءُ مور پاليندي هئي، ان ڪري ان جي اولاد کي موريو چيو ويو. چندرگپت ٽيڪسيلا ۾ تعليم ورتي ۽ سڪندر اعظم جي جنگي فن جي واقفيت حاصل ڪئي هئي. هن نندہ خاندان جي آخري حڪمران مها پدما کان ٣٢٢ ق. م مگدره فتح ڪيو هو. هن وٽ پنج لک فوج يوناني طرز جي تيار هئي ۽ اٺون هزار جنگي هاٿي هئا. سڪندر اعظم جي وفات کان پوءِ ان جي جرنيل سيلڪوس چندرگپت هٿان شڪست کائڻ کان پوءِ ان سان دوستي پيدا ڪرڻ جي لاءِ پنهنجي ڌيءَ جو سنگ چندرگپت کي ڏنو ۽ ميگستينز کي پنهنجي طرفان پاٽنا ۾ سفير مقرر ڪيائين. سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان موريہ سلطنت جي قبضي ۾ اچي ويا.

چندرگپت جو برهمڻ وزير چاڻڪيہ بيحد ذهين عالم هو. هن جي ڪتاب "ارٿ شاستر" مان ان زماني جي سياسي ۽ اقتصادي حالات معلوم ٿين ٿا.

چندرگپت کان پوءِ ان جي پٽ بندوسار ٢٩٨ کان ٢٣٧ ق. م تائين حڪومت ڪئي. ۽ ان کان پوءِ ان جي پٽ اشوڪا ١٨٥ ق. م تائين حڪومت ڪئي. اشوڪا موريہ خاندان جو آخري حڪمران هو، جنهن کي ان جي فوجي سالار قتل ڪرائي هندستان تي سنگا خاندان جي حڪومت جو بنياد وڌو. اسوڪا سنڌ، بلوچستان، سوات، ڪشمير، افغانستان، نيپال، يونان ۽ مصر ۾ ٻڌ مت جا ڪتبا کڻوا ڪيا، جن مان ڪئين ماضي قريب ۾ پڻ موجود هئا. اڄ سنڌ خصوصا ٿرپارڪر جي پين محققن کي ان موضوع تي لکڻ جي گذارش ڪريان ٿو، جيئن ته فاضل مقالا نگاره کي چندرگپت موريہ جي آخري آرامگاهہ تلاش ڪرڻ ۾ مدد ملي سگهي.

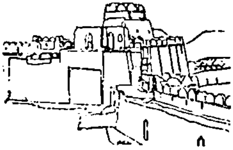

”سڀ کان وڏيڪ بي وقوف اهو شخص آهي، جو ننڍن فتنن کي جاڳائي، ۽ جيڪو ڪم آساني سان ٿي سگهي، ان جي نوعيت لڙائي جهڳڙي تائين پهچائي؛ پنهنجي گهڻي قوت تي اعتماد ڪري، دشمن سان هرويرو وڙهڻ جو ارادو ڪري؛ جو تن ڪٿي ’ترياق‘ موجود هجي، پر الهيء جي اميد تي رڳو ڪري ’زهر‘ نه کائڻ گهرجي.“ —سقراط

سنڌ جي تاريخ جو حصو

سنڌ جي آخري تاجدار مير محمد نصير خان ٽالپر
جو انگريزن جي قيد ۾ ڏنل بيان

مترجم
حبيب الله صديقي ڀاڻائي

[نوٽ: آن اهميت جي پيش نظر، جيڪا سنڌي ادبي بورڊ ۽ هي اداره پنهنجي روز اول کان ”سنڌ جي تاريخ“ کي ڏيندو آيو آهي، اداره ”مهراڻ“ فيصلو ڪيو آهي ته آئينده هر پرچي ۾ هڪ حصو سنڌ جي تاريخ جي عنوان لاءِ مخصوص ڪيو ويندو.

”سنڌ جي تاريخ جي حصي“ ۾ تحقيق، تدوين، ترجمي، تڪميلات ۽ حواشي ڏنا ويندا ۽ اهڙا مقالا پيش ڪيا ويندا، جيڪي جديد دؤر جي سائنسي ۽ تحقيقاتي معيارن مطابق تيار ڪيل هوندا. جديد دؤر جي تقاضائن کي پوري ڪرڻ کان علاوه مهراڻ جي هن حصي جي خاص مقصد ۾ هيٺيان عزائم شامل ڪيل آهن:

(الف) ”سنڌ جي تاريخ“ تي تحقيق کي تيز ڪرڻ.

(ب) مقررشده معيارن تي ڪم ڪندڙ محققن ۽ ناقدن جي صلاحيت مان ڪماحقه فائدو حاصل ڪرڻ ۽ سندن تصنيفات کي اشاعت جو موقعو فراهم ڪرڻ.

(ج) تعليمي خواه علمي ۽ ادبي حلقن ۾ مثبت طريقڪار سان ”سنڌ جي تاريخ“ بابت دلچسپي ۽ ڄاڻ ۾ اضافو ڪرڻ.

(د) موضوعات تي بحث خالص علمي مقصد جي دائري اندر مرڪوز ڪرڻ، جيئن 'رب زدني علما' جي دعائي تقاضا مطابق پڙهندڙن جي علم ۾ اضافو ٿيندو رهي.

انهيءَ سلسلي جي پهرين ڪڙيءَ طور اسان محترم حبيب الله صديقي جو ڪيل هڪ سنڌي ترجمو پيش ڪري رهيا آهيون، جيڪو سنڌ جي آخري تاجدار مرحوم مير محمد نصير خان جي ان بيان تي مشتمل آهي، جيڪو هن انگريزن جي قيد ۾ اصل فارسي زبان ۾ قلمبند ڪرايو هو. هن ترجمي ۾ صديقي صاحب جيڪا سليس، عام فهم ۽ روان سنڌي ٻولي استعمال ڪئي آهي، اها قابل ستائش آهي ۽ يقين آهي ته پڙهندڙن کي اهو مواد پسند ايندو.

سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ فاضلن کي استدعا آهي، ته سنڌ جي تاريخ تي مواد اسان کي موڪلي، علمي سهڪار ڪن، جيئن هن نئين موضوع کي اڃا به وڌيڪ لاڀ حاصل طريقي سان پيش ڪري سگهجي. توقع آهي ته علمي ۽ ادبي حلقن طرفان اسان کي مانائتي موٽ ملندي. ـ ادارو.]

سنڌ جي آخري تاجدار جو انگريزن جي قيد ۾ ذاتي بيان

حبيب الله صديقي ڀاڏائي

[مرحوم مير محمد نصير خان ولد مير مراد علي خان ٽالپر سابق واليءِ حيدرآباد سنڌ، انگريزن جي قيد ۾ هڪ بيان فارسي زبان ۾ لکرايو، جيڪو مسٽر جيمس ڪارڪورن (James Corcoran) سندس خواهش مطابق انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. انگريزي ترجمي جو سنڌي ترجمو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

انگريزي متن مسٽر ايسٽ وڪ E.B. Eastwick جي ڪتاب A Glance at Sind Before Napier or Dry Leaves from Young Egypt جي ص ٣٥٠-٣٦٢ تان ورتل آهي. هن ڪتاب جو مڪمل سنڌي ترجمو "لئينءَ مصر جا پراڻا ورق" جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.]

پاڳو پهريون

حسب نسب جي باري ۾

اسين سنڌ جا مير بلوچي آهيون، پر انهيءَ قبيلي سان نہ آهيون، جن کي ايران ۾ ڪيچ-بلوچي چوندا آهن. چو تہ اسان جو حسب نسب عربي آهي. اسين امير حمزه جو اولاد سڏايون ٿا، جيڪو هاشم جو پٽ هو ۽ هاشم عبدالمناف جو پٽ هو، ڏوٽي ڪٿي ڪي ماڻهو چون ٿا تہ امير حمزه حضرت عليءَ جو پٽ هو.

جڏهن ابن يوسف (حجاج بن يوسف) دين اسلام ۽ فوجي قوت کي فروغ ڏيڻ لاءِ حجازي لشڪر جا سنڌ طرف قدم وڌايا ۽ ان طرف وڌندي ڪيچ ۽ مڪران فتح ڪيو ويو تہ اسان جا وڏا انهن مفتوح علائقن ۾ آباد ٿيا ۽ باقي لشڪر سنڌ طرف پيشقدمي جاري رکي اتي (ڪيچ مڪران ۾) ڪين ڪهڙو اولاد ٿيو، جيڪي بلوچي سڏجڻ لڳا.

زماني گذرندي انهن مان ڪي بلوچي ديره اسماعيل خان ۽ ديره غازي خان طرف اچي آباد ٿيا ۽ "چوٽي" يا جبل جي چوٽيءَ تي گهر اڏيائون. انهيءَ زماني ڌاري ميان شاهل محمد ڪلهوڙو جيڪو (حضرت) عباس بن هاشم جي اولاد مان هجڻ سبب عباسي سڏبو هو، تنهن سنڌ ۾ زمينداري ڪرت اختيار ڪئي.

سنڌ انهيءَ زماني ۾ دهليءَ جي چغتائي بادشاهن (مغلن) جي هٿ هيٺ هئي. سندس اولاد (ميان شاهل محمد جا پٽ پوٽا) آهستي آهستي انهيءَ ملڪ جا مالڪ بڻجي ويا، جنهن ۾ اڳي هو فقط آبادگار هئا. اهي (ڪلهوڙا) شيعہ هئا ۽ سيد ميران شاهہ جونپوريءَ جا معتقد هئا.

اسان جي پڙڏاڏي مير شهدادخان ڪبير پنهنجي چاچي مير صوبدارخان ڪبير سان ڪنهن ڳالھ تي ڪاوڙجي اچي ڪلهوڙن جي ملازمت اختيار ڪئي ۽ سندن مريد بہ بڻ ٿيو. جيئن تہ هو (مير شهدادخان ڪبير) بلوچن جو سردار هو، تنهنڪري وڏي تعداد ۾ بلوچي سندس پويان سنڌ ۾ آيا ۽ سندس چاچو (مير صوبدارخان ڪبير) بہ ٿوري گهٽي ڏينهين باقي بچيل بلوچن سان گڏ اچي سائس شريڪ ٿيو. اهو زمانو هو جڏهن هن ملڪ ۾ بلوچي ٻهريون پيرو آباد ٿيا.

مير صوبدارخان ڪبير سوچيو تہ الله تعاليٰ جي صحيح اطاعت ۽ فرمانبرداري لاءِ چڙهو رهڻ بيحد ضروري آهي، تنهنڪري هن شادي نہ ڪئي. هُو پرهيزگاري ۽ سخاوت ۾ حد ڪمال تي پهتل هو. سندس وفات بعد سندس پاٽئيو مير شهدادخان، جنهن جو تازو ذڪر ڪيل آهي، سندس جانشين ٿيو.

اجان نادر شاھ (بادشاھ) سنڌ تي نہ ڪاهيو هو تہ اتي جي حڪومت دهلي سرڪار جي هڪ امير جي هٿ هيٺ هئي، پر جڏهن هو (نادر شاھ) قتل ٿي ويو تہ ميان نورمحمد ڪلهوڙو صوبيدار ٿيو ۽ احمد شاھ افغان بادشاھ کي خراج ڏياري موڪليائين.

هن نائب حڪمران (ميان نورمحمد ڪلهوڙي) جي وفات بعد سندس پٽ محمد مراد مسند تي ويٺو.

عين انهيءَ زماني ۾ مير شهدادخان ڪبير وفات ڪئي. کيس چار پٽ هئا: مير جمينڊو، مير چاڪر ۽ مير بهرام ٻهرئين گهر مان ۽ مير خيرو پوئين گهر مان ٿيس. ٻهريون پٽ مير نورمحمد ڪلهوڙي جي پنن سان گڏ نادرشاھ جو يرغمالي ٿيو ۽ مشهد ۾ وفات ڪيائين. مير شهدادخان ڪبير جي پٽن ۾ مير بهرامخان سيني کان وڏيڪ سمجھ پريو ۽ سٺو هو ۽ پيءُ جي وفات بعد اهوئي بلوچن جو سردار ٿيو.

(سنڌ جي) نائب حڪمران (ميان) محمدمراد (ڪلهوڙي) جي ظلمن ۽ زيادتين کيس ڪلهوڙن اميرن اڳيان قابلِ سزا بنايو ۽ انهن بهرامخان سان سندس معزولي لاءِ اتحاد قائم ڪيو. انهن کيس قيد ڪري سندس پاءُ عطرخان کي تخت تي ويهاريو. جڏهن سندن پسند کين ڏوڪو ڏلو تہ انهن کيس بہ تخت تان لاهي قيد ڪيو ۽ ڪلهوڙي (ميان نورمحمد) جي ٽئين پٽ ميان غلامشاھ کي تخت تاج جو مالڪ بنايو. هن سندن اميدون پوريون ڪيون جو سڄو ملڪ پنهنجي مڪمل تابعداريءَ هيٺ آندائين ۽ حيدرآباد جو قلعو ٺهرايائين، سندس وفات بعد سندس وڏو پٽ مير محمدسرفراز سندس جانشين ٿيو.

بلوچي قبيلي جي سردار مير بهرامخان کي بہ پٽ هئا: هڪ مير بجارخان ۽ ٻيو مير صوبدارخان (ثاني). ٻهرئين مير بجارخان جي غيرحاضريءَ ۾ جيڪو ڪنهن خانداني تڪرار سبب حج تي ويل هو، (ميان) محمدسرفراز سندس پيءُ ۽ ڀاءُ کي مارائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ جو بهرامخان هڪ نڊر مهرجُو انسان هو ۽ (ميان محمد) سرفراز سندس اثررسوخ ۽ غلبي کان خائف هو.

ڪلهوڙن اميرن کي جڏهن هن واقعي جي خبر ملي ته هنن مير فتح خان سان شامل ٿي قاتل (ميان محمد سرفراز) کي قيد ڪيو ۽ (ميان) غلام شاهه (ڪلهوڙي) جي ٻئي نمبر پٽ (ميان) محمد خان کي تخت تي ويهاريو، پر هڪ ٻئي مقتدر ڪلهوڙي سردار راجو ليکي کيس (ميان محمد خان ڪلهوڙي کي) تخت تان لاهي قيد ڪيو ۽ سنڌ جاءِ تي معزول محمد خان جي چوٿين پٽ (ميان) غلام نبي کي بادشاهه بنايو.

ٺيڪ انهن ڳڙٻڙ وارين حالتن دوران مير بجار خان حج تان موٽيو. هو مسقط، گوادر، ڪيچ ۽ مڪران کان ٿيندو قلات پر نصير خان بروهي (واليءِ قلات) وٽ ويو ۽ کانئس پنهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ جي ناحق قتل جي پلاند وٺڻ لاءِ فوجي مدد گهريائين. جنهن جڏهن انڪار ڪيو ته هو سڌو سنڌ پر آيو ۽ سنڌ آمد تي ڪيترائي بلوچ، جن پر (ميان) غلام نبي غيرمقبول هو جو راجو ليکي کيس تخت تي ويهاريو هو، سي ساڻس شامل ٿي ويا. آخرڪار لڙائي لڳي، جنهن پر (ميان) غلام نبي مارجي ويو.

جيتوڻيڪ (ميان) محمد سرفراز (ڪلهوڙي) فاتح مير بجار جي پيءُ ۽ ڀاءُ کي بيڏوهي ماريو هو، تاهم سنڌ نظر پر ميان محمد سرفراز کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪلهوڙو حڪمراني جي لائق نه هو. ويتر جو ننڍاڻپ پر هو (ميان محمد سرفراز ۽ مير بجار خان) گڏ کيڏيا هئا ۽ چٽڙن جا يار هئا، تنهن ڪري اوائلي دوستيءَ جي يادين ۽ ملڪ سان محبت جي جذبي هيٺ مير بجار خان خاص اميرن کي موڪليو ته ميان محمد سرفراز کي قيدخاني مان ڪيڏي شاهانه تجمل سان هاٿيءَ تي چاڙهي وٺي اچو ته جيئن تخت و تاج سنڌ حوالي ڪيو وڃي.

پر ڪشاده دلي جي اهڙن ارادن جي عملي صورت اختيار ڪرڻ جو وقت نڪري چڪو هو. چوته (ميان) غلام نبي جي ڀاءُ (ميان) عبدالنبي ڪلهوڙي (ميان نورمحمد خان) جي پنجين نمبر پٽ مير بجار خان جي ارادن کان واقف ٿيندي ئي سڀني شاهي قيدين کي ميان محمد مراد، ميان عطر خان ۽ ميان محمد سرفراز ۽ سنڌس پٽ ميان نورمحمد سميت قيدخاني پر قتل ڪرائي ڇڏيو. اهڙي ڪنور ويڌن بعد، مير بجارخان، بادل ناخواسته، پڳل دل سان عبدالنبي کي نالي ماتر تخت و تاج حوالي ڪيو، پر حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ پر رکيون.

انهن واقعن کان سنت پوءِ، عبدالنبي، جيڪو پنهنجي عزيزن جي خون سان اڳ ئي وهنتل هو، تنهن پنهنجي ڪنورتا پر هڪ وڌيڪ مظلوم جي اضافي ڪرڻ جو پڪو ڪيو. هُن ڪجهه ڪوهه پر هڪ ذاتي قاصد جوڌپور جي راجا ڏانهن روانو ڪيو، جنهن اتي وڃي راجا سان معاهدو ڪيو ته جيڪڏهن هو مير بجار خان کي پُورو ڪرڻ پر عملي طور مدد ڪندو ته عمرڪوٽ جو قلعو سنڌس حوالي ڪيو ويندو.

اهي شرط شروط راجا قبول ڪيا ۽ ٻارهن راجپوتن کي هن خوني ڪارروائيءَ لاءِ روانو ڪيائين. مير بجار خان جي دربار پر پهچي هنن سفيرن جو روپ اختيار ڪيو ۽ (دربان

ذريعي اطلاع ڪيو تہ هو پنهنجي آقا (جوڌپور جي راجا) وٽان ڪي خوشخبريون ڪٺي آيا آهن، جيڪي هو چاهين ٿا تہ ڪيس ذاتي طور ۽ پنهنجي منهن ٻڌائين.

مير بجار خان ڪي جيتوڻيڪ جيسلمير جي واليءَ ۽ ٻين راجپوتن جي خوني ارادي کان اڳ ئي آگاهہ ڪيو ويو هو، تاهم هن سوچيو تہ جيڪڏهن ڪين اندر اچڻ نہ ڏيندس تہ سندن سورهيائيءَ جي ساک تي حرف اچي ويندو. تنهنڪري هُن ڪين (ٻارهن راجپوتن کي) پاڻ وٽ اندر گهرايو. اهڙي اُپهرائي سزا کان بچي نہ سگهي، جو تہ دائمي دوستيءَ جي پيغام ڏيندي قاتلن ڪيس ماري وڌو.

عبدالنبي، هن خون بعد مير بجار خان جي پٽ مير عبدالله ۽ مير صوبدار جي پٽ مير فتح خان وٽ ويو ۽ مٿن هن معاملي ۾ پنهنجي معصوميت جو اهڙو تہ اثر وهارڻ ۾ ڪامياب ٿيو جو هو شاهي محل ۾ سندس مهمان ٿي هلڻ لاءِ تيار ٿي ويا. هن دغاباز جو ارادو تہ وجهہ ملندي ئي پهرين فرصت ۾ ڪين قتل ڪرڻ جو هو. مير چاڪر خان جي پٽن مير فتح علي خان ۽ مير سهراب خان، بدمعاش جي چال کي تاڙي ورتو ۽ ٻين کي ٻنهي ايندڙ خطري کان خبردار ڪيائون، پر سندن مهلائتي خيرخواهي جو چتاءُ جڏهن بيُرو لڳو تہ مير فتح علي خان ۽ مير سهراب ٽنيءَ منجهند جو گهوڙن تي چڙهي هليا ويا ۽ مير عبدالله، مير فتح خان ۽ مرزا (؟) کي سندن قسمت تي ڇڏي ڏنائون. ٿوري عرصي ۾ سندن اڳڪٿي سچي ثابت ٿي، جو ٽئي قتل ڪيا ويا. انهيءَ خبر ملڻ تي، مير فتح علي خان ۽ (مير) سهراب خان لشڪر ڪٺو ڪيو ۽ ڪيترين سخت ويڙهين بعد آخرڪار راڪاس عبدالنبي کي ملڪ مان ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي ڪلهوڙن حڪمرانن جي خاندان جو خاتمو ٿيو. ان کان پوءِ مير فتح علي خان ۽ سهراب خان بادشاهي اقتدار حاصل ڪيو ۽ دهلي (اصل ۾ ڪابل جي) جي بادشاهہ تيمور کي نذرانو ۽ خراج روانو ڪيائون، جنهن موٽ ۾ پهرئين (مير فتح علي خان) کي بادشاهي خطاب ڏنو. هن ارڙهن سال حڪومت هلائي ۽ مرڻ وقت فقط ٽن ڏينهن جو ٻاول پٽ مير صوبدار خان پويان ڇڏيو.

مير فتح علي خان کي ٽي ڀائر هئا: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان، جيڪي پنهنجي حڪمران ڀاءُ جي حياتيءَ ۾ سندس خاص معتمد ۽ صلاحڪار هئا.

سندس (مير فتح علي خان جي) وفات بعد (١٨١٠ع) پائس مير غلام علي خان تخت نشين ٿيو. (ان بعد ائين ٿيو جو)، محمد صادق دائود پوٽي مير سهراب خان سان غلط روش اختيار ڪئي. مير سهراب خان مير غلام علي خان کي دادرسيءَ لاءِ دانهن ڏني، جنهن سندس طرفداري ڪندي اڳرائي ڪندڙ کي ديراور جي قلعي ۾ پناهہ وٺڻ تي مجبور ڪيو. پوءِ سندس پيش پوڻ تي فاتح (مير غلام علي خان) ورائي ڪيس پنهنجي ملڪ (بهاولپور) جو بادشاهہ ڪيو ۽ مٿس پندرهن هزار رپيا ساليانہ خراج مقرر ڪئي ۽ سبزل ڪوٽ جو قلعو پنهنجي هٿ هيٺ رکيائين. دائود پوٽي

(محمد صادق) کان قرآن شريف تـي معاهدا لـکرائي وٺڻ بعد سندس پٽ بهاول خان کي برغمال بنائي پاڻ سان وٺي ويو، جنهن کي هن واقعي کان هڪ سال بعد مناسب سوکڙين سان سندس پيءُ ڏانهن موٽائي موڪليائين.

هن (مير غلام علي خان) ڏهه سال حڪومت ڪئي ۽ وفات وقت (١٨١١ع) ارڙهن سالن جو هڪ پٽ مير محمد خان پويان ڇڏيائين.

مير مُراد علي خان پاڻ جي وفات بعد تخت تـي ويٺو. جيتوڻيڪ مير ڪرم علي خان مير مراد علي کان عمر ۾ وڏو هو تاهم هن حڪومت پنهنجي ننڍي ڀاءُ جي حوالي ڪئي، جيڪو سندس لاءِ دل ۾ بيحد عزت ۽ محبت رکندو هو. مير ڪرم علي خان پوءِ به اٺيهه سال جيئرو رهيو ۽ مرڻ وقت پنهنجي ڀاءُ (مير مراد علي خان) کـي تخت و تاج جو اڪيلو وارث ڇڏي ويو ۽ اهو منهنجو والد صاحب هو، جنهن خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو ۽ ڪڏهن به ڪنهن (ٻاهرين حاڪم) کي خراج ادا نـه ڪيائين. هن سبزل (ڪوٽ) ۽ شڪارپور سميت سموري سنڌ پنهنجي حڪومت هيٺ آندي. هو سدائين پنهنجي ڀاءُ مير ڪرم علي خان جي غم ۾ رهندو هو ۽ دل وٽ جيڪو سور هن کي هميشه رهندو هو، سو انهيءَ غم جي سبب کان سمجهيو ويندو هو. وڏيڪ ست سال خوشحاليءَ جو دور هلائي پنهنجي پٽن يعني مون ۽ منهنجي ڀاءُ مير نور محمد خان کي سنڌ جي بادشاهي ۾ پائيدار ڪري ويو.

ٻيو ڀاڱو

سنڌ ۾ ان وقت رونما ٿيل واقعات جي باري ۾

اسان جي تخت نشيني کان جلدي پوءِ ڪرنل هينري پاٽنجر Col; Henry Pottinger اهو معاهدو جيڪو اسان جي محترم مرحوم والد صاحب (مير) مراد علي خان ۽ لارڊ وليم بينٽنڪ (William Bentinck) گورنر جنرل جي وچ ۾ ٿيو هو سو اسان جي تصديق لاءِ پيش ڪيو، چاڪاڻ تـه فوتي جي پٽن جي حيثيت ۾ اسان مذڪور معاهدي جـي شرطن ۾ شامل ڪيا ويا هئاسين. هتي اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي تـه مذڪور معاهدي هيٺ اسان جي والد صاحب تجارتي مقصدن لاءِ ڪمپني (برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني) جي حڪومت جي حدن اندر رهندڙ انگريز واپارين ۽ سوداگرن کي سنڌو ندي‌ءَ مان بغير محصول گذرڻ جو پروانو جاري ڪيو هو ۽ سيني کي انهيءَ حقيقت جي ڄاڻ آهي تـه خاص منهنجي زور ڀرڻ تي منهنجي والد صاحب اهو پروانو جاري ڪيو هو. گورنر جنرل جي طرفان ڪرنل هينري پاٽنجر جي حيدرآباد اچڻ ۽ منهنجي والد صاحب کان انهيءَ تجويز جـي منظوري حاصل ڪرڻ تـي والد صاحب بلڪل تيار نـه هـو ۽ منهنجي مداخلت کان سواءِ هو اهڙي منظوري موڪلي نـه ڏئي ها. سمجهڻ گهرجي تـه اهو اڪيلو مثال نـه هو، جنهن ۾ مون انگريز سرڪار جـي ٻاران پنهنجي والد صاحب تي پنهنجو اثر استعمال

ڪيو هو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ معاهدي جي بحال ٿيڻ ڪان اڳ جڏهن سر اليگزينڊر برنس (Sir Alexander Burnes) لاهور ويندي، ڪراچيءَ مان منهنجي والد کي بار بار سنڌ جي درياهہ (سنڌو ندي) مان بغير محصول، گذرڻ جي اجازت لاءِ خطن ذريعي عرض پئي ڪيو تہ اها فقط منهنجي ئي ڪوشش ۽ دلچسپي هئي، جنهن سندس مرادون پوريون ڪرايون. افسوس، جو جنهن وقت مان انگريز سرڪار جي مفاد خاطر پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪرڻ ۽ دلچسپي وٺڻ ۾ اهڙو پيش پيش هئس، تهن وقت مون اهو ڪونہ سوچيو تہ اها سرڪار مون کي اهڙيءَ ريت انعام ڏيندي، جهڙيءَ ريت ان هينئر تائين ڪيو آهي، پر خير موتي مقصد طرف اچجي.

ڪرنل هينري پاٽنجر مٿي ڄاڻايل معاهدو اسان جي تصديق ڪرڻ لاءِ موڪلڻ ڪان ڪجهہ ڏينهن پوءِ اسان جي والد صاحب جي تعزيت (عذرخواهي ڪرڻ) لاءِ آيو. ان بعد هو ڪڇ روانو ٿي ويو ۽ (اتان) اسان ڏانهن لارڊ آڪلينڊ (Lord Auckland) جي مهر سان هڪ خط موڪليائين.

خط ۾ لکيل هو تہ گورنر جنرل جيئن تہ اسان کي دوست سمجهي ٿو ۽ ڄاڻي ٿو تہ اسان انگريز سرڪار تي مهربان آهيون تنهنڪري لارڊ صاحب ڪڏهن بہ ۽ ڪنهن بہ بنياد يا بهاني تي، چاهي اهو ڪهڙو بہ هجي، اسان جي ملڪ يا حڪومت ۾ بري نظر نہ وجهندو. انهيءَ خط ملڻ تي اسان کي يقيناً بيحد خوشي حاصل ٿي. اسان جي ذهنن ۾ پنهنجي ملڪ جي ائنده سلامتي جي باري ۾ ذرو بہ شڪ شبهو باقي نہ رهيو هو ۽ ان وقت ئي ڄاتوسين تہ قضا جي قلم اسان جي قسمت جي پيشانيءَ تي ڇا لکي ڇڏيو آهي!

ان بعد اسان پاڻ ۾ گڏجي صلاح ڪئي تہ پنهنجي دربار ۾ هڪ انگريز وڪيل (سفير) کي رهائڻ لاءِ دعوت ڏجي. ان مطابق اسان ڪرنل هينري پاٽنجر کي انهيءَ بابت هڪ خط لکيو. هن جواب ۾ لکيو تہ جيتوڻيڪ سندس نظر ۾ سفير کي اسان جي دربار ۾ رهائڻ جي ڪابہ ضرورت نہ هئي، تاهم جيئن تہ اسان اهڙي استدعا ڪئي هئي، تنهنڪري هو اسان جي مرضيءَ کان لارڊ صاحب کي آگاهہ ڪندو ۽ اسان جي معلومات لاءِ سندس جواب اسان کي ڏياري موڪليندو. اڃا ٿورا ڏينهن مس گذريا تہ ڪرنل وري ملاقات ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. سندس انهيءَ عرض تي اسان کي بيحد خوشي ٿي ۽ اسان هڪدم پنهنجا ڪجهہ امير روانا ڪيا تہ ڪيس پنهنجي حفاظت ۾ حيدرآباد وٺي اچن، جتي اسان جي ملاقات ٿي. انهيءَ ملاقات ۾ ڪرنل انهيءَ ضرورت تي زور ڏنو تہ اسان جي علائقي مان انگريز فوجن کي خشڪي ۽ آبي رستن مان گذرڻ ڏنو وڃي، جيئن هو ڪابل طرف پيشقدمي ڪري سگهن. جڏهن انگريز سرڪار جي هيءَ استدعا عام ٿي تہ سڀ امير ۽ بلوچي هڪ آواز ٿي ان جي مخالفت ڪرڻ لڳا. سندن چوڻ هو تہ اهڙين چوٽين موٽين استدعائن کي پورو ڪندي، اسان ڪٿي پاڻ کي ڪنهن اهڙيءَ مصيبت ۾ نہ وجهي ڇڏيون جو پوءِ پاڻ کي ڇڏائڻ مشڪل ٿي پوي. پر اسان پاڻ جيئن تہ ٻالي ڀوليءَ مت وارا

هٿامين ۽ ٻين جي ٻاري ۾ به اهڙو دماءُ ٿي ڪيوسين، تنهنڪري مون ۽ منهنجي ڀاءُ ٻي ڏڙڪ ڪرنل هينري پاٽنجر جو عرض قبول ڪرڻ جو ڪو پهه ڪيو ۽ پنهنجي انٿڪ ڪوشش ۽ سمجهائڻ پرجهائڻ جي ذريعي اهڙي تجويز قبول ڪرڻ تي بلوچن کي راضي ڪيوسين.

اهڙيءَ طرح گهربل اجازت ڏني وئي، پر اسان ڪرنل پاٽنجر کي ان مشڪلات کان آگاهه ڪري ڇڏيو، جن کي منهن ڏئي اسان سندس خواهش کي پورو ڪيو هو. ان بعد ڪرنل پاٽنجر حيدرآباد مان روانو ٿي ويو ۽ درياهه جي وٽ سان ڪئمپ هڻي ويٺو، جتان بمبئي بندر کان انگريز لشڪر کي سنڌ مان لنگهي ڪابل تي چڙهائي ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

اسان جي ڏنل منظوري تي اسان کي جيڏانهن ڪيڏانهن ميارن کي منهن ڏيڻو پيو. اها منظوري اسان جي ديس وارن جي مرضيءَ جي سخت خلاف هئي، پر اسان انهيءَ اميد تي ائين ڪيو ته ڪنهن دشمن طرفان اسان جي ملڪ تي حملي ڪرڻ جي صورت ۾ اسان کي انگريزن جي مدد حاصل رهندي.

پر اسان جيڪو خيال ڪيو هو، تجربي اسان کي ان جي ابتڙ ڪري ڏيکاريو. جڏهن انگريزي لشڪر پاڙي گهوڙا پهتو ته اسان کي چيو ويو ته لشڪر لاءِ سيڌو سامان ۽ اُٺ پهچايا وڃن ۽ آگبوٽن لاءِ ٻارڻ مهيا ڪيو وڃي. مون ڪهڙي طرح ان تقاضا جي تعميل ڪئي ان ۾ تفصيل ۾ وڃڻ جي مون کي ضرورت نه آهي، جنهن نموني مون اهڙين مشڪل گهڙين ۾ انگريزن جي خدمت ڪئي، هندستان ۾ اڄ ڏينهن تائين ٻئي ڪنهن به حڪمران نه ڪئي آهي.

جڏهن انگريزي لشڪر حيدرآباد کان چوڏهن ڪوهه پري جهرڪن وٽ اچي پڙاءُ ڪيو ته تمام موجوده معاهدن جي برخلاف اسان کان لشڪر جي خرچ پکي لاءِ ايڪويهه لک رپيا، جنس جي صورت ۾ ۽ وڌيڪ ٽي لک روپيه ساليانه ادا ڪرڻ جي گهُر ڪئي ويئي. اسان انهيءَ تقاضا کي به پورو ڪيو. هندستاني حڪمرانن سان ڪيل معاهدن ۾ انگريز سرڪار جو هيءُ دستور رهيو آهي ته هو هڪ فقرو شامل ڪندا آهن ته "پشت بپشت" يا "پيڙهي بپيڙهي"، پر حقيقت اها آهي ته هو معاهده جي مدت پنهنجي آسانيءَ مطابق مقرر ڪندا آهن، جنهن جو تلخ تجربو مون کي ٿي چڪو آهي.

اُن بعد هڪ نئون معاهدو دستخط ڪرڻ لاءِ مون کي موڪليو ويو، جنهن ۾ چوويهه فقرا هئا ۽ مون اهي به منظور ڪيا، پر منهنجي دستخط جي مس به اڃان نه سُڪي هئي جو ميجر جنرل سر چارلس نيپئر پنهنجي فوج سان سنڌ ۾ داخل ٿيو ۽ هڪ ٻيو معاهدو منهنجي دستخط ڪرڻ لاءِ مون ڏانهن روانو ڪيائين.

جيئن ته اُن معاهدي جي سخت ذلت آميز شرطن تي عمل درآمد ڪرڻ سان اسان جي زواليت جو مڪمل سامان مهيا ٿئي ها، تنهنڪري اسان هڪ وڪيل سڪر روانو ڪيو ته ميجر جنرل سان ملي معاملي جي صحيح صورتحال پيش ڪري، پر ان وڪيل کي صاف چئي ڏنو ته هو هتي ڳالهين ڪرڻ لاءِ نه آيو هو ۽ ڪيس پڌايائين ته هو فقط لارڊ ايلن برو (Lord Ellenbrough)

جي حڪمن جي تعميل ڪري رهيو هو ۽ جيڪڏهن اسان هڪدم معاهدي ڪي منظور نہ ڪيو تہ هو بنا دير اسان جي برباديءَ جي باهہ ٻاري ڇڏيندو. ان بعد هن درياهہ پار ڪري وڃي لهوڙي (روهڙي) وٽ ڪئمپ قائم ڪئي ۽ خيرپور جي رئيس مير رستم خان کي چيائين تہ هو هڪدم اهو هنڌ سنڌس حوالي ڪري، نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ هو ٻئي ڏينهن صبح جو اُتي حملو ڪندو ۽ جيڪڏهن سپاهي امير (مير رستم) جي ذاتي گهر ۾ گهڙي پون تہ هو ان لاءِ جوابدار نہ ٿيندو. هو غريب بيوس ۽ معذور اهو نہ سوچي سگهيو تہ ان جو نتيجو ڇا نڪرندو ۽ ڏڪي جي خوف وچان خيرپور مان ڀڄي نڪتو ۽ باجيءَ مان ٿيندو ناري پهتو ۽ اتان ڪوٽڙي ويو. هن تي صرف هن ڏوهہ جو الزام لڳايو ويو تہ انگريزي فوج جي ڪنهن آفيسر جو خط نپال مان چورايو ويو هو ۽ شڪ هو تہ خيرپور جي ڪنهن بدمعاش اهو خط چورايو هو. (اُتي هلي اهو ثابت ٿيو تہ مير علي مراد اهو ڪمُ ڪيو هو تہ جيئن مير رستم برباد ٿئي) ان تي سر چارلس مير رستم کي چيو تہ چور کي پڪڙي سنڌس حوالي ڪري. پر مير رستم جيئن تہ غيب جو علم نہ ڄاڻندو هو، تنهنڪري نامعلوم ڏوهيءَ کي هٿ ڪري نہ سگهيو، جنهن تي ميجر جنرل ڪيس نااهل حڪمران قرار ڏنو ۽ حڪومت تان بيدخل ڪري ڇڏيو.

مير رستم خان جون ميڙيون منٿون ڪارگر نہ ٿيون. ميجر جنرل ڪيس ٻڌڻ لاءِ بہ تيار نہ هو. هڪ واحد آئت طور ڪيس حيدرآباد وڃڻ لاءِ چيائين، جتي هو پاڻ اچي سنڌس معاملي جو فيصلو ڪري ها.

جيئن تہ اسان ڏٺو تہ جنرل دشمني تي سندرو ٻڌيو بيٺو آهي، تنهنڪري اسان ميجر آئوٽرام (Major Outram) کي صورتحال کان آگاهہ ڪيو. ميجر هڪدم خيرپور کان حيدرآباد هليو آيو ۽ اسان کي خط ذريعي اطلاع ڏنائين تہ سرچارلس نيپئر جي موڪليل معاهدي تي دستخط ڪرڻ کان سواءِ اسان کي ڪجهہ بہ حاصل نہ ٿيندو. اسان ميجر جي صلاح تي عمل ڪيو. تاريخ ٩- فيبروري ١٨٤٣ع تي هو اسان سان ملاقات ڪرڻ آيو ۽ اسان جي طرفان تفصيلات جي وضاحت تي مطمئن ٿيڻ بعد چيائين تہ الهيءَ رات هو اسان ڏانهن هڪ گورو (يورپي) موڪليندو، جنهن کي اسان هڪدم تيز رفتار اُٺ ذريعي سرچارلس نيپئر ڏانهن (پيغام ڏئي) موڪليون تہ جيئن وڏلڏ لشڪر جي يورش کي روڪي سگهجي. اسان کي جيئن چيو ويو تيئن اسان ڪيو، پر جن شتر سوارن کي يورپيءَ سان روانو ڪيو هئوسين، سي ١١- فيبروريءَ تي موٽي آيا ۽ اچي ٻڌايائون تہ سرچارلس نيپئر ايندي ئي تنبو پٽرايا ۽ حيدرآباد طرف پيشقدمي شروع ڪيائين. اسان اها خبر ميجر آئوٽرام کي موڪلي، جيڪو هڪدم اسان وٽ قلعي ۾ آيو ۽ هن قسم کڻي اسان کي خاطري ڏياري تہ سرچارلس جا اسان ڏانهن ڪي بہ دشمنيءَ وارا ارادا نہ هئا. بس اسان فقط ان معاهدي تي مهر ثبت ڪريون ۽ مون ان تي مهر هڻي جڏهن سنڌس حوالي ڪيو تہ چيائين تہ هاڻي اوهان دلجاءِ ڪريو، مان هڪدم اهو معاهدو پنهنجي خط سان شامل ڪري سرچارلس ڏانهن روانو ڪريان ٿو ۽ مون کي يقين آهي تہ معاهدي

ساڻ بعد هو هڪدم فوج کي هٽائي ويندو. ان بعد ميجر مون کي خط ڏنو، جيڪو مون معاهدي ساڻ گڏ هڪدم هڪ شتر سوار جي ذريعي سر چارلس ڏانهن موڪلي ڏنو. ١٤ تاريخ شتر سوار موني اچي پڌايو ته الهيءَ خط جو به ڪو اثر ڪونه ٿيو. مون وقت وچائڻ کان سواءِ اها خبر آئوٽرام کي پهچرائي، پر هن وڏيڪ ڪوبه توجهه نه ڏنو. ان تي سمورا بلوچ بغاوت تي آماده ٿي ويا. منهنجي خاطر هُنن پهريائين انگريزي فوج کي ڪابل تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ ملڪ مان رستو ڏيڻ جي اجازت ڏني، منهنجي خاطر هنن ايڪويهه لک روپين جي بروقت امداد ۽ ٽي لک روپيه ساليانه ڏيڻ قبول ڪيا ۽ آخر ۾ جڏهن انگريزن هڪ معاهدي مٿان ٻيو ٻيون معاهدو ٺوڙيندا رهيا ته اهو منهنجي خاطر ئي هو جو هنن پرجوش هوندي به پرامن رهڻ قبول ڪيو پر جڏهن هنن ڏٺو ته باوجود اسان جي رعايتن ۽ لحاظن جي انگريز دشمني تي چڙهي بيٺا آهن ته سندن احساس ذلت جهاڻ جو نه رهيو ۽ فيصلي جي قوت تي غالب پئجي ويو سو هو هائي وڌيڪ وقت لاءِ منهنجي حڪمن کي مڃڻ لاءِ تيار نه هئا.

جڏهن هُنن ٻڌو ته سر چارلس نيپئر ٻنان سبب حيات خان کي قيد ڪيو آهي ته هنن ميجر آئوٽرام کان ان جو بدلو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. جنهن گهڙيءَ مون کي اها خبر پئي، مون جهان خان ۽ حاجي غلام محمد کي حڪم ڪيو ته ٻارهن چونڊ هٿياربند ماڻهو ساڻ ڪري ميجر آئوٽرام کي سلامتيءَ سان سندس جاءِ تي پهچائي اچن ۽ مچريل بلوچين جي ڪنهن به حملي کان سندس جان جي حفاظت ڪن. اهڙيءَ طرح هن کي سلامتيءَ سان پنهنجيءَ جاءِ تي پهچايو ويو، جيتوڻيڪ جتي ڪٿي بلوچن جا ميڙ ڏٺا ويا، جيڪي ٻلاند ڪرڻ جي پوري ارادي سان ڦري رهيا هئا، پر جن ماڻهن کي مون ميجر جي حفاظت لاءِ چونڊيو هو، سي اهڙا هئا، جن کان هو دٻ ڪندا هئا. آخرڪار جڏهن بلوچن ريزيڊنسي تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته مون ميجر کي بروقت اطلاع ڏنو ۽ مون کي يقين آهي ته هن چڱي مڙس جي سلامتي سان لڪري وڃڻ جو پورو دارومدار منهنجي اهڙي ريت ورتل حفاظتي اپائن تي هو. فقط اهو هڪڙو مثال ئي انگريزن ڏانهن منهنجي نيڪ خواهشات ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

جڏهن ١٤ تاريخ شتر سوار اچي اطلاع ڪيو ته ميجر جنرل ڪنهن ڳالهه جي پرواهه ڪرڻ کان سواءِ حيدرآباد ڏانهن پوريءَ ريت پيشقدمي ڪري رهيو آهي ۽ دشمنيءَ جو ارادو رکي ٿو ته اٽڪل پنج يا ڇهه هزار بلوچ مقابلي ڪرڻ لاءِ حيدرآباد کان روانا ٿيا.

اها خبر ٻڌي ٿي سندن پويان ويس ۽ ڪين سمجهاير ته هنن هروڀرو ڪٿي پاڻ کي دشمني ۾ وڌو آهي، ڇو جو مون کي يقين ڏياريو ويو آهي ته ميجر جنرل پنهنجي حليف تي پهريائين وار نه ڪندو. مان پاڻ به لڙائي جي ارادي سان ڪونه ويو هوس. جيڪڏهن منهنجو اهڙو ڪو ارادو هجي ها ته مان اڳندي ئي ظاهر ڪريان ها، بجاءِ انهيءَ جي جو ائين ڪرڻ لاءِ آخري گهڙي تائين انتظار ڪندو رهان.

اها صورتحال بذات خود منهنجي معصوميت ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، جو مون ۽ ڏينهن ۽ هڪ رات جي منٿ ميڙ ڪان پوءِ بلوچن کي انهيءَ ڳالهه تي راضي ڪيو ته دشمنيءَ جي تمام علامتن کان باز رهجي. هنن چيو ته هنن کي منهنجي هر ڳالهه منظور آهي، پر جيستائين انگريزي لشڪر جي پيشقدمي جاري آهي، تيستائين ميدان نه ڇڏيندا.

آخرڪار هنن منهنجي اها ڳالهه به منظور ڪئي ته جنرل ڏانهن وڪيل موڪلي ڪيس هيءُ ٻڌايو وڃي ته اسان اڃان به انگريزن جا دوست آهيون.

ٽئين ڏينهن پرهه ڦٽي ويل جنرل جي لشڪر اسان تي توبون ڇوڙيون ۽ بلوچن به مايوسيءَ جي عالم ۾ جوابي ڪارروائي ڪئي. اسان جي طرف کان هزارين ماڻهو مارجي ويا ۽ باقي ڇڙوڇڙ ٿي ويا. فقط آءٌ اڪيلو ارڙهن ماڻهن سان ميدان ۾ رهجي ويس، پر جڏهن مون ڏٺو ته سيئي ڀڄي ويا ۽ انگريز ظلم تي سندرو ٻڌيو بيٺا آهن ته مان حيدرآباد موٽي ويس.

حالات جيڪو رخ اختيار ڪيو هو، تنهن مون کي بيحد رنجايو. منهنجا پنهجا مون کي مهڻا ڏئي رهيا هئا. هو چئي رهيا هئا ته جيڪڏهن شروع ۾ ئي آءٌ انگريزن کي ملڪ ۾ گهڙڻ نه ڏيان ها ته هو اڄ هن طرح ظلم جو شڪار نه ٿين ها.

جيڪڏهن منهنجي وڙهڻ جي مرضي هجي ها ته ظاهر آهي ته مان حيدرآباد ڇڏي وڃان ها، ۽ وڃي جبلن ۾ پناهگاهه ٺاهيان ها، جتان آءٌ مخالفانه ڪارروايون شروع ڪري ڏيان ها. پر جيئن ته منهنجو اهڙو ڪوئي ارادو نه هو، تنهنڪري ٻئي ڏينهن آءٌ رضاڪارانه طور تي انگريزن جي ڪئمپ ۾ ويس ۽ پنهنجي تلوار ميجر جنرل جي حوالي ڪندي چيم ته: ”اوهان لڙائي ڇو شروع ڪئي جڏهن ته آءٌ اوهان جي هر مرضي پوري ڪرڻ لاءِ تيار هوس.“ جنرل منهنجي تلوار مون کي واپس ڪندي ۽ مسڪرائيندي چيو، ”گهٻرايو نه. آءٌ پنجويهن ڏينهن اندر اوهان جو معاملو طي ڪندس.“ ۽ مزيد چيائين ته ”اوهان جو جيڪو لشڪر آسپاس موجود آهي، انهن کي برخواست ڪري ڇڏيو ۽ مير رستم خان کي گهرايو جو آءٌ ساڻس ملڻ چاهيان ٿو.“

جڏهن مون لشڪر کي برخواست ڪري ڇڏيو ۽ مير رستم خان اچي ويو ته هن کي، مون کي ۽ مير شهداد خان، جيڪو مون سان گڏ هو، اسان ٽيني کي قيد ڪيو ويو. ان بعد سر چارلس، ميجر ريڊ (Major Reed) ۽ ٻين انگريز صاحبن کي قلعي ڏسڻ جي بهاني سان اندر قلعي ۾ موڪلي ڏنو.

عقل وارو هي ڳالهه ٻڌندو ته وائڙو ٿي ويندو ۽ غم جي ڏندن سان پشيمانيءَ جي آڱر ۾ چڪ وجهندو. اسان جي اسيريءَ وقت اهڙي ئي صورتحال هئي. ڏسڻ جي بهاني هنن قلعي تي قبضو ڪيو ۽ تباهي ۽ ڦرلٽ کي انهيءَ حد تي پهچائي ڇڏيو جو سپاهين جي بغلن مان هيرا ۽ جواهر ائين ڪري رهيا هئا، جيئن واريءَ جا ڪڻا!

انگريزن جي قلعي ۾ داخل ٿيڻ جي ٽئين ڏينهن مير محمد خان کي قيد ڪيو ويو ۽ انهيءَ جي ٻئي ڏينهن مير صوبدار خان کي قلعي مان ٻاهر آندو ويو ۽ ساڳي طرح قيد ڪيو ويو.

الهيءَ کان پوءِ مير فتح علي خان ۽ مير محمد علي خان (مير صوبدار خان جا پٽ) ۽ مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان (سنهنجا پنهنجا پٽ) به قلعي کان ٻاهر ڪڍي آندا ويا جتي آءٌ هوس. خاص طور تي منهنجي پٽن کي ته اهڙي ذلت ڀري حالت ۾ آندو ويو جو انهن کي نه پنا ۽ ڏل هئا، نه تلوارون لٽڪي رهيون هيون ۽ سولن سنجن سان گهوڙا جن تي هو چڙهي آيا هئا سي به کسيا ويا ۽ جيتوڻيڪ نوجوانن اهي واپس وٺڻ لاءِ گهڻي ڪُٺي ڏيکاري، تڏهن به اهي واپس نه ڪيا ويا. سمورو سون ۽ قيمتي سامان پيٽين ۾ بند ڪري ممبئي موڪليا ويا. هي ڏاڙو قريباً ارڙهن ڪروڙ رپين جي ماليت جو هو.

مصيبتن جي انتها جا تفصيل بيان ڪرڻ بيڪار آهن. اسان جا گلم غاليچا چادرون ۽ پائڻ جا ڪپڙا سڀ کٽي ويا. انگريز صاحبلوڪن اسان کي انهن ڪتابن کان به محروم ڪري ڇڏيو، جيڪي اسان وندر لاءِ پاڻ وٽ رکيا هئا. جيڪي اسان جي مقدر ۾ لکيل هو سو ٿيو آهي. آءٌ لارڊ ايلنبرو جي شڪايت نٿو ڪريان، نه وري چارلس نيپئر يا ٻئي ڪنهن انگريز حاڪم کان مون کي ڪا شڪايت آهي ڇاڪاڻ ته منهنجي قسمت ئي اهڙي هئي. اهو منهنجي مقدر ۾ لکيل هو ته جن کي مون دوست بڻايو سي سا ڳيا منهنجا ويري ٿيا. سائينءَ کي ساراهه جڳائي آءٌ هي بيان اجايو اينگهائيندو رهان، تنهن کان ائين چوڻ ڪافي آهي ته ڀڙيائين اسان کي قيديءَ جي حيثيت ۾ ممبئي موڪليو ويو اتان سامر (Sasur) جتان فقط مير شهداد خان اڪيلو سورت موڪليو ويو. هڪ سال گذرڻ بعد اسان کي ڪلڪتي آندو ويو.

حيرت جي ڳالهه آهي جو ممبئي جي گورنر کان سواءِ ٻئي ڪنهن سرڪاري ماڻهو اهو نه پڇيو آهي ته اسين ڪير آهيون ۽ اسان ڪهڙو قصور ڪيو آهي، جو هن انجام جا مستحق ٿيا آهيون!!

پاٽ جو تاريخي پس منظر

نور محمد ڏيٽي پاٽائي

مرتب : آمير محمد جوڻيجو پاٽائي

سنڌ جا ڪيترا اهڙا ڳوٺ آهن، جن کي تاريخي حيثيت آهي. پاٽ جو ڳوٺ به انهن مان هڪ آهي جنهن جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ آهي.

پاٽ جو ڳوٺ دادو شهر جي اتر ۾ سورهن ميل تي واقع آهي. تعليم ۽ سرڪاري نوڪرين جي لحاظ کان سڄي سنڌ ۾ مشهور آهي. هن شهر ۾ اهڙين شخصيتن جنم ورتو جن جي ڳالهه سڄي ملڪ ۾ مشهور ٿي وئي، بلڪ ٻاهرين ملڪن ۾ به پاٽ ڳوٺ جو ذڪر ٿئي پيو. انهن لائق وارين شخصيتن ۾ مرحوم جناب آءِ. آءِ. قاضي سرفهرست آهي، جيڪو نه صرف اديب فاضل ۽ علامه هو، بلڪ اسلام جو وڏو پرچار ڪندڙ هو.

پاٽ جي اهميت ان مان وڌيڪ عيان ٿئي ٿي ته ٻه امريڪنس نه صرف پاٽ ڏسڻ بلڪ پاٽ ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو. انهن ۾ هڪڙو مسٽر ڊنڪن هو. منجهند جو گرمي ٽپائيندي هٿس ته دادو ڪئنال ۾ پيو ترڳندو هو. هر هر پيو ٻڏندو هو ته گرمي گهٽ ڪيڏيءَ مهل ٿيندي. ٻيو جان هالنگ مئن هو، هو انٿراپولاجسٽ هو. پاڪستان جي ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جو اڀياس ڪرڻو هئس ۽ سڄي پاڪستان مان هن پاٽ جي ڳوٺ کي منتخب ڪيو ۽ چاليهه ڏينهن پاٽ ۾ رهيو.

جان هانگ مئن جي مدد مرحوم رئيس ميان عصمت الله، جيڪو پاڻ عليگڙهه جو گريجوئيٽ هو ۽ سرڪاري ڪاموري جي حيثيت ۾ رٽائر ڪيو هئائين ۽ ان وقت پنهنجون زمينون سنڀاليندو هو ۽ محترم حبيب الله صديقي ڪئي، جيڪو هن وقت سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري آهي.

اها پاٽ جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو، حقيقت ۾ نئين پاٽ آهي. پاٽ جو اصل ڳوٺ نئين پاٽ کان سيل کن جي فاصلي تي آهي. هن وقت اتي صرف دڙا آهن، البت ان وقت جي جامع مسجد جا نشان اڃان موجود آهن. عام طرح سمجهيو ويندو آهي ته اهو پاٽ جو ڳوٺ درياهه ڦٽايو هوندو، ڇاڪاڻ ته پاٽ درياءَ جو ڪنهن زماني ۾ مکيه بندر هو. پر حقيقت ائين ناهي، اهو پاٽ جو شهر ڪيئن ڦٽو ۽ نئون شهر ڪيئن ٻڌو، ان جو احوال هن ريت آهي.

هن ڳوٺ بابت اهو به مشهور آهي ته محمد بن قاسم به هن شهر ۾ لنگرانداز ٿيو هو. اها به حقيقت ناهي، هي ڳوٺ حقيقت ۾ ٣٠٠هه ۾ وجود ۾ آيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان وقت ۾

ابجد علم عام هو. انهيءَ ڪري ني هن ڳوٺ جو نالو رکيائون ٻاتر يا ٻاٽ. ٻاٽ فارسي ٻوليءَ ۾ تخت کي چئبو آهي. پ. ا. ٽ (اکرن) مان ابجد جي حساب تي ٽيهون سن ملي ٿو. ان دؤر ۾ سنڌ تي عربن جي حڪومت هئي، جن کي خليفا ۽ عباسي "المقتدر باالله" سڏيندا هئا. ٻاٽ ٻرائي اوچي دڙي تي ٺهيل هئي، جنهن جي چوگرد درياهه جو پاڻي هوندو هئو. انهي ڪري ماڻهن کي پاڻيءَ جي حفاظت هئي. اڳئين جنگ ۾ جنگيون جهيڙا ۽ ڦاڄون جام ٿينديون هيون. ٻاٽ محفوظ جڳهه تسي هئي، انهيءَ ڪري هن ڳوٺ جي آدم شماري وڌي وئي هئي؛ انهيءَ ڪري گهر سوڙها ۽ ڳنڍيل هئا جيڪو حصو سڀني کان وڏي دڙي تي آهي ان کي ڪوٽ وترو چوندا هئا. ان کان اوپر طرف الڳ ڪوٽ هو جنهن کي ٻاهريون ڪوٽ چوندا هئا. ان ۾ ڪاسبي ماڻهو رهندا هئا. ڪنڀر تمام گهڻا هوندا هئا، جو ڪنڀرن جي آوين جا نشان ۽ ٺڪرالو گهڻو پيل آهي. انهن ٻنهين ڪوٽن جي وچ ۾ دڙا هئا جن جا پاسا ٻلوڪڻي زميندارن آباديءَ ۾ آڻي ڇڏيو آهي. ان مان هڪ دڙي تي ٻنڱين جا گهر هئا. ٻين دڙن تي به گهرن ۽ مسجدن جا نشان ملن ٿا.

ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي دور حڪومت ۾ ٻاٽ جو مضبوط قلعو هو. اتي مغل بادشاهه حڪومت هلائيندو هو. مغلن ٻاٽ جي اربابن ۽ وڏن زميندارن سان ظلم جهڙي روش رکي هئي. جڏهن ميان يارمحمد ڪلهوڙو بادشاهه ٿيو ته ڪيس ٻاٽ فتح ڪرڻ جو خيال آيو. هن پنهنجي مريد فتح علي عرف ڦتو فقير جوڻيجي جي هٿ هيٺ پنهنجون فوجون روانيون ڪيون. ڦتو فقير جوڻيجو لشڪر جو ڪٽڪ وٺي اچي ٻاٽ جي ڀرسان چڪڻ ڍنڍ جي ڀرسان لنگر انداز ٿيو. ٻاٽ جا زميندار وڃي ڦتو فقير سان مليا ۽ پنهنجو احوال بيان ڪيائون ته اسان سان مغلن ڏاڍا ظلم ڪيا آهن، پر جيڪڏهن ٻاٽ ۾ جنگ لڳندي ته اسين لتاڙجي وينداسين. بهتر ائين ٿيندو ته ڪنهن فريب سان شهر هٿ هيٺ آڻيو. ايءُ صلاح مصلحت سان فيصلو ڪيائون ته اسان الدر شهر ۾ پاڻيءَ جا مٽ جوڙائيندا سين ۽ مغلن کي چونداسين ته رات جو اسان وٽ ٻاهريون گهوٽ پرڻجڻ ايندو سو ڪوٽ جا دروازا کليل رکو. هنن کي دعوت ڏئي ڪاڄ ڪارائينداسين ۽ شراب پياري ڪيل ڪنداسين. توهان ڪٽڪ سان دهل شرنايون وڄائيندا اچي اندر ڪوٽ ۾ گهڙجو. ڦتو فقير اها ڳالهه قبول ڪئي، انهن اربابن ائين ڪيو. مقرر تاريخ تي لشڪر جو ڪٽڪ اچي چڪڻ ڍنڍ جي ڪمپ تي لٿو ۽ پوءِ اتان دهل شرنايون وڄائيندو وڃي ٻاٽ جي ڳوٺ ۾ گهڙيو. مغلن کي بند ڪيائون، بعد ۾ انهن کي اتان تڙي ڪڍيائون. پنهنجي مرشد کي هڪدم خبر خبر موڪليائين، جنهن حڪم ڪيس ته ٻاٽ جو توکي صوبيدار مقرر ٿو ڪجي، جو ويهي حڪم هلائج. پوءِ ڦتو فقير جوڻيجي ويهي حڪومت هلائڻ لڳو ۽ ٻاٽ جي اربابن تي چڱيون مهربانيون ڪيائين.

ڀاٽ پراڻي جو شهر ڪيئن ڦٽو

ڦتو فقير ڪان پوءِ سندس پٽ ڪريمداد صوبيدار ٿيو، جنهن جي بعد ۾ ٿٽي بدلي ٿي وئي. ١١٩٠هه سن ۾ هوت چانڊيو صوبيدار مقرر ٿيو. ان کان پوءِ عبدالرحيم سبزل ۽ آخر محمدحسين شهر جا صوبيدار ٿيا. مٿيان ٽئي چانڊيا دولت وارا هئا. ان طرح جو ميان نورمحمد ڪلهوڙي کي گلان لالي ڳائڻيءَ مان پٽ غلام شاهه ڄائو. تڏهن رٿ ڪيائون ته ڇوڪري کي ڀروچائيءَ جي ٽيج پيارجي ته دل جو ڏاڍو ٿئي. آخرڪار گهرام چانڊيي جي زال مائي خميريءَ ماءُ مٿين ميان سبزل جي ڪان ٽيج پياريائونس جو سبزل مان گڏ ڏائيندو هو. مٿين چانڊيي تي انهيءَ ڪري ميان نورمحمد جو گهڻو پيار هو. تنهنڪري الهن جي گهرن ۾ سون رُپو گهڻو هوندو هو. هي چانڊيا اصل سيوهڻ جا وينل هئا، پوءِ اچي سيد رکڻ ۾ وينا. تن کي اچي اها خواهش ٿي ته اهو ڀاٽ جو شهر چڱو آباديءَ ۽ باغن وارو آهي، سو هٿ ڪيون. آخر ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ اچي هاڻي جيڪا عيدگاهه آهي اتي وينا. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي حڪومت سست ۽ ڪمزور هئي. چانڊين تر ۾ ظلم ڪڙا ڪيا. شهر ۾ چوريون، ڦريون شروع ٿي ويون. ٻيا به ڏاڍا ظلم ڪيائون. اهڙا جو ٻڌي سيءُ وٺيو وڃي. اوسي پاسي وارن کي تنگ ڪري وڌائون. آخر جڏهن مخدوم سيد ميان عبدالواحد شاهه ملياڻيءَ وارو جيڪو خدائي وارو ۽ ڀلارو ۽ امير ماڻهو هو، تنهن ڀاٽ پراڻيءَ کي ڀاراتو ڏنو. سيد زبان جو ڦهاري هوندو هو. جڏهن تپي ڀاراتو ڏيندو هو ته وات مان چڻنگون لڪرلديون هئس. جڏهن چانڊين جي ظلم جو شڪار هن جا مريد ۽ ٻيا ماڻهو ٿيا، تڏهن ڀاٽ شهر کي ڀِٽيو ته ڀاٽ پڇي ڀرزا ڀرزا ٿئي. موصوف جو چوڻ ۽ ڀاٽ جي باغن کي باهه لڳي جا ڪٽن جي وسائڻ جي لا هئي. ان ريت ١١٩٨هه ۾ ڀاٽ جو شهر ڦٽو. قاضي، پٽي ۽ ميمڻ وڃي مرڪپور وينا. چانڊين خالي گهرن کي باهيون ڏئي پٽ ڪري ڇڏيا. آباديءَ واريون زمينون پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون. اهو حال هو ميان عبدالنبي جي دور جو.

نئين ڀاٽ جي ٻڌجڻ جو احوال

هي علائقو جڏهن مير ٻاگي خان کي مليو ته پوءِ قاضي ميان محمد سعيد، وڏيرو ميان فيض محمد، ميان خوش محمد جوڻيجو گڏجي ويا. مير صاحب ڏي ۽ مير صاحب کي چانڊين بنسبت سڀ دانهون ٻڌايائون. هنن چيو ته شهر ڀاٽ جا اصل حقدار اسين آهيون، مٿين چانڊين ظلم ڪري، چوريون ۽ ڦريون ڪري اسان جو شهر ڦٽايو آهي. اسان جون زمينون هضم ڪري ويهي رهيا آهن. جڏهن کان توهان جي حڪومت ٿي آهي ته اسان هڪ لار آبادي وٽن جي لاءِ چاڙهيون ٿا ته رات جو پيچي ٿا وڃن. مال وغيره چورائي ٿا وڃن. سو اسان جو انصاف ٿئي ته اسان وري اچي پنهنجو شهر ٻڌون. مير صاحب سندن استدعا چڱيءَ طرح ٻڌي.

ميان اوتڪائي پنهنجي لشڪر جو هڪ حصو وٺي پاٽ جي آسپاس آيو جو ميرن جو چوڻ هئس ته سڌ لهي اچ ته خرابي ڪنهن جي آهي. اوسي پاسي جي زميندارن کي گهرائي جاچ ڪيائين. سيني چيو ته اصل بنيادي زميندار پاٽ جا اهي مئيان فريادي آهن، چانڊين ظلم ڪري سندن ڳوٺ ڦٽايو آهي. تڏهن ميان غلام علي چالڊين کي لڏيوڃڻ لاءِ چيو ۽ ايترو زور پريو جو چالڊين جون زالون قرآن کڻي اهڙن حقدار زميندارن وٽ ويون ته اسان کي مهلت ڏيو ته پني هند لڏي وڃون. اها خبر جڏهن ميان غلام علي کي پئي، ته هن چانڊين کان رضاالمون ورتو ۽ چالڊين لڏڻ جا سالباها ڪيا ۽ وڃي پاٽ جي اولهه طرف ڏاتاڪي واهڻ ۾ رهيا.

۱۲۰۲هجريءَ ۾ پاٽ جو لٺون شهر وهندڙيءَ جي ڪپ تي پڌو. وريچ هن ريت ڪيائون. شهر جو اوپر طرف سيدن، سومرن ۽ ڏکڻن کي مليو. ڏکڻ طرف جت ۽ حجم وغيره رهيا. وهندڙيءَ جي ڪپ تي اتر طرف جوڻيجن پنهنجا گهر اڏيا. انصارين ۽ قاضين جا محلا وچ ۾ هئا. باقي ماڻهو ڪاسبي هولدا هئا، جهڙوڪ لوهار، واڍا، موچي، ڪنير، ڪتي ۽ ميربحر. سيدن پنهنجي محلي ۾ مسجد جوڙائي. صديقين ۽ قاضين جي مسجد الڳ هئي ۽ جوڻيجن ۽ انصارين جي مسجد الڳ هئي.

نئين ڳوٺ پاٽ ۾ فيض محمد پيلائي ڪري ويو. ڪيترن فرار ٿيل زميندارن جي زمين تي قبضو ڪري ورتائين. جوڻيجن، انصارين ۽ قاضين کي ان ۾ دعويٰ ڪرڻ لهِ ڏيندو هو. هن کان اڳ جو چالڊين جو غلبو هو، سي هن جا ويري ٿي پيا. ڪلهوڙن جو دؤر ختم ٿي چڪو هو. حڪمران ٽالپر هئا، جن فيض محمد کي ضبط ڪچائڻ جو داروغو مقرر ڪيو. سعيد رکڻ جو پاٽ کان پن ميلن جي فاصلي تي آهي، اتي ضبط ڪچڻ لاءِ ميمبرن جي ڪورٽ ۾ ضابطن سوڌو تڪيل هو. اتي چالڊين ۱۲۳۰ه ۾ هن کي شهيد ڪري وڌو. فيض محمد جا پٽ ميان دوست محمد، ميان عبدالنبي ۽ ميان غلام لبي پيءُ جهڙا پيلائيءَ ۾ لهِ ٿيا. پيءُ جي مارجڻ تي ٽالپرن ۾ فرياد ڪيائون. ڪهڙي دريافت هلي، پر خون ڪرڻ وارن خلاف ثابتي ڪانه ملي، مير صاحبن سيني ذات چالڊين کي هن ملڪ مان ڪيڍي ڇڏيو.

ٽالپرن جي ڏينهن ۾ پاٽ جو احوال

ٽالپرن جي ڏينهن ۾ آباد زمين تي پل روڪ پئسن ۾ ڪانه ورتي ويندي هئي، بلڪ جنس مقرر ڪاسا في جريب وصول ڪيا ويندا هئا. مختلف ديهن جا مختلف اکهه مقرر ڪيا ويا هئا. ڪا ديهه پنج ڪاسا، ڪا ديهه ڇهه ڪاسا، ڏهن ڪاسن تائين اکهه ويندو هو.

محرر آن تي مهرون هڻندا هئا. هيءَ هلت ب هوندي هئي ته مثال ڪا ديهه پنج ڪاسڪ هئي ۽ پي زمين غيرآباد پئي هوندي هئي ته زميندار ان زمين تي پيو ديهه جو لالو وجهي ڪامورن کي پڌائيندا هئا ته فلاڻي ديهه ڦٽي پئي آهي، جيڪا سڪي ڪهٽ رڪب ٿئي ته اسين خرچ ڪري زمين آباديءَ لائق بنايون ته ان جو رڪبو في جريب پنو لڪي ڇڏيندا هئا ته پوءِ اٺ ڪا سڪي زمين ب. چوڪاسي بحال ڪري ڏيندا هئا. پاٽ جي هڪ ديهه مان اهڙي لمولي هيئيون ديهون پڄي ويون.

١- ديهه ٻاٽ، ٢- ديهه چانپور، ٣- سامهڻ، ٤- ديهه ڏيپي، ٥- ديهه ٻيٽ خان، ٦- ديهه ڪيٽي، ٧- ديهه واهڙ، ٨- ديهه ويٽي، ٩- ديهه درپ راهو.

ڪوٽوال امين مقرر ٿيندا هئا، سائي زمين کي پَلَئو تورڻ لاءِ پوءِ زميندار پاڻ ۾ ملي الهن سان سادو لکي الهي پلو ڏيندا هئا. جيئن ١٥- جريب زمين هولدي هئي، ڇهه جريب سالم ۽ چار معاف، تنهن کان پوءِ ضابطو مقرر ٿي ايندو هو. اصل ۾ ڪوٽار يا عام مختيار زمين ڪچائيندڙ هئا. ان وقت هندو جيڪي سنڌي لکي ڄاڻندا هئا، سي ضبط جا ڪاغذ يڪدم سنڌيءَ ۾ لکي وٺندا هئا، جن کي ڏڙوائي سڏبو هو. اهي ٻه پٽيوالن سان گڏ مقرر ٿيندا هئا. تن جي مٿان نگاهه رکندڙ تحصيلدار هوندو هو. تحصيلدار اڻ پڙهيل جٽ هولدا هئا.

تحصيلدار هڪڙو پرزو پنهنجي ٽالي واري مهر سان زميندار ڏالهن ڪنهن سنڌي لکيري کان لکرائي موڪليندو هو. سرڪاري ڊل جي آن جا الباز هولدا هئا. زميندار سرڪاري آن جا پورا پرائي الباز ڏالهن موڪليندا هئا، جتي ڏڙوائي الهن مان ڪوهه هڪڙو پورو توريندو هو ۽ باقي پورا الهيءَ حساب سان الباز ۾ لهرائيندو هو. ڏڙوائي وري ٽُنگر ۽ کٽل پورو جاچيندو هو ۽ تور لاءِ رکائيندو هو. الهيءَ ڪري ته الهيءَ پوري مان جيڪو سو ان هاريو هولدو ته ماپ سيپ گهٽ ٿيندو، ۽ الباز واري کي ڪفايت پولدي. زميندار وري اهڙي تجويز ڪندا هئا جو اهڙي خراب پوري ۾ تويو تويو ان جو وڏيڪ وجهندا هئا. جيڪڏهن اهو پورو پريائون ته سڀني پورن ۾ ٽوٽي ٽوٽي جو فائدو پوندو نه ته ٻه هڪ تويو ويو. جيستائين زميندار ڏڙوائي کي منهن ۾ ڏيندو هو، تيستائين ڏڙوائي پيو بهانا ڪندو هو. ڇاڪ ترسو ته اشنان ڪيان، روٽي کان، ڪاٿر سنڀاليان. جڏهن کيس ڪجهه ملندو هو، تڏهن هو ۽ الباز وارو پٽواري ان جي رسيد ڏيندا هئا. ان کان پوءِ زميندار وچي پٽيوالي سان ڪارداريءَ ۾ حساب سمجهندا هئا ۽ رسيدون پيارندا هئا.

ٽالپرن جي ايڪر ٻه زميندارن تي هولدي هئي. شڪار جي مهاڙن لاءِ ڪلا گهڙيا هئا، جو پرڳڻي جي مختيارڪار تي هزارين رکندا هئا. زميندار جهنگ مان ڪهائي آڻي درياهه تي رکندا هئا، جي ٻيڙين ۾ چاڙهي حيدرآباد روانا ڪندا هئا. ٻيون به گهڻيون تڪليفون زميندارن تي هيون. جيڪي زميندار ٻيٺل ۽ ناموس وارا هئا، تن جو سو ڪو ٽالو ڪونه وٺندو هو، باقي جيئن راهوجا، ڏلڪر، ڏوڪر، اڙول وغيره ۽ ٻيا زميندار تن تي ڪوٽارن، ڪاردارن جي گهٽي بچ هولدي هئي. اهڙا زميندار پاڻ کي زميندار سڏائي ساهه ڪونه ڪندا هئا. بيحد تڪليف هولدي هئن، ويچارا ٻيٺلن جي پاسن ۾ وٺندا هئا لڪندا. پنهنجي پٽين جون ٻتئيون ٻيٺلن زميندارن کي ڏئي ڪارين ۽ موچڙن کان بچندا هئا. رکو امين ۽ ضابط ئي هنن کي منجهائي ماريندا هئا. سيد ۽ بلوچ، جي ميرن جا نوڪر هئا، اڪثر ماڻهو الهن کي پنهنجون زمينون ڏئي ڇڏيون، جيڪي آباديءَ جي ٻٽئي ڪندا هئا. هي ويچارا پنهنجي ئي زمين تي هاري ٿي پورهيو ڪندا هئا. اڳ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دؤر ۾ به اهڙا ظلم هئا.

انگريز سرڪار جي دؤر ۾ رياون، تارون، ٽپال آفيسون، ٿاڻا، اسڪول، ڪورٽون ۽ انصاف ڪرڻ وارا جج رائج هئا.

کھاڈیون

سر ڏهر مان بيت

ٻٽيهل تو ۾ ٻٽور، اڳيون آهه نه آب جو،
سڪيئن ڪهڙي سور، پيئي واري وچ ۾.

ڏور نه آڳينءِ ڏار، مهند ملاحن لکيو،
موڙي چوڙيا مڪڙا، پسي پاڻيءِ پار،
جسودن جيها يار، پيڙا وير وماس ۾.

جان واهڙ ۾ وهه، تان تون مڇ نه موٽيو،
ڪاني ۾ ڪوهه ڪرئين، پوءِ موٽي جو پهه،
سَرَ مٿي تون سهه، مهميزون ملاحن جون.

جان جر هئڙو جال، تان تون مڇ نه موٽئين،
پوندئي اڄ ڪ ڪالهه، سانپوپون سانگن جون.

— ڀٽائي رحه

چور ڪير- ساڌ ڪير

حميد سنڌي

حاجي شاهه محمد خار مان سولهاريءَ تي هٿ ڦيريو، پوءِ ٿڌو شوڪارو ڀري فرش تي ويٺل مائيءَ ڏانهن ڏٺائين. مائي ٻنهي اوڇنگارون ڏئي پئي رلو ۽ اهائي دانهن هيس:

”اڙي او حاجي! آخر ٻار آهي. اول ته هن چوري نه ڪئي آهي، پر جي غلطي ٿي اٿس ته معاف ڪريس.“

حاجيءَ آهستي ڳالهائڻ جو اشارو ڪيس.

”مائي بابا! معاف ڪرڻ واري مٿين ذات آهي، مان ڪير ٿيندو آهيان. مان پاڻ گنهگار عيبدار بندو آهيان. مون جيڪي ڏٺو، الهيءَ جي شاهدي ڏني. تنهنجو پٽ چور آهي. منهنجي دوڪان مان پئسا ڪڍي پئي پڳو. جي مان تڪڙو ملائم نه وراڻيان ها ته هيءَ ته پينگ ڪري ڇڏي ها.“

”او حاجن سائين! تو جيڪي ڏٺو، اهو اکين تي، پر ڪٿي ته ڪجهه نه ويو. ڇورو منهنجي بيماريءَ ڪري بتال ٿيو هو. هاڻ تو ٺي پوليس ۾ ڏنو اٿس ۽ تون ٺي ڇولدين ته ڇٽندو نه ته ٽيپ ڪاٽي ويندو.“

حاجيءَ جون اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون، ”ٽيپ! ٽيپ تي ڇٽين، هاڻ ته قانون اهو آهي ته چور جو هٿ وڍي ڇڏجي. سندس هٿ وڍيو ڪرائيءَ وٽان. مائي تون ڇا ٿي سمجهين. حاجي شاهه محمد جي دوڪان تان چوري ٿي ڪيائين، ڪنهن ٽاو ٿوهڻ جي دوڪان تي ڪوڙ ويو هو. جي قانون ڪيس رکي ٽيپ ڏني ته مان سندس هٿ وڍيندس.“

حاجي شاهه محمد هاڻ ڏاڍو تپي ويو هو. سندس نظرون ٻار ٻار ڪاٽ جي پيتيءَ ڏانهن پئي ويون، جتان مائيءَ جي لينگر پئسا ڪڍي وٺي ڊڪ پاتي، پر حاجي شاهه محمد ڪوڻ سڏائي. سلام ائين ورايائين، جو لينگر کي خبر ٺي نه پئي ۽ وڃي ڪٽڙ ڪان جهليائينس. ڇوڪر قابو ٿي ويو. غريب جو ٻار ڪير ڇڏائيس. سندس عزيزن ڪن ڏينهن کان زور لاتا. هاڻ جڏهن خبر پين ته سزا ڪاٽي ويندو ته سندس ماءُ آئي ايلاز منٿ ڪرڻ. پر حاجي ڪاٺي ٿو مڙي.

دوڪان ۾ هاڻ خاموشي هئي. حاجي ڳالهائي ٽڪو هو. مائي روئي بس ڪئي هئي. ائين ڪندي مائي اٿي ۽ دوڪان کان ٻاهر وڃڻ لڳي. هوءَ دوڪان جي در تي وڃي بيهي رهي ۽ پوءِ منهن ورائي چيائين:

”حاجي! مان وڃان ٿي، پر اهو ياد رکجانءِ جي منهنجي پٽ کي ڪجهه ٿيو. ڪنهن سندس جسم کي هٿ به لاتو ته ـــ پوءِ ـــ ته پوءِ!“

”پوءِ ڇا؟ ڇٽي پوءِ ڇا! تون ڇا ڪندينءَ. ڌمڪي ٿي ڏين. هڪ چوري ٻي سينازوري.“

”مان سيني کي ٻڌائينديس ته تون ڪهڙو اشراف آهين. تو لنڊي هولدي ڇا نه ڪيو. اڄ سيٺ بڻيو آهين. اهي ڏينهن ياد ڪر جڏهن ماڻهن جي عزت...!“

”بس ڪر رَن! ڪيانءِ نه تاراج. گاريون ٿي ڏين ـــ لڪر هڻان، چوانءِ ٿو لڪر هڻان.“

جيئن شاهه محمد دخل تان اٿي دوڪان جي در وٽ پهتو ته ڏنائين ته رڙين تي ماڻهو مڙڻ شروع ٿي ويا هئا. حاجي شاهه محمد اتي ڪجهه ٿڌو ٿيو.

”چڱو، چڱو هاڻ تون هل.“

مائيءَ ماڻهو ڏسي، ڪِس ٿڌو ٿيندي ڏٺو ته وني ٻتال ڪاڏو:

”مان اٿين نه وينديس، جيستائين تون منهنجو پٽڙو نه ڇڏائي ڏيندين.“

”بابا! چيم ته هل هاڻي، گراهڪي نه ڪار. تنهنجي پٽ جو فيصلو ڪورٽ ڪندي. هل هاڻي، چيم نه!“

”حاجي، مان چوانءِ ٿي ته ايڏو ظالم نه ٿي. ڇوڪر ڪان غلطي ٿي سا ٿي.“

حاجي ماڻهن ڏي ڏٺو، پاڙيسري دوڪاندارن ڏانهن ڏٺو. هن نيٺ پاسي واري دوڪاندار کي چيو، ”ادا هاشم، هن مائيءَ کي ٻڌاءِ ته ڪيئن سندس پٽ پيتيءَ مان ڏوڪڙ ڪڍي وٺي پڳو. رڙين تي تون به آئين. تو سندس هٿ ۾ ڏوڪڙ ڏٺا، الله ڪارڻ تو به شاهدي ڏلي. پيشان اسان جي چوري ٿئي ۽ فرياد به نه ڪيون!“

اٿين مائي هاشم ڏانهن گهوري نهاريو.

”سيٺ هاشم! ان مهل ته الله ڪارڻ شاهدي ڪوله ڏلي هيئه، جڏهن حاجي صاحب غلام علي مستريءَ جي گهران چوري ڪري لڪتو هو، سامان به ته تو کٽايو هيئه!“

هاشم جو رنگ پيلو ٿي ويو.

”سيٺ ڀڄ لي، اها اڄ جي ڳالهه نه آهي، جڏهن تاجن جي ميڙا چولڊي چورائي اچي ميري جي گهر رکي هيوَ.“

حاجي شاهه محمد ته سُن ٿي ويو. سيٺ هاشم سيڌي وارو جيڪو پيلو هيڊو ٿي ويو هو، تنهن آهستي پاڻ سنڀالڻ شروع ڪيو. هن مجمعي ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ٽپ ڏئي حاجيءَ جي دوڪان جي دڪي تي ٿي ويٺو.

”هلو بابا، هلو، دڪ ڇڏيو. هلو هتي ڪا تماشي ٿي وراهائجي ڇا. هيءَ مائي آهي چري، پنس پيو آ ڊڪ ۾ ته ٿي آ ٻتال. توهان هلو هتان!“

مائيءَ هيڏو ميڙ ويندي ڏٺو ته وري ٻر ٿي ويئي، ”اڙي بابا ٻڌو، اٿين نه وڃو. نه هاشم سيٺ آ نه حاجي وڏو ماڻهو آ. ٻئي لوربور جا مشهور چور ڳنڍ ڇوڙ آهن. هي هن شهر ۾ اچي وڏا ماڻهو ٿيا آهن. هنن جو اصل نسل ته ٻڌو، ٻيهوا!“

پر انهيءَ وچ ۾ ماڻهن وٽ تاهه ڪاڍو. ڪتان کي پوليس وارو اچي نڪتو، وٽ لٽ ڦيراياڻين. ڪهڙيءَ ۾ اُت ڪير ڪونه هو. مائي دوڪان جي دڪيءَ تي اڪيلي ويٺي هئي.

”ڇا جو ڪوڙ لڳايو اٿئي مائي، ڇا ڳالهه آ حاجي صاحب؟“

حاجي، جيڪو انهيءَ وچ ۾ ڊپ کان اندر وڃي دخل تي ويهي رهيو هو، تنهن اتان ئي ورائيس، ”ڪجهه ناهي، بس چرڙي آهي. پوليون پئي پولياڻين، سو ماڻهو اچي مڙيا!“ حاجيءَ وڏو ٽهڪ ڏنو. سپاهي به کلندو بزار ۾ اڳتي وڌي ويو.

هاڻ هاشم وري پنهنجي دوڪان مان نڪري سُري آيو. سڌو اندر حاجي وٽ وڃي ويٺو.

”واهه حاجي واهه! واهه جي پنهنجي ۽ پين جي عزت ڪرائي اٿئي. تو ڪيس سڃاتو به نه.“

”ڇڏ يارا ورهيه ٿيا، جوانيءَ جي ڳالهه هاڻ ٿي ياد پوي. پر يار هاشم، هيءَ جنان آئي ڪٿان!“ حاجيءَ سرپاٽ ڪيو.

هاشم مائي جنان کي ڏٺو، جيڪا اڃان دوڪان جي ٻاهر دڪيءَ تي ويٺي هئي. هو وڌي ويو. هُن ڏٺو ته جنان رئو پئي، هو ڪيس اندر وٺي آيو. کيس انهيءَ صندل تي وهاريائين جتي حاجي ويٺو هو. پوءِ هو پاڻي ڪٺي آيو.

مائي جنان جو جهريل چهرو سڄو ڳوڙهن سان پُرجي ويو هو. هن ڏڪندڙ هٿن سان پاڻي پيتو ۽ پوءِ حاجيءَ ڏانهن گهوري نهاريو. سڏڪندڙ لهجي ۾ چچريل آواز سان چيائين، ”سائين حاجي صاحب، مون کي سڃاتوَ!“

حاجيءَ ڪنڌ سان هاڪار ڪئي. مائي يڪدم حاجيءَ جي پيرن تي ڪٽي هٿ رکيا.

”مون کي پٽڙو ڇڏائي ڏيو.“

حاجيءَ ڪنڌ سان هاڪار ڪئي.

مائي جنان اتان اٿي وڃي دوڪان جي ٻاهران دڪيءَ تي ويهي رهي. هاڻ هوءَ روئي ڪانه پئي، آسروند ويٺي هئي. اندران حاجي شاهه محمد کيس ڏسندو رهيو. چاليهه ورهيه هن کيس نه ڏٺو هو. هُن اڄ کيس ڏٺو هو. هو ڏسندو رهيو ۽ ڏسندو رهيو.

هوءَ سندس گهر کان پڪل زال هئي. هوءَ سندس چوريءَ جي عادتن کان پڪي ۽ ساڻ ڀڄڻ لاءِ جبل جهاڳڻ نڪري پئي. اڄ هو ساڻ هثان هيءَ چور هئي.

دڪيءَ تي ويٺل هڪ عورت، جا سماج جي چور هئي، سندس پٽ به چور هو. هوءَ خاموش هئي. شايد ايسائين جيستائين سندس پٽڙو جيل مان ڇڏائجي نه ٿي آيو.

پاڙي پئي پروڙ

نجم عباسي

جنهن ڏينهن ڪورٽ، دادن کي پنج سال قيد جي سزا ٻڌائي هئي، تنهن ڏينهن پاڙي جي ڪيترن رهاڪن، زبان سان اظهار ڪرڻ جي سگهه ته نه ساري هئي، البت الدرئي اندر ۾ سامت جو ساهه ضرور کنيو: يا هڪٻئي جي اکين ۾ اطمينان جو پاچو پهچايو. پر مهيني ڏيڊ الدرئي، هنن جي اها سامت ۽ هنن جو اهو اطمينان، سليٽ تي چاڪ جي اکرن وانگر ميسارجڻ لڳو هو. هاڻي پاڙي ۾ جيڪي واقعا ٿيڻ لڳا هئا، تن جي پٺئين ڏيک ۾ پاڙي وارا دادن جي هلت چلت جي، ڪنيرائيءَ سان چنڊ چاڻ ڪرڻ لڳا هئا. هنن کي احساس ٿيڻ لڳو هو ته دادن ڪڏهن به پاڙي جي ڪنهن ڇوڪري، ڪنهن نياڻي، ڪنهن عورت سان نه ڪڏهن ڇيڙڇاڙ ڪئي هئي ۽ نه بدتميزي ڪئي هئي. پاڻ الهن جي هڪ لمولي رکپالي ڪئي هئائين. هو هن پاڙي ۾ لنڊو ٿي وڏو ٿيو هو. هن کي ٿي ڀينر هيون، جي هڙئي هن کان لنڊيون هيون.

پاڙي وارن کي ياد آيو ته ڪيئي سال اڳ، دادن جو پيءُ ڏونگر روزگار جي ڳولا ۾ ڳوٺ ڇڏي، حيدرآباد جي هن پاڙي ۾ اچي ويٺو هو. منڊ ۾ هو اوزارن جي ٿيلهي، پٺيءَ تي اڙڪائي، گهٽين ۾ وڃي گهرگهر مان پڇندو هو ته ڪنهن کي ڪاٺ جو ڪو ڀڃڙ ته نهرائڻو ڪولهي يا کٽ، ڪرسي، ميز، در، دريءَ جي مرمت ته ڪرائڻي ڪالهي. پوءِ آهستي آهستي، هو سواڙ تي پنهنجو دڪان وٺڻ جي لائق ٿي ويو هو ۽ اتي ويهي پنهنجو ڌڪاڻڪو ڏنڌو ڪرڻ لڳو.

جڏهن ڏونگر شهر ۾ آيو هو، تڏهن هڪ ته دادن اسڪولي عمر کان چڙهي چڪو هو ۽ پيو ته پٺسي جي ڪوٽ به هئي، ان ڪري دادن پڙهي ڪولـ سکهيو ۽ پيءُ سان ڏنڌي ۾ ڪڏ رهندو هو. پر جڏهن ڇوڪريون پڙهڻ جي ڄمار کي پهچنديون ويون ته ڏونگر هنن کي اسڪول ۾ موڪلڻ لڳو. هڪ ته اسڪول پاڙي ۾ ئي هو ۽ ٻيو پر وارن گهرن جون ڇوڪريون به ان ۾ پڙهڻ وينديون هيون. شهر جو وايو منڊل ڏسي، هن کي ڇوڪرين کي مٿي پڙهائڻ جو شوق ٿيو ۽ هنن کي هاءِ اسڪول ۾ به پڙهائيندو رهيو، جيتوڻيڪ ان لاءِ هن کي وڌيڪ محنت ڪرڻي پئي هئي ۽ گهرو خرچ ۾ ڪفايت کان ڪم وٺڻو پيو هو. دادن به پيءُ سان ساٿ ڏيندو رهيو هو. هن پنهنجي تعليم جي ڪمي، پنهنجي ڀينرن جي تعليم ۾ پوري ڪرڻ ٿي چاهي.

پاڙي وارن کي ياد اچي ٿو تہ دادن جي هلت چلت عام رواجي ڇوڪرن جهڙي ئي رهندي آئي. پاڻ ڳوناٺو هجڻ ڪري، ڪجهہ هيسيل ۽ ڍلل رهندو هو. پاڙي ۾ هن جي ڪابہ شڪايت ٻڌڻ ۾ ڪانہ آئي هئي. هن جون ڀينر بہ هاڻي ساماڻيجي چڪيون هيون ...... پوءِ ڀرين ڀرين خبر، جا هن جي باري ۾ ٻڌڻ ۾ آئي، سا هيءَ هئي تہ هو پاڙي جي هڪ شهري ڇوڪري سان وڙهيو آهي ۽ چڱي ٺڪا ٺوڪي ڪئي اٿائينس. ٻن ٽن ڏينهن ڪان پوءِ ٻڌڻ ۾ آيو تہ مارڪاڌل شهري ڇوڪري پنهنجن ٻن ساٿين سميت دادن تي اوچتو آمريڪي فلمن جي غنڊن جي اسٽائيل ۾ حملو ڪيو آهي. دادن پورهيت هو ۽ جسماڻي ڪم ڪندڙ. هن جو جسم جاٺو ۽ مشڪون مضبوط هيون. ڏڪ هن کي بہ ڏاڍا هنيائون، پر هو ٽنهي لاءِ ٽارزن ثابت ٿيو ۽ هو رتورت ٿي، ائين ڀڄي ويا جيئن آمريڪي سپاهي ويٽنام مان. پوءِ مهيني ساڍي دادن جي وڙهڻ جون خبرون پيون ٻڌبيون هيون. ڪڏهن هن پاڙي جي ڇوڪرن کي ڦيهہ ڪيو هو، ڪڏهن ٻين پاڙن جي ڇوڪرن کي، ڪڏهن هن پاڙي اندر، ڪڏهن ٻئي پاڙي ۾. پاڙي جي ماڻهن جي ذهنن ۾ هو غنڊو ٿي ابريو هو.

ماڻهو هن جي پيءُ ڏونگر کي چوندا هئا تہ هو پٽ کي سمجهائي، پر ڏونگر بي پرواهيءَ سان ورائيندو هو تہ ليائين سياڻين وارا آهيون، ڪو ڇيڙڇاڙ ڪري ٿو تہ لوجوان رت هجڻ ڪري دادن جوش ۾ اچي وڃي ٿو. ڪوڙ ڀيرا مامرو پوليس تائين پهتو ۽ دادن کي ٿاڻي ۾ بند ڪيو ويو. پيءُ، پئسا ڏئي وڃي هن کي ڇڏائي آيو. دادن جي بہ پنهنجي سنگت ٻنجي وئي هئي. اهي سنگتي هن سان پيٽ ۽ پاڻهن ٻيلي هوندا هئا... هن جي ڀينرن مان مئٽرڪ تہ ٽنهي پاس ڪئي هئي ۽ هڪڙيءَ تہ بي. اي. ڪئي هئي. هاڻي ٽيئي نوڪريءَ ۾ هيون. ٻہ ماستريائيون هيون ۽ ٽين بئنڪ ۾ ڪلارڪياڻي.

پاڙي وارن کي ياد اچي ٿو تہ پوءِ دادن جي جهڳڙن جون خبرون اچڻ گهٽجي ويون هيون، پر وري بہ ڇڙي ڇماهيءَ اهڙي خبر ٻڌبي ضرور هئي. انهن جهڳڙن دوران ڪڏهن ڪڏهن هن جا هڏ ڳڏ ڀڄي پوندا هئا ۽ هن کي ڪيترو وقت علاج ڪرائڻو پوندو هو. هن کي پاڻ وٽ ڪپڙن ۾ لڪل ڪو هٿيار بہ هروقت رکڻو هوندو هو. دادن ڪيترائي جهڳڙا لڙيو، پر مامرو ڪورٽ تائين ڪڏهن نہ ويو. شايد غنڊن جو پنهنجو ڪو اخلاقي اصول آهي تہ پاڻ ئي بدلو وٺندا آهن ۽ ڪورٽن جا ڏڪا نہ کائيندا آهن. البت پوليس لاڪپ ۾ واڙجندا رهندا آهن.

پر هن ڀيري جهيڙي ۾ هڪ ڳڀر شهري سيٺ جو پٽ سخت ڦٽجي پيو هو ۽ ڪيس ڪورٽ تائين پهچي ويو.

هاڻي پاڙي وارن کي احساس ٿئي ٿو تہ دادن ڪڏهن بہ شودپائي يا بدمعاشي نہ ڪئي. هن جي ڪري ئي پاڙي ۾ چڱي سلامتي ٿي رهي. پاڙي جي ڇوڪرين ڀاهرين لچن لوفرن کي هن

ٻاڙي ۾ لوفرپائي ڪرڻ جي همت نہ ٿيندي هئي. چوري چڪاريءَ ڪي ڪجھ حد تائين پنجو آهل هو.

ٻاڙي وارا اهو بہ محسوس ڪن ٿا تہ هاڻي ٻاڙي ۾ ٻين سان لوفرپائين جون وارداتون تہ ٿين ٿيون، پر دادن جي پٽن جو ٽالو وڻ جي هيٺئر ۽ ڪنهن کي همت نہ آهي. هو اهو بہ محسوس ڪن ٿا تہ ان جو ڪارڻ دادن جي وڃڻ ڏهڪاءَ سان گڏ، هن جي پٽن ۾ پيدا ٿيل اڻين خوداعتمادي بہ آهي. شهري شودا، جي هنن کي ڳوٺاڻي خالدان، غريب گهر ۽ ڪاسبي پيءُ جون ڏيٺر ڏسي، مستيون ۽ دام ۾ ڦاسائڻ سولو سمجهن ٿا، تن کي منهن ٽوڙ جواب ڏيڻ واسطي، هو پوريءَ طرح تيار ڏسجن ٿيون.

ٻاڙي وارا ان جواب تي بہ سوچين ٿا، جو هن ڪورٽ ۾ جج کي ڏنو هو. جڏهن جج هن کان پڇيو:

”توکي پنهنجي مخالف کان شڪايت جو بنياد ڪٿي حقيقي ميجبي، تڏهن بہ تو هن تي حملو ڪري، قانون پنهنجي هٿ ۾ ڇو ڪنيو؟“

تڏهن، دادن ڏاڍي بيدپائيءَ سان ورائيو:

”جج سائين، جي سان قانون پنهنجي هٿ ۾ نہ کڻندو رهان ها، تہ نہ منهنجيون پٽر پڙهي سگهن ها ۽ نہ هو نوڪري ڪري سگهن ها!“

فيروزه

انيس انصاري

سندس ليڻ لهارڻي پڌايو تہ سندس نالو مس غزاله هوندو. نايا گرا آبشار جو پاڻي جي منهنجي مٿي تي ٽٽي ها تہ مون کي ايڏو تعجب نہ ٿئي ها جيڏو اهو معلوم ڪري ٿيو، تہ هوءَ مسز فيروزه عامر هئي. نہ رڳو ايترو پر هڪ عدد ٻچي جي ماءُ بہ هئي، جو سندس سوٽ وٽ ٻاهر موجود هو. مان سندس معصوم چهري ۽ غزالي اکين کي تڪيندو رهيس.

ڏٺڏي جي دوران پنهنجن اصيلن بابت منهنجا مفروضا اڪثر سچا ثابت ٿيندا هئا، پر هن دفعي منهنجي الداڙي مون کي دوکو ڏنو. سندس شادي ٽي سال اڳ عامر (جنهن کي هوءَ آمر سڏيندي هئي) سان ٿي هئي. عامر هڪ ڪامياب واپاري هو، نوجوان ۽ شڪل شبيه پر ڏسڻ پسڻ جهڙو. سندن منهن مقابلو هنري نمائش ۾ ٿيو هو، جنهن ۾ "واهه جو آ" جا لفظ ٻڌي ماءُ سان آيل فيروزه ٻنتي لهايو. عامر سان نظرون ملڻ سان ئي سندس بدن مان بجليءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. عامر پنهنجي دوست کي هڪ ٽيبل لئمپ ڏالهن اشارو ڏيندي چيو، "ڪيڏي نہ سهڻي، ڪيڏي نہ خوبصورت". هٿ جو اشارو ٽيبل لئمپ ڏالهن هو پر اکيون فيروزه ۾ کتل هيس. الائي ڇو فيروزه جي رنگت ٻاهڙيءَ کان ٻاهڙيءَ تائين تبديل ٿي وئي، ڀهريائين گلابي ۽ پوءِ پيلي جهڙي هئي. اها هئي سندن پهرين ملاقات، ٻي ملاقات بہ پنجن منٽن بعد چوڙين جي دڪان تي ٿي، جتي دڪاندار فيروزه کي رنگ برنگي چوڙيون پارائي رهيو هو. "واهه جو آ" اکر ڪولي والکر پيو دفعو فيروزه جي ذهن ۾ وجي کتا. فيروزه جي ماءُ هنن لفظن کي، جو ڏيءَ تي گفتا ڪسيندي ٻڌا، تہ فيروزه جو هٿ پڪڙيو ۽ کيس نمائش کان ٻاهر وني آئي. رڪشا هلي تہ عامر جي ڪار سندن ڪيڏ لڳي. پنهي ڪاڏين وجي شمس ٽائون ۾ دنگ ڪيو. عامر فيروزه جو گهر ڏسي واپس وريو.

فيروزه جو ٻيءُ هيٺين طبقي سان تعلق رکندو هو. شمس ٽائون جو گهر سندس خريد ڪيل ڪين هو، پر ان اهو گهر سيٺ شڪور ياڻي کان پنج سؤ رپئين مسواڙ تي ورتو هو. شڪور ياڻي شمس ٽائون جي جدا جدا بلاڪن ۾ چار گهر ٻين ٻين نالن سان ٻڌڪن جي ذريعي حاصل ڪيا هئا. اهي گهر پنهنجي ۽ پنهنجي ٻڌن جي نالن تي قسرلامي داخل ڪرڻ سان ورتا هئائين، جنهن ۾ لکيل هو تہ سيٺ شڪور ياڻي ۽ سندس ٻڌن کي ڪراچي يا سنڌ جي الدرين حصن ۾ ڪابہ رهائشي جاءِ يا پلاٽ ڪونہ هو. هن چارئي گهر مسواڙ تي ڏئي ڇڏيا هئا.

فيروزه ان زماني ۾ انٽر سائنس جي شاگرد هئي. هوءَ آهستي آهستي لميه جي معرفت، جا سندس ڪلاس فيلو ۽ عامر جي عزيز هئي، عامر جون موڪليل سوکڙيون قبول ڪرڻ لڳي. ۽ ڪجهه وقت بعد ان ئي ذريعي سان سندن وچ ۾ خط و ڪتابت شروع ٿي ويئي. ڇهن مهينن جي اندر ٻنهي جي شادي ٿي وئي. شاديءَ کان پوءِ هڪ سال جي اندر اندر فيروزه جي ماءُ ۽ پيءُ فوت ٿي ويا. شاديءَ جي ڏيڍ سال بعد فيروزه کي پٽ ڄائو ناصر. شاديءَ جي ٽئين سال ٻنهي جي علحدگي ٿي ويئي. ڪارڻ ٻنهي جي هڪ ٻئي تي نااعتمادي هئي. عامر پنهنجي عادت هر حسين ڇوڪريءَ جي پٺيان ڪرڻ جي لهه ڇڏي ۽ فيروزه اڪيلائپ کان تنگ اچي ڪلاڪن جا ڪلاڪ گهر ڇڏي پنهنجي ماسيءَ وٽ وڃي رهڻ لڳي، جا سندس مڙس جي بنگلي کان ٻن فرلانگن تي هڪ جهڳيءَ ۾ رهندي هئي.

پهريائين هڪ ٻئي سان زباني شڪوه شڪايت ڪرڻ لڳا. پوءِ ٻنهي ۾ ڏڪن ٻجن تائين نوبت اچي پهتي. فيروزه طلاق جي گهر ڪئي. عامر جو خيال هو ته هو طلاق ان صورت ۾ ڏيندو، جڏهن سندس پٽ کيس ڏنو ويندو.

فيروزه ڪافي آفيسون رلي هئي. هرهنڌ کيس واسطيدار آفيسر جي گهر اچي حقيقت بيان ڪرڻ لاءِ چيو پئي ويو. اُهن آفيسرن سان گهڻا اڪيلا رهندا هئا. اها ڳالهه فيروزه کي قبول ڪانه هئي.

سمورو حال ٻڌي مون کيس في ۽ ٻئي خرچ جو تخمينو ٻڌايو. سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو. غزالي اکين ۾ مان لڙڪ ڏسي نه سگهندو آهيان. منهنجو اندر وارو شاعر منهنجي وڪالت جي ڏاڏي تي غالب پئجي ويو. مون فيروزه کي دلاسو ڏنو ۽ ڪلارڪ جي معرفت هڪ نوٽيس ڊرافٽ ڪرائي ورتو، جنهن ۾ عامر کي چار هزار ماهوار جي حساب سان هڪ سال جو نان نفقي جو خرچ ۽ آئينده هر مهيني ساڳي شرح سان فيروزه کي خرچ پهچائڻ لاءِ لکيو ويو. نوٽيس تيار ڪرائي پنهنجي هڙان لفافي تي ٽڪليون هڻي فيروزه جي هٿ ۾ ڏنم ته هو ان کي رجسٽر ذريعي موڪلي ڏي.

هلڻ وقت فيروزه پرس مان ويهه رپيا مون کي ڏيڻ لڳي. مون اهي رپيا واپس سندس پرس ۾ وڌا. البت چيومانس ته جي مان توکي فيروزه جي بدران مس غزالي سڏيان ته ان تي اعتراض ته ڪين ٿيندو. هن ڪنڌ لوڏي انڪار ڪيو.

وڃڻ وقت هوءَ مون کي تعجب سان ڏسڻ لڳي، شايد ان ڪري جو مون کيس اچڻ لاءِ گهر جي ائڊريس ڪانه ڏني هئي.

ساري رات فيروزه لاءِ سوچيندو رهيس. ڇا اهڙا به ماڻهو زماني ۾ موجود هئا، جي فيروزه جهڙا املهه ماڻڪ ڇڏي ڪچ ڪوڏين جي ڪيڏ وٽن پيا ڦيريون پائيندا.

ڪجهه ڏينهن بعد فيروزه مون وٽ آئي. ان وقت تائين نوٽيس جو جواب ڪونه آيو هو. مون ٻيو نوٽيس تيار ڪري عامر جي پتي تي موڪلي ڏنو ۽ فيروزه کي ٻن هفتن بعد اچڻ لاءِ چيم.

انهن ڏينهن بعد فيروزه مون وٽ آفيس ۾ آئي. ساڻس گڏ سندس سوٽ ۽ پٽ پڻ هئا. چاڻٺ کان گهڻڻ سانئي فيروزه کي هڪ تيڙ آيو، مون ڏٺو تہ سندس چهري جو رنگ هاريل هو. هن قدم اڳتي وڌايو تہ لڏڻ لڳي. ڪرڻ کان اول مون کيس جهليو ۽ وٺي وڃي ڪرسيءَ تي ويهاريو. مان پاڻيءَ جو گلاس واٽرڪولر مان ڀري کيس ڏنو. وڻ وقت مون ڏٺو تہ سندس هٿ ڏڪي رهيا هئا ۽ اکيون پاڻيءَ سان ڀريل هيون.

”ڪجهہ ڪائيندينءَ؟“ مون الائي ڇو ڪالتس پڇيو.

”تن ڏينهن کان ڪجهہ نہ کاڌو اٿر.“ هن جواب ڏنو.

مون ڪلارڪ کي ڀڄايو جو پرواري ريسٽوران مان ٻہ برياڻيون ڇهہ نان ۽ گوشت وٺي آيو. مان کيس پنهنجي آرام واري ڪمري ۾ ويهاريو. جنهن وقت وڃڻ لڳا تہ مون برقعي جي هيٺان اپار مان محسوس ڪيو تہ ٻچيل نان هوءَ پنهنجي رئي جي پلاند ۾ رکي وڃي رهي هئي. وڃڻ وقت مان فيروزه کي ڏهہ رپيا ڏنا جي هن ڏڪندڙ هٿن سان ورتا.

ان کان هفتو پوءِ هوءَ مون وٽ آئي. سندس هٿن ۾ طلاق نامو هو، جو مڙس ڏياري موڪليو هئس. هوءَ ڏاڍي خوش پئي نظر آئي. آئينده بابت پڇيومانس تہ هن سوٽ ڏانهن اشارو ڪندي چيو، ”شڪور منهنجو ماڻٽ نہ آهي، هو منهنجي ماسيءَ جي پاڙي ۾ رهندو آهي. درزڪو ڏاڍو ڪندو آهي. هڪ مشين اٿس جنهن تي غريبن ۽ مزورن جا ڪپڙا سبي گذر سفر ڪندو آهي. منهنجي ماسيءَ جو خيال آهي تہ مان ساڻس شادي ڪريان، پر مان اڳيئي ڏڌل آهيان، چاهيان ٿي تہ ان بابت ڪجهہ ويچار ڪريان.“

وڃڻ وقت فيروزه چادريءَ مان مٺائيءَ جو ڏبو ڪڍي ميز تي رکيو. مان گهڻوئي انڪار ڪيو پر ان جي چوڻ تي، ”ڇا هڪ غريب جو هي حقير تحفو بہ قبول نہ ڪندا؟ مان اوهان جو احسان قيامت تائين لاهي نہ سگهنديس.“ مان مٺائيءَ جو ڏبو کولي ان مان هڪ بالوشاهي ڪڍي باقي کيس واپس ڪيو.

سندس وڃڻ وقت منهنجي واتان نڪري ويو، ”خداحافظ غزالي.“ اهو ٻڌي لاءِ سندس ڪن تي بہ پيو. هن هٿ لوڏي ان جو جواب ڏنو.

ٻن سالن بعد مون کي هڪ دعوت نامو عبدالشڪور جي فيروزه سان شادي ٿيڻ بابت مليو، جنهن سان گڏ فيروزه جو خط بہ شامل هو. مون کي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تاڪيد ڪيو هئائين. اهو پڻ لکيو هئائين تہ عبدالشڪور هاڻي هڪ ٽيلرنگ ڪمپنيءَ جو مالڪ هو. صحيح ڪرڻ وقت پنهنجو نالو فيروزه غزالي لکيو هئائين.

مان شاديءَ ۾ شريڪ ٿي ڪونہ سگهيس.

ڏهه ورهيه گذري ويا. هڪ ڏينهن ڪارو برقعو پاتل هڪ عورت منهنجي ڪمري ۾ گهڙي آئي. مان ڪيس ويهڻ جو اشارو ڪيو. مان ڪيس سڃاڻي ڪانه ورڪري ڪري پئي ڪيس ڏٺو. سارو لقشو ڏهي ويو هو، ٻر اجا اکيون ساڳيون هيون. رڙ ڪري چيم، ”غزالي.“

”بدنصيب فيروزه“ هن جواب ۾ چيو.

”هي حال چو؟“

چيائين، ”پنهنجي ۽ ٻچي جي پيٽ پالڻ لاءِ تن ڪهرن جو ڪم ڪندي آهيان.“ ائين چوندي هن مون ڏانهن هٿ وڌايا، جن ۾ برتنن ماڃڻ ڪري ڪنا پئجي ويا هئا.

”۽ هي ڪيئن ٿيو؟“ مون پڇيو.

”وڏو داستان آهي سائين، ڪنهن وقت ٻڌائينديس. هاڻي هڪ عرض وٺي آئي آهيان. مون ڪي جهڳيءَ مان ٿا بي دخل ڪن، جا پنهنجو ٻسو گڏ ڪري ٺهرائي اٿم. مون لاءِ ڪجهه ڪيو.“

”۽ شڪور؟“ مون پڇيو.

”لالو له ڪٿو بي غيرت جو. دلال ڪتان جو!“

انسان ڪائنات ۾

حفيظ ڪنبر

روبوٽ اڄ مون کي سويرئي اٿاريو، ڇاڪاڻ ته مون کي ڪم سالگي سيٽي نمبر ٽـو وڃڻو هو ۽ جلدئي واپس اچڻو هو، ڇاڪاڻ تـه ڪجهه دوست چند ٽـان ڪچهري ڪرڻ لاءِ اچڻا آهن. گهر ۾ مون کان ۽ روبوٽ کان سواءِ ڪير ڪونهي. گهر واري ۽ پٽ اسن ڪلهوڪا مريخ تي گهمڻ لاءِ ويل آهن.

مون پاسي کان پيل اليڪٽرانڪ اخبار کڻي سرخي ڏسي وري رکي ڇڏي. اهم خبر اها هئي ته آخري ڪهڪشان بہ ڳولي لڌي وئي آهي ۽ سڀاڻي ٽن ڄڻن جي ٽيم انهيءَ ڪهڪشان ڏانهن روانگي ٿي ويندي.

روبوٽ منهنجي ناشتي لاءِ گوشت جا بسڪيٽ ۽ ڪجهه فروٽ رکيو.

”ايف گاڏي تہ ڏسي آ، ٺيڪ ٺاڪ آهي.“

هو ٽڙڪ ٽڙڪ ڪندو مٿي ڇت تي ويو ۽ آءٌ جيستائين ناشتي مان فارغ ٿي ويس، تيستائين هو واپس آيو.

”ڪيئن آهي؟“

”All Right —“ هن جي سيني تي لڳل پليٽ تي پڙ لکجي ويو، ”چڱو پائليٽ کي گهرائي وٺ.“ هن ٽيبل تي رکيل وائرليس سيٽ کڻي ڳالهائڻ شروع ڪيو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ آءٌ مٿي ويس. پائليٽ چيمپينزي اڳي ئي سيٽ تي پهچي چڪو هو. هي مون وٽ ٽن سالن کان آهي. تمام سٺو تجربيڪار آهي، پنجن فوٽن وارو هي پائليٽ چيمپينزي ڪجهه پري رهندو آهي.

مون موسم جو جائزو ورتو. روشني تمام سٺي هئي. شمسي توانائي تي هلندڙ هن گاڏي لاءِ هولڻ بہ ڪو ايڏو وڏو مسئلو ناهي، جيڪڏهن سج جي روشني ڪا بہ هجي ها تہ ڪشش ثقل جي توانائيءَ تي هلي سگهي ٿي.

پائليٽ چيمپينزي اڄ مون کي خوشگوار موڊ ۾ نظر آيو ۽ سيٽ تي ميڊيڪل سينٽر مان اڪرلدڙ روزاني اخبار پڙهي رهيو هو. هن گاڏيءَ کي اسٽارٽ ڪيو ۽ تمام تيز هلڻ لڳو.

”ڇا ڳالهه آهي اڄ ڏاڍو خوش آهين؟ هن اخبار مون ڏانهن وڌائي ڇڏي. رنگين فوٽو ڏٺم، ان ۾ هڪ ڊاڪٽرياڻي نينڊڙي چيمپينزي تي جهڪيل هئي.

”ڇا ڳالهه آهي، آءٌ سمجهي نٿو سگهان؟“

هن يڪدم Picture plate جو بٽڻ دٻايو. پليٽ تي ميڊيڪل سينٽر جي تصوير اڀري آئي ۽ هڪ ڪمري ۾ پائليٽ چيمپينزي جي گهرواري جي گود ۾ ننڍڙو چيمپينزي هو ۽ پاسي کان ۾ ڊاڪٽر وينل هئا.

”چئبو ته توکي چيمپينزي ڄائو آهي.“

هو غور سان منهنجو منهن تڪڻ لڳو، آءٌ سمجهي ويس ۽ وري چوڻ لڳس.

”ها-ها، ٺيڪ-ٺيڪ يعني تنهنجي گهر واري کي چيمپينزي ڄائو آهي.“

منهنجي انهيءَ ڳالهه سان هن هوائي گاڏيءَ جي اسپيڊ وڌائي ڇڏي ۽ هوا ۾ گهٽتون ڏيارڻ لڳو. سگهوئي سٺي نمبر تو اچي ويو.

گاڏيءَ کي هن هيٺ لاٿو. هيءَ ايئرپورٽ جي ٽيهين منزل هئي. اسان ٻئي لفٽ وسيلي هيٺ پهتاسين. پائليٽ چيمپينزي هڪ رانديڪن جي دڪان تي اچي بيهي رهيو. هن ٻه خودڪار جهاز خريد ڪيا، جن تي چڙهي عموماً ٻار هوا ۾ اڏامندا آهن ۽ پيو ٻه الائي ڪهڙا رانديڪا خريد ڪرڻ لڳو. آءٌ هن کي اتي دڪان تي ئي ڇڏي اڳتي وڌي ويس.

بازار ۾ رش گهٽ هئي، آءٌ Moon Stop کان ٿيندو سڌو Eye بازار ۾ آيس. چنڊ جي اسٽاپ تان ڪافي ماڻهو چنڊ کان اچي ۽ وڃي رهيا هئا. موڪل جي باوجود رش له ڏسي مون کي حيرت ٿي.

آئي بازار ۾ مختلف قسمن جا اشتهار لڳل هئا. مثال: ”هتي هرقسم جون اکيون دستياب آهن.“

”هتي اکيون آساني سان تبديل ڪيون وڃن ٿيون.“

”پنهنجي پسند جون اکيون لڳايو.“

”اليڪٽرانڪ اکيون لڳرايو.“ وغيره وغيره.

شو ڪيس ۾ ڪيترن ئي قسمن جون اکيون پيل هيون. آءٌ اتان کان ٿيندو سڌو بازار لمبر چوڏين ۾ پهتس. هتي ٻه انساني عضوا ملندا آهن ۽ ساڳئي لموني وڏن وڏن بوردن تي لڪيل نظر ايندو.

”طاقتور ڦڦڙ ۽ دماغ لڳرائڻ لاءِ اسان سان رجوع ڪريو.“

”رت جو گروپ تبديل ڪرايو.“

”ٻانهون، ٽنگون ۽ ڌڙڪندڙ دل آسانيءَ سان دستياب آهي.“

آءٌ انهيءَ بازار مان ٿيندو هڪ بوٽ ۾ گهڙي ويس ۽ مريخ جي لاءِ لمبر ملاير picture plate تي گهرواريءَ مرڪندي نظر آئي.

”هيلو پيارا!!“

”هيلو- خبرچار ڏيو توهان جو سفر ڪيئن رهيو؟“

”تمام بهترين، توهان حال احوال ڏيو.“

”بس ڪا خاص ڳالهه ته ناهي، رڳو ايترو چوڻو هو ته اڄ چند تان مهمان اچڻا آهن. جيڪڏهن ڪجهه ڪاڏي پيتي جون شيون توهان اتان خريد ڪري موڪلي سگهو ته بهتر ٿيندو.“
منهنجي گهر واري جي منهن تي مرڪ اچي ويئي.
”ها، اهي ته مون تقريباً چاليهه منٽ اڳ ۾ موڪلي ڇڏيون آهن، هيستائين پهچي چڪيون هونديون ۽ مون کي توهان کان اڳ ۾ روبوٽ ڪال ڪئي هئي ۽ چيو هو.“
”ٺيڪ. ڀلا امن ڪٿي آهي؟“
”امن ته ناناڻن سان ملڻ لاءِ زهره ڏي ويل آهي، هاڻي موٽڻ وارو هوندو.“
”ها ها، مون کي اڳي ئي شڪ هو ته هو ضرور ناناڻن سان ملڻ لاءِ زهره ڏي ويندو ٺيڪ ٿيو - اوڪي.“
آءٌ ٻاهر نڪري آيس. وڏي بازار ۾ به رش نه ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس. سوچڻ لڳس ته آخر ڇا ڳالهه آهي جو شهر ۾ رش ڪونهي؟
”نه اڄ سربراه جي تقرير آهي، نه ئي موسميات کاتي وارن طرفان برسات وسائڻ جو پروگرام آهي، جيتوڻيڪ اڄ موڪل جو ڏينهن به آهي.“
”هيلو!“ منهنجي ڪلهي تي پويان کان ايندڙ ڪنهن شخص هٿ رکي خيالن کي ٽوڙي ڇڏيو.
”هيلو.“ مون ڏٺو ته سربراه هو.
”توهان زمين جا ئي آهيو؟“ هن هلندي هلندي پڇيو.
”جي بلڪل، ڇو؟“
”مون سمجهيو ته توهان زهره کان آيا آهيو.“
”پر جيڪڏهن زهره کان آيل هجان ها ته به اجنبي ته نٿو ڇئي سگهجان نه.“
”بلڪل ائين آهي، توهان صحيح آهيو.“
”توهان ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟“ مون پڇيو.
”في الحال ته ناشتي ڪرڻ جي سوڌ ۾ آهيان، توهان به هلو ته سامهون گڏجي هلي ناشتو ڪريون.“
”نه مهرباني! آءٌ اڳ ۾ ئي فل آهيان. جيڪڏهن چئو ٿا ته ڪمپني ڪجي ٿي، مون کي به ڪجهه منٽ والدڪائي آهي.“
”مهرباني!“
اسان سامهون چوطرف گهمندڙ هوٽل ۾ گهڙي وياسين. روبوٽ کان ٽوڪن وٺي مشين ۾ داخل ڪيوسين. انهيءَ گهڙي مختلف قسمن جا بسڪيٽ، فروٽ، ڪافي، پيٽز وغيره پلاسٽڪ باڪس ۾ نڪري آيا.

”هي فروٽ توهان ڪڏهن کاڌو آهي.“ هن هڪ ٽڪنڊو ميوو مون ڏانهن وڌائيندي چيو. ڪنهن وقت ۾ اهو فقط مريخ ۽ زهره تي پيدا ٿيندو هو پر هاڻي پنهنجي پوري ڌرتي تي تمام گهڻو ٿي سگهي ٿو.

”سربراه صاحب! مون هڪڙو تمام پراڻو ڪتاب پڙهيو، جيڪو تمام آڳاٽو چيو وڃي ٿو. انهيءَ ۾ لکيل هو ته چنڊ تي پهچڻ لاءِ ماڻهو جيڪي گاڏيون ٺاهيندا هئا، سي ءِ ايڏيون ته وڏيون هوائيون هيون، جو انهن کي ٺاهڻ لاءِ سالن جا سال لڳي ويندا هئا.“

”ها، بلڪل ائين هو“ هو ناشتو ڪندو رهيو.

”ڪنهن وقت ۾ چون ٿا ته هن ڌرتيءَ تي تمام وڏا زلزلا ايندا هئا، طوفان ايندا هئا، جبل ڦاٽي پوندا هئا، گرمي ٿيندي هئي ته تمام گهڻي گرمي ۽ سردي ٿيندي هئي ته بي انتها سردي. هر خطي جي پنهنجي موسم هوندي هئي. ڇا اهو سچ آهي؟“

”بلڪل ائين هو.“

”ميڊيڪل جي تاريخ ۾ ته ڪينسر، ايڊز، هارٽ اٽيڪ جهڙين بيمارين جا ٽالا اچن ٿا جيڪي موتمار هيون ۽ هزارين ماڻهو مري ويندا هئا، اهو به سچ آهي؟“

”ائين آهي محترم.“ سربراه چيو. انهيءَ دور جا ڊاڪٽر ته جيئرن مريضن جي جسمن کي وڍي، ٽڪي پوءِ آپريشن ڪندا هئا. تصور ڪر ته جيئرن انسانن کي وڍڻ ٽڪڻ ڪيترو نه ڇرڪائيندڙ آهي.

”بس، بس، اڳتي نه چئو ڪجهه، مون کي ڊپ ٿو ٿئي.“ مون چيو.

”پر توهان کي خبر هئڻ گهرجي ته اهي ڊاڪٽر ته انسانن کي بچائڻ لاءِ ائين چيرڦاڙ ڪندا هئا، پر ڪڏهن ته انسان هڪ ٻئي کي ماريندا هئا. تو کي خبر آهي ته جنگ لڳندي هئي ته...“

”جنگ ڇا آهي؟“ مون سربراه جي ڳالهه ڪٽيندي چيو.

”ڪنهن زماني ۾ هي پوري دنيا ائين حصن ۾ ورهايل هئي، جيئن اڄڪلهه پنهنجي ڪائنات. ڌرتي تي مختلف ٽڪرن کي ليکي ملڪ چيو ويندو هو، هر ملڪ جو سربراه الڳ هوندو هو. ملڪن جون حدون وڌائڻ ۽ بچائڻ لاءِ وڏيون ويڙهون ٿينديون هيون...“

”ويڙه ڇا آهي سائين؟“ مون وري ڳالهه ڪٽيندي چيو.

”ويڙه ۽ جنگ هڪڙي معنيٰ رکندڙ لفظ آهن. سمجهو ته امن جو ضد آهي جنگ يا ويڙه. شايد توهان تاريخ کان اڻواقف پيا لڳو... ته انهن ويڙهن ۽ جنگين ۾ ماڻهو تمام گهڻا ختم ٿي ويندا هئا.“

”جنگ ڪيئن ڪئي ويندي هئي سائين؟“

”هٿيارن سان. جن اوزارن ۽ مشينن سان جنگ لڙي ويندي هئي، انهن کي هٿيار چئبو هو. بم هوندا هئا يا ميزائل، ٽئنڪون وغيره انهن جا مختلف ڦالا هوندا هئا.“

آءٌ حيرت مان سندس منهن تڪڻ لڳس. هن کي تاريخ جي تمام گهڻي ڄاڻ هئي. هو ڳالهائيندي ڪان فارغ ٿي چڪو هو. ”چڱو دوست ڪنهن ٻئي موقعي تي ڪچهري ڪنداسين، اجازت.“ ۽ هو تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري ويو. آءٌ ڪجهه وقت سوچيندو رهيس ته انسان جو ماضي ڪيڏو وحشيانو رهيو آهي ۽ تصور ئي تصور ۾ جنگ جو نقشو چٽڻ لڳس، پر مون کي ميزائلن، بمن ۽ ٽئنڪن متعلق به خبر ڪونه هئي، تنهنڪري مون سوچڻ ڇڏي ڏنو ۽ ٻاهر نڪري پلاسٽڪ جي ٺهيل رستي تي اچي بيٺس.

مون ڏٺو ته ڪجهه ماڻهو گڏجي چڱي خاصي ٽولي ۾ هڪ طرف وڃي رهيا هئا. انهن جو رخ شهر جي انهيءَ ميدان طرف هو، جتي ماهوار شهرين جي ڪانفرنس ٿيندي هئي يا چنڊ، زهره ۽ مريخ تان آيل راندين جي ٽيمن جا مقابلا زمين جي ٽيمن سان ٿيندا هئا. آءٌ سوچڻ لڳس ته ٿي سگهي ٿو ته اڄ ڪا راند هجي ۽ آءٌ به انهن سان گڏ هلڻ لڳس.

ميدان ۾ تمام گهڻي رش هئي. آءٌ شهر جي رستن تي ماڻهن جي لهه هڻڻ واري ڳالهه هاڻي سمجهي ويس. تقريباً شهر جا سڀ ماڻهو هتي گڏ ٿي چڪا هئا. مون پري کان ڏٺو ته آخري چيڙي تي ٺهيل چبوتري تي ٽي شخص بيٺل هئا. ماڻهن جي گهڻي رش سبب ميدان جي مختلف پاسن کان ۽ وچ ۾ ڪيترين ئي پڪچر پليٽس لڳائي ڇڏيون ويون هيون.

آءٌ انهن ٽنهي شخصن جي ويجهو پهچي ويس. واقعي اهي انسان ئي هئا، پر انهن جي بناوت ڪجهه مختلف هئي. ٽنهي جي پيرن ۾ چار چار آڱريون هيون ۽ هٿن ۾ به ساڳيو تعداد هو. سندن هٿن جي ٽائپنگ آڱري نسيدي هئي. ٽنهي کي بدن تي وار هئا، ڪنن کي مٿان ڏڪ به هئا، جيڪي چري پري نه ٿي سگهيا. مٿي تي وار به هئا ۽ ٽنهي شخصن جا قد الڳ الڳ هئا.

هڪ شخص، جيڪو کاٻي طرف بيٺل هو، تنهن جو قد ٻن ٻين کان ننڍو هو. سندس بدن هڪ ڪپڙي سان ڍڪيل هو. هُن جي ڇهن آڱرين وارا پير اگهاڙا هئا. هو هر هر هڪ ٽنگ تي بيهو ٿي ۽ ڪافي دير تائين بيهي سگهيو ٿي. ڇهن آڱرين واري هڪ هٿ ۾ ڪنهن ڌاتو جي ٺهيل گول شئي هئس، جيڪا پاڻي پيئڻ جي ڪم اچي سگهي ٿي. هن جي نڪ کان هيٺ وار به هئا ۽ ڳلن تي پڻ وار هئس.

ٻيو شخص جيڪو انهيءَ جي پر ۾ بيٺل هو، سو قد ۾ ٻين شخص کان ڪجهه وڏو هو. هن جي مٿي تي وڏو ڪپڙو ويڙهيل هو، جنهن مان سندس ڊگها وار ٻوڙيان کان نظر اچي رهيا هئا. سندس اکيون قدري ننڍيون هيون. ڪيس ٽنگن تي الڳ ڪپڙو ويڙهيل هو ۽ مٿين حصي تي چمڙي جو غلاف چڙهيل هو.

هن جي ٻه نڪ ۽ مٿين چپ جي وچ ۾ وار هئا ۽ هيٺين چپ کان هيٺ ٻه وار تڪنڊي شڪل ۾ لڙڪيل هئا. هن جو رنگ چوٽي قد جي ماڻهوءَ کان مختلف هو، پر ڪ ٻنهي جو هڪجهڙو هو، سندس هڪ هٿ ۾ چمڪندڙ چهنبدار ڊگهي شيءِ هئي، جيڪا هرهر هلائي رهيو هو.

ٽيون شخص ٻنهي کان قد ۾ ڊگهو هو. سندس ڳلن تي بلڪل ننڍا ننڍا وار هئا، پر نڪ ۽ چپ جي وچ ۾ جيڪي وار هئس سي وڻيل نظر اچي رهيا هئا. هن جو رنگ ڳاڙهو ۽ اڇو هو ۽ وارن جو رنگ ٻه پورو هو. ڪيس مٿا ڪپڙا پاتل هئا، ڪنن وٽ فقط سوراخن جي بجاءِ مٿان ڍڪ ٻه هئس. هن جي پيرن ۾ تمام سني جتي نظر اچي رهي هئي، ۽ آڱريون صاف ظاهر هيون. سندس هٿ ۾ ڪتاب هو، اهڙوئي پراڻو جيڪو مون پڙهيو هو، ڏکي منهن وارو هيءُ شخص بدن ۾ پريل هو.

آءٌ ٽنهي شخصن کي حيرت مان ڏسي رهيو هوس. ٽئي شخص ڳالهائي نه پئي سگهيا. مون محسوس ڪيو ته الهن کي ٻه تمام گهڻي حيرت ۽ حيرانگي آهي. ڪجهه دير کان پوءِ هڪ ميني ايئر بس سامهون عمارت جي ڇت تي آئي ۽ اعلان ٿيو:

”دوستو! اسان هن مخلوق کي هتان کان وٺي وڃي رهيا آهيون. ڪين سائنس جي انسٽيٽيوٽ ۾ داخل ڪري سندن حياتياتي ۽ نفسياتي جائزو وٺي ٽن ڪلاڪن ۾ انهن بابت توهان کي انفارميشن بيورو معلومات فراهم ڪندو.“

سچو مجموعو ٽٽي ويو ۽ آءٌ ٻه هاندو اچي پنهنجي گاڏيءَ ۾ ويهي رهيس. مون کان اڳ ۾ پائليٽ چيمپينزي ڪوڙ سارن خودڪار رالديڪن سان پهچي چڪو هو.

شام ۾ ڪافي دير هئي، بهرحال اسان جلدي جلدي گهر پهچي وياسين. مون ڏٺو ته انفرميشن بيورو کي انهن ٽن عجيب غريب شخصن متعلق معلومات ڏيڻ ۾ اجا پورا ٽي ڪلاڪ هئا.

پائليٽ چيمپينزي مون کي ڇڏي هليو ويو ۽ مون ڪافي وقت آرام ڪيو ۽ اٿي ڏٺم ته شام چڱي خاصي ٿي چڪي هئي. مون کي تمام گهڻو انتظار انهيءَ رپورٽ جو هو، جيڪو سائنسي انسٽيٽيوٽ نشر ڪرڻ وارو هو. مون گهڙيءَ ۾ ڏٺو ۽ اندازو لڳايم ته هيستائين تحقيق يقيناً مڪمل ٿي چڪي هوندي. انهيءَ الدازي دوران سائونڊ سيٽ مان آواز اچڻ لڳو: ”هلو دوستو! سائنسي انسٽيٽيوٽ جي تحقيق موجب ته اڄ جيڪي ٽي انسان نما جاندار هٿ آيا هئا، اهي پنهنجي اداري وٽ بلڪل نارمل حالت ۾ آهن. هيستائين جي تحقيق دوران انهن ٽنهي جو فضا مان آواز ڳولي هٿ ڪيو ويو آهي. آواز جي ڪمپيوٽر انهن آوازن جي تصديق ڪري ڇڏي آهي. هيستائين جي ڪوشش سان انهن فقط پنهنجي ٻوليءَ ۾ ٽالا ٻڌايا آهن. (پڪچر

بليت تي هڪدم لنڊي قد واري شخص جي تصوير اچي وئي) هي شخص پنهنجو نالو سقراط ٻڌائي ٿو ۽ چوي ٿو ته. آءٌ عقل جو اڪابر آهيان."

انهيءَ کان پوءِ ٻئي ڏاڙهي واري ننڍين اکين واري شخص جي تصوير ظاهر ٿي.

"هن شخص پنهنجو نالو چنگيز خان ٻڌايو آهي ۽ خود کي وڏو فاتح ٿو چوي."

ان بعد آخري شخص ظاهر ٿيو ۽ آواز آيو.

"دوستوا هي ٽيون شخص پنهنجو نالو شيڪسپيئر ٿو ٻڌائي ۽ وڏي اديب ۽ ليک هئڻ جي دعوي ٿو ڪري."

"دوستوا سندن ٻوليءَ کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ سائنسي انسٽيٽيوٽ جو ڪمپيوٽر سيڪشن ڪوشش ۾ آهي، سياڻي انهيءَ سلسلي ۾ ٽي ماهر لفسياتدانن، تاريخدانن، ٻوليءَ ۽ ادب جي ڄاڻن جو اجلاس ٿيندو. اعلان ختم."

آءٌ هڪدم سوچ ۾ ٻڏي ويس ۽ پنهنجي چند کان آيل دوستن جي پهچي وڃڻ جو به احساس ڪونه ٿيم.

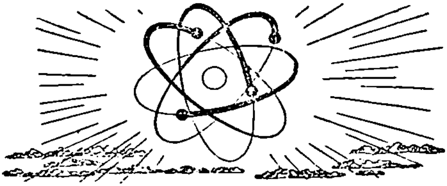

اُومر ۽ ماهو

بلوچي لوڪ ادب

سنڌيڪار: ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

ترتيب ۽ ڳولا: جميل زبيري

آومر ۽ ماهَو، زامران جي علائقي جا رهندڙ هئا. هي علائقو تربت شهر کان اٽڪل ٦٥ ميلن جي مفاصلي تي آهي. آومر جي ماءُ، ماهَو جي ماسي هئي. ماهَو ٻالڪپڻ ۾ ئي يتيم ٿي ويئي هئي ۽ سندس ماسيءَ کيس لپايو هو. هن جي مرضي هئي ته ٻيئي ٻار وڏا ٿين ته سندن شادي ڪرائي وجي.

جڏهن آومر وڏو ٿيو ته ماڻس کيس پنهنجيءَ راءِ کان واقف ڪيو، پر آومر اها ڳالهه قبول نه ڪئي ۽ چيائين ته ماهَو ڏاڍي گدلي رهي ٿي، انهيءَ ڪري هو ساڻس شادي نه ڪندو ۽ اهو چئي هو سنڌ ڏانهن هليو ويو.

انهيءَ ڳالهه کي ڪافي عرصو گذري ويو ۽ جڏهن کيس يقين ٿي ويو ته هاڻي ماهَو جي شادي ٻئي ڪنهن هنڌ ٿي چڪي هوندي ته پوءِ هو هڪ دفعو پنهنجي علائقي ۾ موٽي آيو. جيئن ته هو گهڻي وقت کان پوءِ واپس موٽيو هو، تنهنڪري کيس ملڻ لاءِ ڪيترائي مٽ مائٽ اچي گڏ ٿيا. انهيءَ زماني جي رواج پٽاندر سندس مائٽياڻيون رئي سان هٿ ڍڪي، سندس هٿ جهلي چمي رهيون هيون. انهن عورتن ۾ ماهَو به شامل هئي. هوءَ به پنهنجو هٿ رئي ۾ ڍڪي، جڏهن آومر جو هٿ چمڻ لڳي ته آومر کيس غور سان ڏٺو. هاڻي هوءَ ماماڻجڻ کان پوءِ ڏاڍي سهڻي ۽ ناهوڪي ٿي پيئي هئي ۽ وقت سندس سونهن کي هيڪاري وڌائي ڇڏيو هو. آومر کيس نه سڃاڻي سگهيو. پر سندس سونهن کان ڏاڍو متاثر ٿيو. هن سندس ماءُ کان هن جي باري ۾ پڇيو، جنهن کيس ٻڌايو ته هيءَ اهائي ماهَو آهي، جنهن کي تون ٺڪرائي هليو ويو هئين ۽ هاڻي سندس شادي ٿي چڪي آهي. اها ڳالهه ٻڌي ٻاڻ ڏاڍو پڇتايائين.

آومر پهرين ئي نظر ۾ دل جو سودو ڪري چڪو هو. هو اڪثر سندس گهر کيس ملڻ لاءِ ويندو هو، پر ماهَو جي سس کي آومر جو هن طرح بار بار اچڻ ۽ ماهَو سان ملڻ نه وڻندو هو. تنهنڪري ماهَو جي سس آهستي آهستي پنهنجي پٽ جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا ۽ ڏسندي ڏسندي ماهَو جي مڙس جو شڪ يقين ۾ بدلجي ويو.

ماهُو جا ست ڀائر هئا، تنهنڪري ماهُو جي سس ۽ مڙس گڏجي ماهُو جي ڀائرن جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا ۽ ڪين ماهُو ۽ آومر جي خلاف ڏاڍو ڀڙڪايو ۽ ٻنهي جي ٻاري ۾ طرحين طرحين جون ڳالهيون ۽ سندن محبت جو قصو پوري علائقي ۾ مشهور ڪري ڇڏيو. شروع شروع ۾ ماهُو جي ڀائرن انهن ڳالهين تي يقين نه ڪيو. پر جڏهن ڳالهه پوري علائقي ۾ ڦهلجي ويئي ۽ سڀني ماڻهن ۾ انهي ڳالهه جو چرچو ٿيڻ لڳو، ته اهو سندن غيرت جو سوال بڻجي ويو. انهيءَ ڪري هنن فيصلو ڪيو ته هن ذلت ۽ بدنامي کان بهتر آهي ته هو پنهنجي ڀيڻ کي قتل ڪري ڇڏين. تنهنڪري هنن ماهُو جي مڙس کي پاڻ سان ملائي ورتو ۽ هڪ ڏينهن سڀني گڏجي ماهُو کي قتل ڪري ڇڏيو.

هاڻي هنن آومر کي به قتل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر آومر کي سندن منصوبي جي خبر پئجي ويئي. انهيءَ ڪري هن سندن مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

بليده وٽ، ڪليل ميدان ۾ ٻنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ آومر ڏاڍي بهادري ڏيکاري. هن مقابلي ۾ ماهُو جا پنج ڀائر ۽ مڙس به مارجي ويا ۽ ان سان گڏوگڏ آومر به وڙهندي مارجي ويو. اڄ به آومر ۽ ماهُو جون قبرون تربت شهر کان اٽڪل سٽر ميل پري آومري ڏن ٽالي ميدان ۾ موجود آهن ۽ سندن داستان کان هر بلوچ واقف آهي.

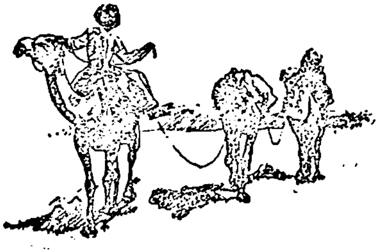

تبصرا

(نوان سنڌي ڪتاب)

جامع سنڌي لغات

مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
شايع ڪندڙ: سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو/حيدرآباد
قيمت: هڪ سؤ پنجاه رپيا.

سنڌي ادبي بورڊ جيڪي ڪتاب شايع ڪيا آهن، سي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي موضوعن جي لحاظ کان لک لهن، پر "جامع سنڌي لغات" جو ڇيڇي تيار ٿيڻ هڪ ليک فال آهي. سنڌي زبان کي مڪمل ۽ معياري لغات جي گهڻي وقت کان اشد ضرورت هئي، ليڪن اهڙو ڪو سنڌي زبان جو ڄاڻو، هڏڏوڪي، اورچ ۽ عالم لڪري لروار نه ٿيو، جو سُهرَ کي منهن ڏيئي. سچ پچ ته هڪ جهولي ۽ شاهوڪار ٻوليءَ کي جامع، مستند ۽ معياري لغات اسر هجي، سا ڳالهه مهٽي هاب هئي، پر جَس جڳائي محترم سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي، جنهن پنهنجي قيمتي حياتيءَ جو ڪپل حصو، ان سجائي ڪم ۾ صرف ڪري، امان جو ڳاٽ اوچو ڪيو ۽ سڀ مهٽا موڪي ڇڏيا.

"جامع سنڌي لغات" جي سهيڙ ۽ سموهه ۾ ڊاڪٽر صاحب ڪهڙا ڪشالا ڪيا هوندا يا ڏونگر ڏوريا هوندا يا جهر جهنگ جهاڳيا هوندا، سو ته ڊاڪٽر صاحب ٻڌائي نه ٻڌائي، پر سندس ڪيل ڪرتي دلالت لاءِ ڪافي آهي. اهڙي انڪائني ڪم لاءِ محترم سائين مهاڳ ۾ ڏيکاريو آهي ته "جنوري ١٩٥٢ کان وٺي ڪم باقاعدي شروع ڪيو ويو ۽ رات ڏينهن جي لڳاتار محنت سان "الف" کان وٺي "ي" تائين سڄي لغات ويهن وڏن هٿ لکيل جلدن ۾ ٽن سالن جي مقرر مدي اندر ڊسمبر ١٩٥٤ع ۾ جوڙي راس ڪئي وئي."

ٽن سالن جي مختصر مدي ۾ هيڏو سارو ڪم هر طرح مڪمل ٿي وڃي، سا ڳالهه، ڪنهن به صورت ۾ معجزي کان گهٽ نه آهي. جن عالمن، اديبن، محققن ۽ ماهرن، هن ڏس ۾ پنهنجيءَ ڀَر ۾ ڪوشش ٻئي ڪئي آهي، سي ئي ان معجزي جي تصديق ڪري سگهندا.

قبول ٿو ڪجي ته سنڌ مان ڪارڪنن به لغوي مواد موڪليو ۽ ڇاپي توڙي قلمي مواد مان به اليڪ الفاظ ڪڍيا ويا، پر الهن سڀني لفظن جي صحت سالم رکڻ لاءِ ٺُز معنيٰ ۽ ڪن

حالتن ۾ شاهد ڏيڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب ڪيڏو نه ذهني ٻورهيو ڪيو هوندو؛ ڇاڪاڻ ته هي ڪم پنهنجي ليکي هڪ ٿڪائيندڙ ۽ بيزار ڪندڙ آهي. چوندا آهن ته جنهن ڪم ۾ ليت صاف هوندي ته يقيناً مراد حاصل ٿيندي. اهوئي سبب آهي، جو ڊاڪٽر صاحب اڪيلي سر لغوي ميدان کي سَر ڪري ويو ۽ اُتي وڃي پهتو، جتي ٻئي ڪنهن جي پهچڻ جي جاءِ نه آهي. وڏي ڳالهه ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ٻورهئي جو معاوضو نه ورتو آهي؛ ڇاڪاڻ ته هي ڪم سنڌس سڪ جي سودي جو نيڪ نتيجو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. هو مڃيل مورخ ۽ محقق آهي. هن دور جو وڏو پارکو آهي. خاموش مبصر جي حيثيت ۾ هُن سيني کي ڏنو آهي، جيڪڏهن ڪنهن ۾ ڪي ڪڻا ڏسي ٿو ته ٻي ڏڙڪ ان کي خط ذريعي همٿائي ٿو، ته جيئن ادبي ميدان ۾ سندس قدم رڪجي نه بيهي. هھڙي فياضي ۽ سخا اڄ جي دور ۾ اسان تمام گهٽ ڏٺي. خدا شل کيس عمر دراز بخشي.

سنڌي زبان جي هيءَ بهترين ’جامع لغات‘ آهي، جنهن ۾ لفظن جا ڌاتو ۽ اشتقاق نظر ايندا. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر سنڌيلي جي ”تحقيق لغات سنڌي“ به ان ئي اصول تي تيار ڪيل آهي، پر ڊاڪٽر بلوچ جي لغات جو ادبي رتبو البته مٿاهون آهي. ٻين به ڪافي عالمن دماغ ڊوڙايا، پر هھڙي جامع شيءِ جوڙي نه سگهيا.

لغات ۾ لفظن کي ڇڇيءَ طرح کوليو ويو آهي. مثلاً نارَ جي عضون جا نالا، ڪرين جي مختلف قسمن جا نالا، شڪاري پکين جا نالا مطلب ته ڪاٻه اهڙي چيز نه ڇڏي وئي آهي، جنهن کي ڊاڪٽر صاحب ياد نه ڪيو هجي. ائين ڪٿي چئجي ته لغات ڊاڪٽر صاحب جي ’لوڪ ادب‘ جي وسيع معلومات ۽ لغوي ڄاڻ جو نچوڙ آهي، ته ڪو مبالغو نه آهي.

’جامع سنڌي لغات‘ سنڌي لفظن جو هڪ اٿاهه ساگر آهي، جنهن جي تَرَ تائين ڊاڪٽر صاحب ويو آهي، ۽ لفظن جي باري ۾ ڪيترين ئي ليون حقيقتون آنديون اٿس، جن جي اڳ ۾ ڪيترن کي خير ڪا خبر هئي. جيئن ته انهيءَ قسم جي هيءَ پهرين ڪوشش آهي، تنهنڪري ٿي سگهي ٿو ته ڪن اڻ ڏٺ سببن ڪري محترم سائينءَ کان لفظن ۽ اصطلاحن جي باري ۾ ڪي حقيقتون رهجي ويون هجن. ان سلسلي ۾ اسان پنهنجا ويچار هيٺ پيش ڪيون ٿا:

پروفن جون غلطيون

نار خدا (ص: ٢٧٧٢) ’نار خدا‘ بدران ”ناو خدا“ ٿيڻ کپي.

لـاهـر (ص: ٢٧٨٧) جانور جو هڪ قسم— هتي ٿيڻ کپي ’جانور‘.

پنڌرهن (ص: ٢٨٧٧) ٿيڻ کپي ’پندرهن‘.

رائيگان (ص: ٢٩١٠) ٿيڻ کپي ’رائگان‘.

لنهائين (ص: ٢٨٣٧) ٿيڻ کپي ’لهائين‘.
مُنڪ (ص: ٢٧٠٨) ٿيڻ کپي ’مڪ‘.
وانگڻ (ص: ٢٨٩٧) ٿيڻ کپي ’واڱڻ‘.
پانرن (ص: ٢٨٤٤) ٿيڻ کپي ’پانرڻ‘.

اصطلاحن تي ڌيان

کَٿو ڪَتِڙيو ڪٿي پنيان پوڻ = سچي دل سان ڪم ڪرڻ (ص: ٣١٠)، ڪَتِڙيو = خرزين، پورو، پوري، ڳوڻ، ڳوتري، جهولي (ص: ٢٢٣٢)، اهو ڪتِڙيو لفظ ’سير ڪوهستان‘ (ص: ٨٦) تي به نظر اچي ٿو: اُڏ لوڻيءَ جو انگ تي، اُڏ ۾ خان ڪتِڙيو (سانوڻ). لغات جون معنائون به ٺيڪ آهن، پر پنهنجي طرفان ڪجهه وضاحت ڪجي ٿي. ’مارو‘ غربت سبب، لوڻيءَ جي اُڏ سان هڏن ڍڪين ۽ باقي اُڏ ۾ گاهه پنو ٻڌي پناڙن، ڪلهي يا سر تي رکندا آهن، انهيءَ گاهه پٺي جي بدل هتِڙ کي ’ڪتِڙيو‘ چوندا آهن. اصطلاح ۾ ڪٿو (ڪٿي، ڳوڻ جي ٽپڙي) ۽ ڪتِڙيو (خرزين، ڳوڻ وغيره) قريب قريب هڪ ئي معنيٰ ۾ ڏيکاريل آهن، تنهنڪري ڪٿو ۽ ڪتِڙيو مان اصطلاحي ۽ لغوي مقصد پورو نٿو ٿئي. اسان جي ناقص راءِ موجب، هيئن ٿيڻ کپي، ڪٿو ۽ ڪُريو ڪٿي پنيان پوڻ.

ڪٿو = جنهن ۾ گاهه پنو ٻڌجي.

ڪُريو = ڪرٻي، رنبي، رلبو.

جڏهن گاهي (گاهه ڪندڙ) گاهه يا ڇِهر ڪرڻ ويندو آهي، ته ڪٿي (گاهه پٺي لاءِ) ۽ رنبو (گاهه يا ڇهر ڪٽڻ يا ڪرڙڻ لاءِ) کڻندو، تنهنڪري، اصطلاح جا لفظ ٿيڻ کپن:

ڪٿو ۽ ڪتِڙيو نه، پر ڪَٿو ۽ ڪُريو.

هندڪي اچار وارا الفاظ

ڪيترا اهڙا به الفاظ نظر چڙهن ٿا، جن مان هندڪي آچار جو آواز پيو اچي. لغت ۾ درست آچار سان لفظ اچڻ کپن، پوءِ ڪٿي ڪهڙي به قوم يا طبقي جا چولا آچاريل هجن. جامع لغات سنڌي جي صفحي ٢٨٠٢ تي هن ريت لکيل آهي:

الف- نيران = کهوٽ جي پيڻ.

اسان جي خيال موجب نران بدران ’نڙان‘ يا ’نيڻان‘ ٿيڻ کپي. ’ليران‘ هڪ ئي پڪ هندڪو آچار آهي، جيئن ڪي هندو ماڻهو ’کهوڙو‘ کي ’کهورو‘ ۽ ’پوڙ‘ کي ’پور‘ چون. نظر ائين ٿو اچي ته اهو لفظ ڪنهن ڪاڪي جي ’ڪوش‘ مان ڪڍيو ويو آهي ۽ جيئن جو تيئن داخل ڪري ڇڏيو آهي. ’نٿان‘ ۽ ’نڙان‘ ٻئي درست آهن. ڇاڪاڻ ته ’ڻ‘ ۽ ’ڙ‘ ڪن حالتن ۾ پاڻ ۾ مٽبا آهن، جيئن:

توڙي = توٽي
سَڙڪ = سَٽڪ
ڪُڙڪ = ڪُٽڪ
ماڙهو = ماٺهو
ب- اڙگهٽ = اڙي جي اندران هوا لاءِ هڪ ڇَلانڻين للي (ص: ۲۸۰۴).
ارگهٽ = لڙيءَ جو گهٽ، اهو اچار غلط آهي.
ٺيڪ ڪيپي! لڙگهٽ = لڙيءَ جو گهٽ.

لفظن جا شاهد

لفظن ڪي پڪي پايه تي بيهارڻ لاءِ، 'سنڌي لغات' ۾ ڪن اوکن لفظن جا شاهد ڏنل آهن، جي لغوي خيال کان بلڪل موزون آهن، پر الهن مان ڪي اڌورا آهن، جي لغات جي ريسرچ ۾ مولجهارو پيدا ڪن ٿا. مثلاً:

۱- لوڪ جي! بهتان ۽ خواري سنڌي،
سِرَ سِڻي ڪاري ڪِٺن ڪي مَڙد. (گ) ص: ۲۲۰۱

'ڪاري' لفظ لاءِ شاهد پيش ڪيل آهي، پر اڌورو، اهو بيت "ديوان گل" مان ڏنل آهي، جو هن ريت آهي:

۱- لوڪ جي بهتان ۽ خواري سنڌي،
سِرَ مٿي ڪاري ڪٺن ڪي مڙس ڏڱ. (گل)

بيت جي پڇاڙيءَ ۾ 'گ' ڏنل آهي، اتي "گل" اچڻ گهرجي.

۲- "وائي" جي لفظ جو شاهد. ص: ۲۹۰۷
"رڻان راتو ڏينهن، جيئن ان جي وائيءَ ۾ ور ڳهنا." (ڪلياڻ - شاهه).
اها مصرع ته سر مارئيءَ ۾ آهي، نه 'ڪلياڻ' ۾!

ساڳين لفظن جو ورجاءُ

ڳرچ ڳيرون = چاڪري، ٽهل، ڳوٺناٿ.
ڳرِ ڪرڻ = ڳهڻ ڪرڻ، ضد ڪرڻ. ص: ۲۳۰۲.
اهي ساڳيا لفظ ۲۳۰۳ تي به نظر اچن ٿا.

لفظن جا بنياد هڪ اصول تي رکيل نه آهن

گهڙي (پراڪرت، گهڙيا. سنسڪرت گهٽڪا)، ڏينهن رات جو سٺون حصو، ص: ۲۴۴۱.
لاک (سنسڪرت لڪ. پراڪرت لڪا) محنتائي لاهو ص: ۲۴۶۳.
پهرين لفظ (گهڙي) جي اصل لفظ لاءِ پراڪرت لفظ ڏيکاريل آهي ته ٻئي لفظ (لاک) جي اصل لفظ لاءِ سنسڪرت لفظ ڏيکاريل آهي. ترتيب هڪ ٺيڪ ڪيپي، جا ٻوليءَ جي قدامت سان

ٺهڪي اچي. پيو تہ پراڪرت ۽ سنسڪرت لفظن تي اعرابون اچڻ ڪپن تہ جيئن اچار جي صحيح خبر پوي.

هن جلد ۾ ڪيترن لفظن جي پوري ڏيڻ تي ڪي لشاليون قائم ڪيون ويون آهن، جن بابت 'مهاڳ' ۾ ڪوبہ اشارو ڪونهي. جيئن: ١- ف-ج. ٢- س-ش. ٣- ن-ب. ٤- هير وغيره. اهڙيءَ طرح لغات جي مواد ۾ موسوي، سنديلو، پرمانند، حامي وغيره جا نالا ملن ٿا، خبر نہ آهي تہ ڪهڙي خيال ڪان آلدل آهن.

بهرحال، جامع سنڌي لغات، سنڌي لفظن جو هڪ بيش بها خزانو آهي، جنهن مان هرهڪ محقق ۽ اديب پنهنجي من موافق مدد وٺي سگهي ٿو.

پڇاڙيءَ ۾ وس وارن ڪي مخلصاڻہ گذارش آهي تہ لغات جي سڀني جلدن ڪي هڪ ڀيرو وري بہ باريڪ نظر سان ڏنو وڃي، تہ جيئن اهي اڻ لکا عيب دور ٿي وڃن. بورڊ کي گهرجي تہ هن ڪم ڪي اوليت ڏئي جيترو جلد ٿي سگهي، پورو ڪري ڇڏي، جنهن ۾ سنڌس ئي ڪاميابيءَ جو راز مضمر آهي.

— آفتاب ابڙو

تاريخ طاهري

ترجمو: اياز همايوني؛ سائيز ڊيمي؛ صفحا ٢٤٤؛ قيمت ٨٠ رپيا؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٨٨ع.

ارغونن جي قبضي (٩٢٧هـ) بعد، سنڌ جي تاريخ ۽ سماج جو نئين سري سان مطالعو شروع ٿيو. نون حاڪمن هتان جي عوام، حاڪمن، ساهت ۽ اتهاس بابت معلومات حاصل ڪرڻ گهري. ان ريت قندار ۽ هرات توڙي ايران ڪان آيل اديبن، عالمن ۽ محققن - سنڌ بابت قلم کنيو ۽ ڏ سنڌي ڏ سنڌي انهن ڪيئي ڪتاب تيار ڪري ورتا. شاعرن جا تذڪرا تيار ٿيا. تاريخ بابت ڪتاب لکيا ويا. ان سان گڏ سنڌ جي ليبر تاريخي قصن ۽ رومانوي داستانن کي فارسي نثر توڙي نظر ۾ منتقل ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت سورهين ۽ سترهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ متعلق، بلاشبہ متعدد بنيادي دستاويز تيار ڪيا ويا. جيتوڻيڪ اهي دستاويز هڪ طرفي، سطحي ۽ سنڌي عوام دشمنيءَ تي مبني آهن، تاهم اڄ انهن جي اڀياس ڪان سواءِ ان دور جو مطالعو ممڪن ڪونهي. سترهين صدي عيسويءَ جي ابتدائي حصي ۾ جيڪي فارسي تاريخون سنڌ بابت لکيون ويون، انهن ۾ "تاريخ طاهري" بہ هڪ آهي. هي ڪتاب سيد طاهر محمد من ١٠٣٠هـ/١٦٢١ع ڌاري "بيگلار نامہ" ڪان پوءِ ۽ "مظهر شاهجهاني" ڪان اڳ تيار ڪيو. بنيادي طرح هي ڪتاب ٺٽي جي تاريخ جي حيثيت ۾ تيار ٿيو، تاهم جيئن تہ ٺٽو صدين تائين سنڌ جو تختگاهہ رهيو هو، ان ڪري هيءُ ڪتاب اڄ سنڌ جي تاريخ جي بنيادي ماخذ طور وڏي اهميت رکي ٿو.

سيد طاهر محمد جو هي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي فارسي ماخذن جي اشاعت واري اسڪيم ۾ شامل ڪري، سڀ کان اول ١٩٦٤ع ۾ شايع ڪري پڌرو ڪيو. ان کان اڳ مير علي شير قانع، ايليٽ ۽ محمد صديق ميمڻ "تاريخ طاهري" کي ڪتب آڻي چڪا هئا، يا وري ان جا ڪجهه اقتباس انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ منتقل ڪري ڇاپي چڪا هئا. بهرحال ان جي مڪمل ۽ اصل متن جي اشاعت علمي دنيا کي درڪار هئي ۽ ان اسڪيم تحت سنڌي ادبي بورڊ ان جو معياري ۽ تحقيقي ايڊيشن منظر تي آندو. هي ايڊيشن سنڌ جي هاڪاري عالم محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي محنت سان تيار ٿيو. ڊاڪٽر صاحب متن جي آخر ۾ فارسي زبان ۾ حاشيه ۽ تعليقات شامل ڪري، سيد طاهر محمد جي غلطين جي درستي ڪئي ۽ مبهم مامرن جي اپٽار ڪئي. ان کان علاوه مصنف جي سوانح ۽ "تاريخ طاهري" جي افاديت بابت، ڊاڪٽر صاحب مفصل انگريزي نوٽ پڻ ڪتاب جي آخر ۾ شايع ڪيو.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب "تاريخ طاهري" جو سنڌي ايڊيشن آهي، جو محترم نياز همايوني جي ڪوشش سان، سنڌي ادبي بورڊ تازو پڌرو ڪيو آهي. بورڊ ان کان اڳ "چچ نامه" "تاريخ معصومي"، "مظهر شاهجهاني" ۽ "تحفة الڪرام" جهڙن بنيادي دستاويزي ڪتابن جا سنڌي ڇاپا شايع ڪري چڪو آهي. جيئن مٿي ذڪر ٿيو ته "تاريخ طاهري" سيد طاهر محمد ١٠٣٠هه/١٦٢١ع ڌاري تيار ڪيو هو. فاضل ايڊيٽر موجب سيد صاحب پنهنجي ڪتاب کي ڏهن طبقن (پاڳن) ۾ تيار ڪرڻ گهريو ٿي، تاهم مليل نسخن ۾ يا ته چار طبقا ملن ٿا يا وري پنج طبقا ڏسجن ٿا. اهي طبقا هن ريت آهن:

طبقو (پاڳو) پهريون	سومرا
طبقو (پاڳو) ٻيون	سمان
طبقو (پاڳو) ٽيون	مرزا شاهه حسن
طبقو (پاڳو) چوٿون	مرزا عيسيٰ ترخان
طبقو (پاڳو) پنجون	مرزا غازي بيگ

مصنف پهرين ٻن طبقن ۾ جيڪا ڄاڻ ڏني آهي، اها سالن جي حد تائين به غلط آهي، الڪري جڏهن ناقدين مٿس سطحي ۽ غلط معلومات ڏيڻ ۽ هڪ رخي، هڪ طرفي ۽ تعصب پري تحرير ڏيڻ جو الزام هڻن ٿا، ته ان ۾ هو بلڪل درست آهن. سمن ۽ سومرن بابت سندس غفلت ۽ ڪم علمي ته سمجهه ۾ اچي ٿي، تاهم همعصر دور بابت ڏنل سندس ناقص معلومات جو سبب سمجهڻ ۾ ڏاڍي دقت ٿئي ٿي. مثال طور ارغون دور بابت يا شاهه حسن جي حڪومت متعلق، هن انتهائي غفلت ۽ لاپرواهي ڏيکاري آهي. ان هوندي به ڪجهه معاملن بابت، سيد طاهر محمد جيڪو مواد قلمبند ڪيو آهي، اهو ٻئي ڪنهن به ذخيري مان ڪونه ٿو ملي. مثال طور عيسيٰ ترخان جي حڪمراني، غازي بيگ جو دور، قنڌار ۾ سندس مقرري، اتي جون علمي محفلون، بيگلارن جون بغاوتون، جاني بيگ ۽ اڪبري لشڪر جون لڙايون وغيره بابت مصنف

جو ڪجهه لکيو آهي، اهو بيحد قيمتي مواد آهي. مرزا باقيءَ جي خودڪشي مصنف جي والد سيد حسن پاڻ اکين سان ڏٺي. هن ڪيترين ڳالهين پنهنجي ڀيءُ کان ٻڌي تحرير ڪيون آهن، جيڪو ترخانن جي حڪومت جو هڪ ذميوار اهلڪار هو. اهوئي سبب آهي جو اج "تاريخ طاهري" سنڌ جي ترخاني دور جو هڪ اهم ۽ مستند دستاويز بنجي چڪو آهي.

اڄ جڏهن روز بروز اسان وٽ فارسي ڄاڻندڙن ۽ پڙهندڙن جي ڪمي ٿي رهي آهي، اتي اهڙن ماخذن ۽ قيمتي ڪتابن جو سنڌي زبان ۾ منتقل ٿيڻ ازحد ضروري آهي. محترم نيازهمايوني "تاريخ طاهري" جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي. هن کان پهرين هن صاحب "مظهر شاهجهاني" پڻ سنڌيءَ ۾ منتقل ڪئي آهي. ڪنهن ٻئي زبان مان ڪتاب جو ترجمو ڪرڻ هڪ اوکو عمل آهي، تاهم نيازصاحب هڪ سٺي لکندڙ هجڻ سان گڏ هڪ سٺي مترجم جي بلاشبه وڏي شهرت رکي ٿو. سندس سنڌي نثر روان، عام فهم ۽ آسان آهي.

شاعر ٻولين جا ناهيندڙ ٿين ٿا، ان ڪري شاعريءَ ۾ زبان ۽ لغت جا تجربا ٿيڻ عام رواجي دستور آهي، تاهم نثر ۾ مروج ٻولي ڪتب آڻڻ بيحد لازمي آهي. محترم نيازهمايوني هن ترجمي کي بيحد وڻندڙ بنايو آهي، تاهم ڪٿي ڪٿي اهڙا لفظ ڪتب آندا آهن، جن کي آسان ۽ عام فهم بنائجي ها ته بهتر ٿئي ها. اهڙا ڪجهه اکر هت ڏجن ٿا:

"رهت (ص ٣٥)، ڳيتڻ (ص ٤٧)، آکهاتي (ص ٥٥)، هيڪل (ص ٧٢)، ڪونتل (ص ٨٣)، جوال (ص ٩٣)، مترب (ص ١٠٢)، ڪُرمش (ص ١٠٦)، ڪاوان (ص ١٠٩) ۽ ڊنب ڊنبازو (ص ٢٥٩).

فاضل ايڊيٽر جي حاشين ۽ تعليقات کان پوءِ مترجم حوالا ۽ متعلقات ڏيندي، هن تاريخي ڪتاب جي جديد ڇاپي کي مڪمل ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. ان ڏس ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم جي ڪم مان گهڻي مدد ورتي وئي آهي. خيال آهي ته ترجمي جو هي ڪم اڄ کان اٺ سال کن اڳ پورو ڪيو ويو ڏسجي. ان بعد سنڌ جي تحقيقي دنيا ۾ گهڻي کوجنا ٿي چڪي آهي. سمن سلطانن جي زماني بابت "تاريخ طاهري" جي پيٽ ۾ پنهور صاحب جي راءِ وڌيڪ درست ڏسجي ٿي (ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ، ص ٢٩٥). آخري سومري بادشاهه بابت نئون مواد سامهون اچي چڪو آهي، (مهراڻ، ١٩٨١/٣). خود سمن بادشاهن ۽ سندن دور بابت راقم الحروف "سمن جي سلطنت" شايع ڪري ڇڏيو آهي. نيازصاحب ملا قاطعي جو "مجمع الشعراي جهانگيرشاهي" هڪ مخزن جي مدد سان، حوالن ۽ متعلقات ۾ ڪتب آندو آهي، جڏهن ته ساڳيو تذڪرو هاڻي ڊاڪٽر سليم اختر جي ڪوشش سان، ڪراچي يونيورسٽي ڇاپي ڇڏيو آهي (١٩٧٩ع). ميرڪ يوسف جو "مظهر شاهجهاني" اسلام آباد مان، انگريزي ترجمي جي روپ ۾ قريب ۾ اشاعت آهي. ان کان علاوه جنهن زماني ۾ تبصري هيٺ آيل ڪتاب لکيو ويو، ان دور جي وڌيڪ ٻن ماخذن جو ويجهڙائي واري وقت ۾ پتو پيو آهي. انهن مان هڪ آهي. "نصرت نامه ترخان" (ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، ص ٨١)، ۽ ٻيو آهي "انتخاب منتخب" (مهراڻ ١٩٨٦ع/١). ان هوندي به نيازصاحب جا وضاحتي متعلقات نهايت معلوماتي آهن.

سنڌي ادبي بورڊ حسب دستور "تاريخ طاهري" جو هيءُ سنڌي ڇاپو وڏي آب و تاب سان اروار ڪيو آهي. ان لاءِ بورڊ جا اهلڪار خاص ڪري سائين حبيب الله صديقي صاحب ۽ ميان الهہ بچايو يوسف زئي مبارڪباد جا مستحق آهن. علمي ڪتابن ۽ دستاويزي ماخذن جي ڇپائڻ وقت، غيرضروري پيش لفظ، نوٽ ۽ مهاڳ لکڻ کان احتراز ڪرڻ گهرجي. حاشيہ آرائي ۽ تعليقات، شامل ڪرڻ ۾ ڪو عيب ڪونهي، ليڪن شرط آهي تہ انهن سان اصل چيز اثرانداز نہ ٿئي. اميد تہ بورڊ جا اهلڪار ۽ ذميدار ڪارڪن، آئنده ان ڏس ۾ احتياط کان ڪم وٺندا. تاريخ طاهريءَ جي هن ڇاپي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو انگريزي نوٽ ۽ ان جو ترجمو شامل ڪري، ڪتاب جي اهميت ۾ واڌارو ڪيو ويو آهي. ٤٤٢ صفحن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ متن، حاشيہ، متعلقات، انڊيڪس ۽ پلنامو اچي وڃن ٿا. خاطري آهي تہ هن ڪتاب جي اشاعت سان سنڌ جي تاريخ جي اڀياس ۾ وڌيڪ آساني پيدا ٿيندي. ڪتاب جي قيمت ٨٠ رپيا مناسب آهي.

— غلام محمد لاکو

ترورا

جديد سنڌي ادب ۾ تنوير عباسيءَ جو نالو مٿاهين حيثيت رکي ٿو. تنوير عباسي نہ رڳو پلوڙ شاعر آهي، پر ڪيس نثر ۾ بہ سٺو مقام حاصل آهي. يعني هو نظم ۽ نثر ۾ پاڻ مڃرائي چڪو آهي. هن جديد سنڌي شاعريءَ کي نوان موڙ ۽ راهون ڏنيون آهن. سندس ڇپيل ڪتاب، ان ڳالهہ جو چٽو ثبوت آهن. تنوير عباسيءَ جا هيل تائين، (نظم کان علاوه) اڻ ڳڻيا مضمون ۽ مقالا بہ شايع ٿي چڪا آهن.

تنوير عباسيءَ شاهہ رح جي ڪلام جو نئين سوچ ۽ نئين رنگ سان اڀياس ڪيو آهي. ۽ اهوئي سبب آهي جو هن شاهہ لطيف رح جي ڪلام جو اڀياس ڪري ڪتاب، "شاهہ لطيف جي شاعري" ڇپرايو آهي.

تنوير عباسيءَ جا هيل تائين ١٣ ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. تازو تنوير عباسيءَ جو، مضمونن ۽ خاڪن تي مشتمل ڪتاب "ترورا" ڇپجي آيو آهي. ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت نهايت اهم آهي. جيتوڻيڪ مضمون اڳ مختلف رسالن ۾ شايع ٿيل آهن، پر هڪ خاص ڳالهہ جيڪا هن ڪتاب ۾ نئين آهي، سا آهي سفرنامي جي ۽ اهو سفر آهي دبئيءَ جو، جيڪو تنوير ڪيو.

هن ڪتاب ۾ مضمون، تبصرا، خاڪا، انٽرويو ۽ سفرنامو شامل آهن. مصنف جي لکڻيءَ کان ڪوبہ انڪار نٿو ڪري سگهي. سندس ٻولي سهڻي ۽ سولي استعمال ٿيل آهي. ڪٿي ڪٿي انگريزي لفظن جو استعمال ٻوليءَ ۾ مزيداري ۽ سمجهڻ ۾ سولائي پيدا ڪري ٿو. جنهن دلچسپيءَ سبب، هيڪر ڪتاب پڙهڻ لاءِ کڻبو تہ ڇڏڻ تي دل نہ چاهيندي.

ڪتاب جي شروعات "آزاد نظم" جي اڀياس سان ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ آزاد نظم جي سنڌي شاعريءَ ۾ مروج ٿيڻ ۽ ان ڪي هتان جي شاعرن ڪهڙي نموني استعمال ڪيو آهي، ان جو تفصيل سان ذڪر ڪيل آهي- هن مضمون ۾ تنوير، سنڌيءَ ۾ آزاد نظم جي اوسر تي تفصيلي بحث ڪيو آهي.

ٻيو مضمون آهي "جپاني هائيڪو" جيڪو جديد سنڌي شاعريءَ ۾ مروج ٿي ويو آهي ۽ هتان جي شاعرن ان ۾ نئون روح ڦوڪي، سنڌي شاعريءَ ڪي ترقي وٺرائي آهي. هن صنف ڪي وڏن سان گڏ نوجوان ليکڪن به لکيو آهي. "هائيڪو" جي فني سگهيا ۽ لکڻ لاءِ هي مضمون نهايت اهميت جوڳو آهي.

ڪتاب جو ٽيون مضمون "جديد سنڌي شاعري" جي عنوان سان آهي. جديد سنڌي شاعريءَ جي اوسر تي، مختصر پر سٺي نموني روشني وڌل آهي.

"ادب ۽ سائنس" جي عنوان سان، مضمون ۾ ليکڪ ڄاڻايو آهي ته اڳي شاعري فارسيءَ جي اثر سان لکي ويندي هئي، پر آهستي آهستي، بدلجندڙ تقاضائن موجب سنڌي ادب ۾ نوان تجربا، نوان مشاهدا ۽ نوان خيال جنم وٺندا رهيا ۽ اهوئي سبب آهي جو وقت جي رفتار سان ادب ۾ جدت پيدا ٿيندي وئي، تان جو ادب سائنسي اصولن تحت تخليق ٿيڻ لڳو ۽ ٿئي پيو.

اڳتي هلي مضمون "نالا" ۾ ليکڪ انساني نالن جي اڀتار ڪئي آهي. جنهن ۾ هن ڄاڻايو آهي ته ٻاهريان نالا اسان وٽ ڪيئن آيا ۽ مروج ٿي ويا. اهي ساڳيا نالا عيسائين ۽ يهودين جا آهن، جيڪي اسان وٽ اهي ساڳيا نالا صورت بگاڙي مروج ٿي ويا. ليکڪ ڄاڻائي ٿو ته هينئر اهي نالا گهڻو ميسارجي ويا آهن ۽ اسان جو نئون نسل هينئر انهن نالن جي جڳهه تي پنهنجا تاريخي ۽ ثقافتي نالا اختيار ڪرڻ لڳو آهي، جيئن دودو، دولهه، سسئي، سهڻي، مومل، مارئي ۽ پنهل جهڙا پنهنجا ثقافتي نالا رکيا ٿا وڃن. جيڪي پنهنجي تاريخ ۽ ثقافت ڪي زنده رکڻ جو چٽو ثبوت آهن. هن مختصر عنوان واري مضمون ۾ ليکڪ نهايت ئي ڏاهپ سان نالن جي اهميت سمجهائي آهي.

"خاڪا"، هن حصي ۾ ليکڪ مولانا گرامي، نسيم کرل، ڏاڏو شاهه ۽ عابده پروين تي پرپور خاڪا تحرير ڪيا آهن. اهي خاڪا اڳ به ڇپيل آهن، مگر هتي هڪ هنڌ گڏ شايع ٿيڻ ڪري جڻ انهن خاڪن جي اهميت وڌي وئي آهي، ان سان گڏ ليکڪ جن ڪتابن تي تبصرو ڪيو آهي، تن ۾: "هو ڏوٽي هو ڏينهن"؛ "قاضي قادن جو ڪلام" (مرتب هيرو ٺڪر پارت)، "ڳاڙها هٿ پيلا چهرا" ۽ "نوان پلٽيل سڪا" شامل آهن. اهي تبصرا به پنهنجي افاديت سبب وڏي اهميت رکن ٿا.

"يادگيريون" جي عنوان سان، تنوير پنهنجي پڙهائيءَ واري دور ۾ ٿيل رنگين واقعن کي قلمبند ڪيو آهي. اهي يادون ٻن عنوانن، "سي ڏينهن هيا" ۽ "ڊبل خان ۽ ڊيزي" ۾ ورهايل آهن. ليڪڪ جون اهي يادون، سندس زندگيءَ جو اهم سرمايو آهن، جيڪي پڙهندڙن کي دلچسپيءَ سان گڏ ڪاليج لائيف جي معلومات ڏين ٿيون. "اوپارا عنبير جا" جي عنوان سان ليڪڪ جو پراڻو انٽرويو ڏنل آهي، جنهن ۾ ليڪڪ سان زندگي ۽ ادب تي خيالن جي ڏي وٺ ٿيل آهي.

ڪتاب "ترورا" ۾ ليڪڪ جو دبئيءَ جو لکيل سفرنامو بہ ڏنل آهي، جيڪو اڻ ڇپيل آهي. ليڪڪ دبئيءَ ۾ رهندڙ پنهنجي پيارن سنگتين ۽ ساٿين سان ٿيل روح رهاڻين سان گڏ دبئي شهر جي خوبصورتيءَ جو احوال هن سفرنامي ۾ ڏنو آهي.

ڪتاب جي آخر ۾ ليڪڪ جي ڇپيل نثر جو وچور ڏنل آهي. جنهن ڪتاب کي وڌيڪ جان ۽ اهميت بخشي آهي. ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت اهڙ ڇاتي ويندي. خاص ڪري هي ڪتاب پڙهندڙن لاءِ نهايت ڪارآمد ثابت ٿيندو. هي ڪتاب "سهڻي پبليڪيشن" حيدرآباد وڏي اهتمام سان ڇپرايو آهي. ڪتاب جو جاذب ٽائيٽل خدابخش ابڙي جو ٺهيل آهي. ڊيمي سائيز جي هن ڪتاب جي قيمت ٽيهہ رپيا مناسب رکيل آهي. هي دلڪش ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ بهترين اضافو آهي.

— امام راشدي

سنڌي ــ عربي ڊڪشنري

مرتب: پروفيسر غلام حسين جلباڻي، صفحا ٧٨٤، قيمت ٽي سؤ رپيا.
ناشر: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ١٩٨٨ع.

الله تعاليٰ انسان کي عظمت جو تاج پهرائي اشرف‌المخلوقات بنايو. انسان جي هدايت ۽ رهنمائي واسطي هر دور ۾ پاڪ ڪتاب ۽ نبي سڳورا ايندا رهيا. آخر ۾ پنهي جهانن جو سرواڻ عرب و عجم جو اڳواڻ حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم ڪائنات لاءِ رحمت ۽ رهبر بنجي آيو ۽ سندس پاڪ ڪتاب قرآن حڪيم بہ حق ۽ هدايت جو سرچشمو آهي. جيئن تہ دين دنيا جي ڀلائي ۽ علم و حڪمت جو سرچشمو قرآن حڪيم بہ عربي ٻوليءَ ۾ آهي. حضور صلي الله عليه وسلم جي پوري زندگي حديث شريف ۾ سمايل آهي ۽ حديث جا مشهور ڇهہ ڪتاب "صحاح ستہ" (صحيح بخاري، صحيح مسلم، جامع ترمذي، سنن نسائي، سنن ابو داؤد ۽ سنن ابن ماجه) بہ عربيءَ ۾ آهن. ان کان سواءِ فقه ۽ قانون جا بنيادي ڪتاب بہ عربي ۾ آهن. اسلامي تاريخ ۽ ادب جو ذخيرو بہ عربي ٻوليءَ ۾ آهي. اڪثر مسلمان ملڪن سان رابطي جي ٻولي بہ عربي آهي، ان ڪري اسان کي عربي ٻولي جي ڄاڻ رکڻ تمام ضروري آهي.

چو ته جيستائين اصل ۽ بنيادي ماخذ ڏي رجوع نه ڪبو ۽ اصلي ماخذن جي پروڙ نه هوندي ته اصل حقائق ۽ حالات معلوم نه ٿيندا ۽ تحقيق به اڻ پوري رهجي ويندي. پياري نبي صلي الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته عربي ٻولي سان محبت رکو، جو آءٌ محمد صلي الله عليه وسلم عربي آهيان. قرآن عربي ۾ آهي ۽ اهل جنت جي ٻولي به عربي آهي.

عربي زبان تمام همه گير ۽ وسيع آهي. ان باري ۾ امام شافعي رح فرمايو آهي ته عربي زبان سڀني ٻولين مان وسيع ٻولي آهي. هن ٻوليءَ جي پوري لغت جو احاطو نبي ڪان سواءِ ڪوبه ڪري نه ٿو سگهي. خود عربي ٻولي جي آسان معنيٰ لاءِ عربي ۾ ڪيترن جلدن ۾ لغت جا مشهور ڪتاب لکيا ويا آهن. خليل بن احمد نحوي جو "ڪتاب العين" هن سلسلي جي پهرين ڪڙي آهي. ان کان علاوه الجمهرة في اللغة، تهذيب اللغة، غريب اللغة، ديوان الادب، جواهر اللغة، دستور اللغة، تاج العروس، صحاح في اللغة، قاموس، لسان العرب، المنجد ۽ ٻيا ڪيئي لغت جا ضخيم ۽ مشهور ڪتاب موجود آهن.

هي حقيقت آهي ته مسلمانن جو عربي ٻولي سان رڳو هن ڪري تعلق ڪونهي ته عربي ۾ عرب ملڪن سان خط و ڪتابت ۽ ڳالهه ٻولهه ڪري سگهجي، پر عربي ٻولي سان اسان جو گهرو ديني ۽ روحاني تعلق به آهي، انڪري علماء امت جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي ته عربي ٻولي جي حفاظت ۽ ان جي سکڻ ۽ سيکارڻ جو سلسلو هميشه قائم رکڻ، اسلام جي فرضن مان هڪ اهم فرض آهي.

جيئن ته عربي، فارسي ۽ اردو ۾ لغت جو وڏو ذخيرو موجود آهي ۽ سنڌ جي حوالي سان به مشهور شاعر ۽ لغت نويس عبدالرشيد بن عبدالغفور ٺٽوي جا ٻه ڪتاب (منتخب اللغات عربي فارسي ۽ فرهنگ رشيدي فارسي) لغت جي سلسلي ۾ مشهور آهن. هونئن به هر ٻولي سکڻ ۽ سيکارڻ لاءِ ان ٻولي جو گرامر، لفظي ۽ اصطلاحي معنيٰ سمجهڻ بيحد ضروري آهي، انڪري ضرورت هن ڳالهه جي هئي ته عربي ٻولي سمجهڻ لاءِ عربي-سنڌي ڊڪشنري مرتب ڪئي وڃي.

عربي ٻوليءَ جي ماهر استاد پروفيسر غلام حسين جلباڻي صاحب زير نظر ڪتاب "عربي-سنڌي ڊڪشنري" تيار ڪري اها ضرورت ڪنهن حد تائين پوري ڪئي آهي. پروفيسر جلباڻي صاحب هن کان اڳ ۾ شاهه ولي الله جي حوالي سان مشهور ۽ وڏو ڪم ڪيو آهي، پر هيئنر پاڻ عربي-سنڌي ڊڪشنري لکي، اهل سنڌ تي وڏو احسان ڪيو آهي. هونئن به لغت نويسي جو ڪم ٽڪائيندڙ ۽ تحقيق طلب آهي، جنهن ۾ وڏي محنت، مطالعي، جاکوڙ ۽ اکرن جي اکيڙ جو اڻ ورچ ۽ اڻ کٽ سلسلو هوندو آهي، پر پروفيسر جلباڻي صاحب اهو ڪٺن، ٽڪائيندڙ ۽ وڏي محنت وارو ڪم نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو آهي.

جيتوڻيڪ زير نظر ڪتاب "عربي-سنڌي ڊڪشنري"، "الفوائد الدريه" جو سنڌي ۾ ترجمو آهي، پر پروفيسر جلباڻي صاحب پنهنجي عربي داني ۽ وسيع مطالعي جي آڌار تي ۽ لغت

جي ٻين مشهور ڪتابن جيئن: المنجد، مصباح اللغات ۽ القاموس ڪان بہ مدد وٺي، ڪتاب کي وڌيڪ جامع ۽ مانيدار بڻايو آهي، تنهنڪري سچ پچ تہ ڪتاب ترجمو نہ پر اصل ٿو لڳي.

هي ڪتاب عربي - سنڌي ڊڪشنري جو ڀهريون ڀاڱو آهي، جيڪو الف کان وٺي ظ تائين ١٧ اکرن تي مشتمل آهي. باقي رهيل ع کان ي تائين اکرن يعني ٻئي جلد جو انتظار رهندو.

بهرحال اميد تہ جلباڻي صاحب جو هي ڪتاب ديني مدرسن، قرآن فهمي، حديث، فقه ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙن ۽ عربستان ويندڙ حاجين لاءِ بيحد ڪارائتو ٿيندو. ان کان سواءِ مڊل ۽ هاءِ اسڪولن، ڪاليج ۽ يونيورسٽي جي استادن ۽ شاگردن جون ضرورتون بہ پوريون ڪندو. ان ڪري پروفيسر جلباڻي صاحب مبارڪن جو مستحق آهي، جنهن لغت جهڙي ڪٺن ڪم کي اڪيلي سر خوش اسلوبيءَ سان نباهيو آهي.

ٻئي طرف ڪتاب جي ضخامت ۽ اهميت جي پيش نظر ۽ موجوده دور جي جديد تقاضائن موجب ڪتاب ۾ هيٺين ڳالهين جي ڪمي محسوس ٿي رهي آهي، جن اهم ڳالهين جو ڪتاب ۾ هجڻ ضروري هو، مثلاً مرتب طرفان ڪتاب جي منڍ ۾ هڪ جامع مقدمو شامل هجي ها، جنهن ۾ عربي ٻوليءَ جي قدامت ۽ اهميت، عربي - سنڌي ٻوليءَ جو لاڳاپو، عربي لغت جي تاريخ ۽ عربي گرامر (صرف نحو) جو مختصر لڇوڙ ۽ سير حاصل احوال يا تفصيل هجي ها. ان کان سواءِ عربي ٻوليءَ جا مشهور محاورا، اصطلاح ۽ پهاڪا بہ شامل ڪرڻ گهرجن ها. ممڪن آهي تہ اصطلاح ۽ پهاڪا ٻئي جلد جي آخر ۾ شامل هجن. ان کان علاوه منڍ ۾ الف - ب وار لفظن ڳولڻ لاءِ فهرست بہ هجي ها، جو تہ الف - ب وار فهرست کان سواءِ لفظن جي معنيٰ ڳولڻ لاءِ، سيڪڙات ۽ ٿوري ڄاڻ واري ماڻهوءَ کي، گهڻي مٿاڪٽ ۽ وقت کپائڻو پوي ٿو.

پيو تہ سنڌي ترجمي ۾ ڪجهہ لفظ سهڻا لڳن ها. جيئن لڪڙي جي جاءِ تي ڪاٺي، باريڪ ٽنگون جي بجاءِ سنهيون ٽنگون، چوٿي رڍ جي عيوض لنڊڙي رڍ، چلڪو لاهڻ جي بدران ڇلر لاهڻ ۽ لاتمام ڦر جي بجاءِ ڪچو ڦر لکڻ بهتر ٿئي ها. ڪتاب ۾ اهڙن لفظن جي گهٽائي آهي.

ٻي اهم ڳالهہ تہ اصل ڪتاب "الفرائد الدريه"، جنهن کي بنياد بڻائي هيءُ ڪتاب مرتب ڪيو ويو آهي، ان اصل ڪتاب جي تصنيف جو سال ۽ مصنف جو نالو ۽ احوال لکڻ بہ لازمي هو، جيڪو نہ لکيو ويو آهي. عربي - سنڌي ڊڪشنري ۾ اندر ڇپائي هجري سال ١٤٠٦هہ بہ غلط لکيل آهي، جيڪو ١٩٨٨ع مطابق ١٤٠٨هہ صحيح ٿيندو. ڪتاب جي قيمت ٽي سئو رپيا بہ ڳري آهي. بهرحال انهن جزوي ڳالهين هوندي بہ ڪتاب سراسر سون آهي. ديني مدرسن، تعليمي ادارن ۽ لائبريرين جو سينگار آهي.

اها خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ سنڌي ادبي بورڊ ڪان ڀوءِ سنڌ الاجي طرفان علمي ۽ تحقيقي ڪتاب شايع ٿيندا ٿا رهن. هن کان اڳ ۾ بہ پرمانند ميوارام جي انگلش - سنڌي ۽ سنڌي - انگلش ڊڪشنري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي مرتب

ڪيل اردو - سنڌي ۽ سنڌي - اردو ڊڪشنري سنڌالاجي طرفان شايع ٿيل آهن. هيءَ عربي - سنڌي ڊڪشنري به ان سلسلي جو هڪ اڳتي قدم آهي. اميد ته ڪجي ته سنڌالاجي طرفان "عربي - سنڌي ڊڪشنريءَ" جو ٻيو جلد به جلد شايع ڪيو ويندو. ان سلسلي کي وڌائي "سنڌي - عربي ڊڪشنري" به شايع ڪرڻ گهرجي.

— عبدالرسول قادري بلوچ

مطبوعات اڪيڊمي ادبيات پاڪستان

گذريل ڪجهه ورهين کان اڪيڊمي ادبيات پاڪستان، ملڪ جي ساهت ۽ ساهتڪارن جي خدمت ۾ نهايت ئي سرگرميءَ سان ڪم ڪري رهي آهي. تاهم ان جي ڪم ۾ وڌيڪ وسعت ۽ تيزي تڏهن آئي، جڏهن ملڪ جي ٻن ممتاز اديبن ۽ عالمن: محترم غلام رباني آگري ۽ پروفيسر پريشان خٽڪ، اڪيڊميءَ جي منتظمين جي حيثيت ۾ شموليت اختيار ڪئي. اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اسلام آباد، ملڪ جي ادب ۽ ساهت کي ترقي ڏيارڻ، سال بسال ملڪ گير سطح تي اديبن جا ميڙ ڪوٺائڻ، معياري ڪتابن تي انعام ڏيڻ ۽ ليکڪن جي بين الصوبائي دورن جو اهتمام باقاعدگيءَ سان ڪندي رهي ٿي. تازو ان ڏس ۾ هڪ وڌيڪ مگر اهم پيش رفت ڪئي وئي آهي.

سنڌي، بلوچي، پشتو ۽ پنجابي زبان جي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام کي اردو زبان ۾ نثري ترجمي ۾ آڻڻ جي مثالي رٿا هٿ ۾ ڪئي وئي آهي. هي اسڪيم اميد آهي ته ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ تحسين جي نگاهه سان ڏٺي ويندي ۽ ان جي تڪميل سان پاڪستاني ٻولين جي نمائنده شاعرن جي فن ۽ فڪر بابت عام پڙهندڙن جي ڄاڻ ۽ معلومات ۾ مناسب واڌارو ايندو. بلاشبه سنڌي، بلوچي، سرائڪي، پشتو ۽ پنجابي ٻوليون - پاڪستان جي تهذيب ۽ تمدن جو هڪ وڏو اثاثو آهن، ليڪن افسوس آهي ته انهن کي گذريل چاليهن سالن ۾ ايتري وقعت نه ڏني وئي هئي.

اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اسلام آباد، مذڪوره رٿا هيٺ تازو ڪجهه ڪتاب منظر تي آندا آهن. خوشحال خان خٽڪ پشتو زبان جو هاڪارو شاعر ٿي گذريو آهي. خوشحال خان خٽڪ مغل شهنشاهه اورنگزيب جو همعصر ۽ سندس سخت مخالف ٿي گذريو آهي. سرحد ۾ پکڙيل بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ، جڏهن اورنگزيب پنهنجي سر حسن ابدال (١٦٧٤-١٦٧٥ع) پهتو، تڏهن هن خوشحال خان سان صلح ڪرڻ لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪئي، تاهم پشتو جو هي ممتاز شاعر آخر تائين سندس خلاف برسر پيڪار رهيو.

خوشحال خان خٽڪ جو ڪلام پشتو زبان جي لائق اديب ۽ عالم پروفيسر پريشان خٽڪ، اردو نثري ترجمي ۾ آندو آهي ۽ جناب غلام رباني آگري صاحب جي ڪوشش سان

ائن جلدن ۾ ڇپجي لروار ٿيو آهي. ابتدائي چار جلد ”غزلن“ جا آهن، پنجون جلد ”قصيدن“ جو آهي، ڇهون ۽ ستون جلد ”رباعيات“ تي مشتمل آهي، جڏهن ته اٺون ۽ آخري حصو ”قطعات ۽ متفرقات“ سان پريل آهي. پهرئين جلد جي مهڙ ۾ ترجمي نگار پنهنجي شاعر جي سوانح ۽ فن توڙي فڪر بابت ٧٠ صفحن تي مشتمل، مفصل مقدمو پڻ شامل ڪيو آهي. هي مقدمو ۽ آسان ۽ عام فهم ترجمو هر وجه قابل تعريف آهي. ان علمي ڪم جي تڪميل واسطي پروفيسر پريشان خٽڪ صاحب مبارڪباد جو مستحق آهي. اٺ جلد سفيد ۽ اڇي پني تي ڇپيل آهن ۽ هرهڪ جلد جي قيمت ٧٥ رپيا (۽ ٨جلد ٦٠٠ رپيا) لهايت موزون رکي وئي آهي.

پشتو شاعريءَ جي حوالي سان اڪيڊمي ادبيات پاڪستان هڪ وڏيڪ ڪتاب ”پشتو شاعري جي تاريخ“ (اردو) شايع ڪيو آهي. هي خالص تحقيقي ۽ علمي ڪتاب پڻ پروفيسر پريشان خٽڪ جي محنت جو ڦل آهي. مصنف پنهنجي ڪتاب کي ڪل ستن حصن ۾ ورڇي ڪم جو پورائو ڪيو آهي. ان ريت هن صاحب پشتو شاعريءَ جا مختلف دور پڻ اروار ڪيا آهن. ستون ۽ آخري حصو خوشحال خان خٽڪ بابت آهي. هن ڪتاب جي قيمت ٣٥ رپيا نهايت ئي مناسب آهي.

ساڳئي سلسلي جي هڪ وڏيڪ ڪڙي ”پشتو شاعري: قديم اور جديد شعراء کا ڪلام“ نالي سان شايع ڪئي وئي آهي: هي پڻ پشتو شاعريءَ جو نثري اردو ترجمو آهي، جو پروفيسر پردل خٽڪ جي ڪوشش جو ثمر آهي. هن ڪتاب ۾ پشتو جي قديم توڙي جديد شاعري متعارف ڪرائي وئي آهي، جنهن ۾ اٽڪل ٢٥٠ شاعرن جو چونڊ ڪلام اچي ويو آهي. ڪتاب جي ابتدا ۾ پشتو شعر بابت پروفيسر پريشان خٽڪ هڪ مفصل مقدمو لکيو آهي، جو نهايت ئي پرمغز ۽ معلوماتي آهي. پروفيسر پردل خٽڪ جو انتخاب نهايت سٺو ۽ موزون آهي. سندس ترجمو پڻ روان ۽ سليس آهي. عبدالقيوم مروت جو هڪ غزل هن ريت ترجمو ڪيو ويو آهي:

گلابی شکل، گلابی ہولٹ، سب گلاب ہی گلاب
کتابی چہرہ، کتابی قد، سب کتاب ہی کتاب
جیسی میکدہ خراماں خراماں حرکت میں ہو
شرابی آنکھیں، شرابی قدم، سب شراب ہی شراب

پشتو شعر جي هن چونڊ التحاب جي جلد جي قيمت ١٢٠ رپيا آهي. ڪتاب سفيد ۽ اڇي پني تي سهڻي گيٽ اپ ۽ ٽائيٽل ڊزائين سان شايع ڪيو ويو آهي.

● پاڪستاني ٻولين جي ممتاز ڪلاسيڪي شاعرن کي ملڪگير سطح تي متعارف ڪرائڻ واري رٿا هيٺ، اڪيڊمي ادبيات پاڪستان بلوچي زبان جي وڏي شاعر جام دُرڪ جي ڪلام جو اردو نثري ترجمو پڻ شايع ڪيو آهي. هي ڪتاب ”در چين“ جي نالي سان ڇپيو آهي ۽ ترجمه نگار مير مٺا خان مري آهي. مير مٺا خان پڻ بلوچي زبان جو چاتل سڃاتل قلم نگار آهي. ”در چين“ ۾ شامل شعر گهڻي ڀاڱي حسن ۽ عشق توڙي محبوب جي اردگرد ڪهمي ٿو.

رات میں لے اُس دلربا محبوب کو دیکھا
جو حسینوں کا سرتاج ھے
میں لے دبی زبان سے کہا
جانِ من یُوں بی محابہ نہ گھوما کرو

ابتدا ۾ هڪ تحقيقي مقدمو ۽ آخر ۾ انڊيڪس شامل ڪرڻ سان "در چين" جي ملهہ ۽ معيار ۾ واڌارو ڪيو آهي. بلوچي شعر جي هن جلد جي قيمت ٦٠ ۽ ٩٠ رپيا آهي.

● اڪيڊمي ادبيات پاڪستان ان سان گڏ پنجابي زبان جي ٻن لاثاني شاعرن: بلي شاهہ ۽ سلطان باهو جي شاعري ۾ اردو نثري ترجمي ۾ ڇاپي آهي. هيءُ ڪم محترم ضمير اظهر سرانجام ڏنو آهي. بلاشبہ بلي شاهہ توڙي سلطان باهو جو ڪلام سنڌ توڙي پنجاب ۾ نهايت ئي مقبول ۽ مڃيل آهي، جيئن جناب غلام رباني آگري صاحب پنهنجي پيش لفظ ۾ فرمايو آهي. سلطان باهو جي وفات ١٦٩١ع ڌاري ٿي، جڏهن تہ بلي شاهہ لڳ ڀڳ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جو همعصر آهي. ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ حسن ۽ عشق ڪان ڪري تصوف ۽ عرفان جي ڳوڙهن رمزن بابت خيال آرائي ملي ٿي. اڪيڊمي جي اهلڪارن "پيام باهو" ۽ "ارشادات بلي شاهہ" کي سهڻي نمولي شايع ڪرڻ ۾ وڏي دلچسپي ورتي آهي، تاهم هنن شاعرن جي حياتي توڙي فلسفي ۽ فن بابت ٻنهي ڪتابن ۾ مقدمي يا مهاڳ جي کوٽ شدت سان محسوس ٿئي ٿي. ان قسم جي علمي ڪم ۾ مفصل مهاڳ جو هجڻ ازحد ضروري آهي. ٻنهي ڪتابن جي قيمت ٤٥ رپيا مناسب آهي. بلي شاهہ جي ڪلام جي ترجمي جي هڪ جهلڪ ڏسو:

میں آزاد ہوں، میں آزاد، نہ مریض ہوں نہ طبیب
نہ میں مومن ہوں، نہ میں کافر، نہ سید ہوں نہ سید
چودھویں طبق پر ہماری سیرگاہ ھے، کاش ہر کہیں
بھی قید نہ ہوں.

● اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جي مطبوعات ۾ اردو زبان کي وڏي اهميت آهي. ان ڏس ۾ جناب غلام رباني آگري جو مرتب ڪيل "بھارت میں اردو ـ ایک جائزہ" وڏي وقعت رکي ٿو. ١٩٨٦ع جي مهڙ ۾ ڀارتي اردو اديبن پاڪستان جو دورو ڪيو ۽ مختلف شهرن ۾ اردو ادب ۽ زبان بابت ليڪچر ڏنا ۽ تقريرون ڪيون. اهي پيپرز ۽ ليڪچرز هن ڪتاب جي زينت بنيا آهن. هن ڪتاب ۾ ست تقريرون يا مضمون شامل آهن، جن جي پڙهڻ سان ڀارت ۾ اردو زبان جي افاديت ۽ اهميت جو اندازو ٿئي ٿو. ان ڏس ۾ "هندستان میں اردو کا فروغ" ۽ "هندستان مين اردو تحقيق و تدوين" نهايت ذڪر جوڳا آهن. هي ڪتاب پڙهڻ سان انهن مفروضن جي ترديد ٿئي ٿي، جيڪي ڀارت ۾ اردو زبان بابت، پاڪستان جون اردو اخبارون شايع ڪنديون رهن ٿيون. جناب غلام رباني آگري صاحب جي هي قابل قدر ترتيب هر علمي ڪتبخاني ۾ هجڻ ضروري آهي. ڪتاب جي قيمت ٥٠ رپيا آهي.

اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اسلام آباد، پاڙيسري ملڪ ڀارت جي ساهتيہ اڪادمي جي طرز تي قائم ٿيل آهي. جيتوڻيڪ اڪيڊمي ادبيات پاڪستان هڪ لئون ادارو آهي، تاهم ان کي فعال بڻائڻ لاءِ ساهتيہ اڪادميءَ جي ڪم کي پڻ آڏو رکڻ سودمند ٿيندو. ساهتيہ اڪادمي هڪ طرف ملڪي ٻولين جي ساهت کي دنيا سان متعارف ڪرائڻ لاءِ ڪيئي انگريزي سيريز ڪڍيا آهن، تہ ٻئي طرف هن اداري مختلف ٻولين ۾ چونڊ ادبي شاهڪارن جا ترجما پڻ ڇپيا آهن. ان ڪري اسان جي گذارش آهي تہ اڪيڊمي ادبيات پاڪستان کي پنهنجي ڪم ۾ وسعت پيدا ڪري، ان جو دائرو ملڪ جي سڀني ٻولين جي خدمت ۽ واڌاري تائين ڦهلائڻ گهرجي.

- غلام محمد لاکو

مديني جو مير

”سيرت مصطفيٰ صلي الله عليه و آله وسلم“، محبوبِ خدا رحمت للعالمين، سيد المرسلين ۽ شفيع المذنبين جي حياتِ طيبہ، سيرت مبارڪ ۽ رشد و هدايت جو آهو روشن مينار آهي؛ جنهن مان زندگيءَ جي هر قدم تي اسان کي رهبري ۽ رهنمائي حاصل ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ تہ الله تعاليٰ سندن ذات والاصفات کي هر لحاظ کان جامع ۽ ڪامل بنائي موڪليو آهي. اصحاب سڳورن، سندن حيات مقدس جي هر عمل کي نهايت احترام ۽ عزت سان محفوظ ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح هر دور ۾ عُشاقانِ رسول وري معلومات جي بنياد تي پنهنجي ايمان افروز ۽ عقيدت ڀرين لفظن ۾ ڪائنات جي ڪارڻي ۽ سڀ کان وڏيءَ هستيءَ جو ذڪر، سعادت جي لحاظ کان پڻ عام ڪيو آهي.

اڄ، دنيا جي هر زبان اِها سعادت حاصل ڪري چڪي آهي. سنڌي زبان بہ الهيءَ سلسلي ۾ پٺتي نہ رهي آهي. سنڌ جي عالمن جنهن پيار، عقيدت ۽ محبت جو لفظن جي لڙهين ۾ والهانہ طور تي هي حسين امتزاج پيش ڪيو آهي، ان جو مثال دنيا ۾ ملڻ مشڪل آهي. هن ڏس ۾ ”حيات النبي“ (حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ١٩١٤ع)، ”اخلاق محمدي“ (حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ١٩١٦ع)، ”سيرت مصطفيٰ“ (مولوي محمد عظيم ”شيدا“، ١٩٧٦ع)، ”جمالِ حبيب“ (فقير محمد اسماعيل ڪنيار، ١٩٧٦ع) ۽ ”محمد رسول اللہ“ (ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي، ١٩٨٠ع) جا االا فخر سان وٺي سگهجن ٿا.

مٿين ڪتابن کان علاوه سنڌيءَ ۾ سوين ڪتاب ترجمن جي صورت ۾ پڻ ملن ٿا. زير تبصره ڪتاب، ”مديني جو مير“، اصل ۾ ٻارن لاءِ، محترمہ بنت الاسلام جو اردوءَ ۾ لکيل آهي؛ جنهن کي لاڙڪاڻي جي ليڪ محترم غلام مصطفيٰ ”مشتاق“ ميمڻ سنڌي ويس ڀرايو آهي.

ڪتاب، جيتوڻيڪ مختصر آهي، مگر ٻارن لاءِ بنيادي ۽ مفيد معلومات ميسر ڪري ٿو. ان حصن ۾ ورهايل هي ڪتابچو جملي ڇنهن عنوانن ۾ سينگاريل آهي: ۽ "تنظيم فڪر و نظر پبليڪيشنز سکر" طرفان، 'شاهه لطيف ڪانفرنس ١٩٨٧ع' جي موقعي تي پڌرو ٿيو آهي.

جيتوڻيڪ مترجم پاڻ کي پابندُ رکيو آهي، تنهن هوندي به ڪوشش ڪارائتي آهي. ٻولي سپڪ، سلوڻي ۽ سوادي آهي، جنهن مان هر مسلمان بالخصوص ٻار، آقاي نامدار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه و آله وسلم جن جي حيات ِ طيبه مان بنيادي ڄاڻ چڱيءَ طرح حاصل ڪري سگهن ٿا.

مشتاق صاحب، ٻوليءَ جي سِٽا ۽ صورتخطيءَ طرف گهٽ توجه ڏنو آهي. جملن جي ترتيب ۾ ڪو خاص ڌيان ڏٺل نه ٿو نظر اچي. بلڪ هو 'اَڪير جو فقير' بڻجي ويو آهي، جنهن ڪري البت پڙهڻ ۾ رواني متاثر ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح اِملا جي غلطين ڪري به منهن سوڙي نه ٿو سگهجي. مثلاً: "سالئڻ" (ص ١٦، دراصل لفظ 'سائڻ' صحيح آهي)، "لپائڻ" (ص ١٧، درست لفظ 'نباهڻ' آهي) "واعدو" (ص ١٧، هي لفظ 'وعدو' درست آهي) وغيره.

ڪيترن جملن ۾ اردو زبان جا لفظ واهپي هيٺ آندل آهن، جهڙوڪ: "پهاڙ پون" (ص ١٩)، حالانڪ سنڌيءَ ۾ ٽڪرون يا جبل زياده عام فهم آهن. ڪجهه لفظ عوامي ۽ غير ذميدارانه انداز ۾ ڪتب آندل آهن. مثلاً: "تَپيل" (ص ٢٧، هن لاءِ 'تَتل' وڌيڪ مناسب لڳندو)، "ٽيڪر" (ص ٢٩)، "ڪاڏي" (ص ٢٣) ۽ "وَتندا" (ص ٢٨) وغيره. دقيق لفظن جي ڀرمار نظر اچي ٿي: جهڙوڪ "علي الاعلان" (ص ٢٦) وغيره.

مطلب ته 'سيرت پاڪ' جي موضوع تي، سنڌيءَ ۾ هي ڪتابچو هڪ اهم اضافو آهي. 'ڪمرشل پرنٽنگ پريس سکر' مان، ڊيمي سائيز ۾ ٥٢ صفحن جي ضخامت رکي ٿو. ڇپائيءَ لاءِ سفيد ڪاغذ استعمال ٿيل آهي. ڪور سادو ۽ صاف لڳي ٿو. البت پروفن طرف خاص توجه نه ڏيڻ ڪري ڪن هنڌن جاءِ تي سَهو موجود آهي. محبوب سان محبت رکندڙن لاءِ هي ڪتاب بالڪل رعايتي ۽ معمولي قيمت تي 'تنظيم آفيس سکر' مان دستياب ٿي سگهي ٿو.

آخر ۾، 'مشتاق' صاحب کي، "سيرت پاڪ" جي ڪتابن واري صف ۾ شامل ٿيندي، پنهنجي طرفان 'مبارڪباد' ڏيان ٿو. اميد ته ڪتاب جو ٻئون ڇاپو، سڌاري سان ايندو.

— ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

مولانا عبدالرسول قادري صاحب جو تاريخي، تحقيقي ۽ ادبي ڪتاب جڳ مشهور مخدوم جهاني، شهباز لامڪالي، مجتهد لاثالي، علامه مخدوم محمد هاشم بن عبدالغفور پنوهر جي سوانح حيات بابرڪات تي هڪ عمدو شاهڪار آهي، جيڪو (ڊيمي سائيز) هڪ سئو ياهتر صفحن، چوڏهن بابن ۽ ڇئن ضميمن تي مشتمل آهي. هن مبارڪ ۽ متبرڪ ڪتاب، سنڌي صالح علم و ادب ۾ عظيم اضافو آندو آهي، جنهن جي سٽ سٽ ۾ سچا موتي ۽ ورق ورق ۾ وحدت جون وايون ۽ اسلام جو آهاءَ ۽ جمال جرڪي رهيو آهي؛ جنهن جي مطالعي مان معرفت جا موتي، شريعت جي شهد ۽ حقيقت جا هيرا حاصل ٿين ٿا.

علامه مخدوم محمد هاشم رحمت‌الله عليه جن جو شمار سنڌ جي وڏن، جيڏ اعليٰ علماءِ ڪرام ۽ محقق مفسرين ۾ ٿئي ٿو. ديني ۽ سنڌي علم و ادب تي سندس اپارا احسان آهن. حقيقت ۾ سدا ملوڪ، شاهوڪار ۽ پوڻ وانگر پهڪندڙ، سنڌي ٻوليءَ ۾ مخدوم صاحب جن جي سوانح حيات بابرڪات تي هي پهريون ڪامل ڪتاب آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب متعلق معلوماتي موتي ميڙي، ههڙي خوبصورت ڪتاب جي صورت ۾ مهيا ڪيا ويا آهن، جنهن لاءِ هن ڪتاب جو مصنف مولانا قادري صاحب جهانگيرڻ طرفان ڪيرون لهڻيون.

ڪتاب جي شروعات سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري جناب حبيب‌الله صديقي طرفان ”ناشر“ جي عنوان سان ڪيل آهي. ان جو ”مهاڳ“ مصنف طرفان لکيو ويو آهي. ”مهاڳ“ کان پوءِ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن جو هڪ محققانه مقالو، ”مخدوم محمد هاشم جي حب‌الوطني“ جي عنوان سان شامل ڪيو ويو آهي. بهرحال ڪتاب سورو سون ۽ سرهاڻ آهي. ڪتاب جي پهرين باب ۾ مخدوم صاحب جو تاريخي پس‌منظر، ٻئي باب ۾ سندس ولادت، حسب، نسب ۽ ڄم، ٽئين باب ۾ تعليم، تربيت، استاد ۽ رهبر تي روشني وڌي وئي آهي. چوٿين باب ۾ حجاز مقدس جو سفر، پنجين باب ۾ طريقت، ڇهين باب ۾ درس تدريس، شاگردن، مدرسي ۽ مسجد، ستين باب ۾ ديني خدمات ۽ شريعت جي پابندي اٺين باب ۾ وفات، تڪفين، تدفين ۽ نائين باب ۾ مخدوم صاحب جن جي اولاد ۽ پوليئرن بابت تفصيلي تحقيق ڪري ڪتاب کي چار چنڊ لڳايا ويا آهن. حاصل هيءُ آهي ته هن ڪتاب جو هرهڪ باب پلارو ۽ برڪت پريو آهي. هيءُ ڳالهه سنڌ لاءِ نيڪ فال آهي ته مولانا قادري جن ڪتاب جي ٻارهين باب ۾ مخدوم صاحب جن جي سنڌي ۽ فارسي شاعري شامل ڪري ڪتاب جي سونهن ۾ ويتر واڌارو ڪيو آهي. ان کان سواءِ مخدوم صاحب جي هٿ اکر جو عڪس، سندن مزار مبارڪ جي منظر جو عڪس وغيره شامل ڪيا ويا آهن. ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ مڪمل ”انڊيڪس“ نهايت محنت سان الف-ب وار ترتيب سان شامل ڪيل آهي، جنهن ۾ مشهور ماڻهن، قبيلن ۽ قومن جا نالا شامل ڪيا ويا آهن.

ڪتاب ۾ علامه مخدوم محمد هاشم رحمت‌الله عليه جن جي جامع ۽ تفصيلي سوانح حيات بابرڪات بابت سوالحي خاڪو ڏنيي، سنڌ جي هڪ ديرينه اهم ۽ سخت ضرورت کي پورو ڪيو ويو آهي. ان لاءِ ڪتاب جو مصنف ۽ ناشر مبارڪباد جا مستحق آهن. ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جي عروضي شاعريءَ سان گڏ، سنڌس املهه ابيات به شامل ڪيا وڃن ها. حقيقت ۾ مخدوم صاحب جا بيت پلارا، بهتر ۽ املهه آهن، جن ۾ ڀٽائي گهوٽ رحمت‌الله عليه جن جي ڪلام واري سگهنڌ ۽ سرهاڻ، رس ۽ رهاڻ اچي ٿي، جن ۾ شاعراڻا سموريون خوبيون موجود آهن. ان کان سواءِ ڪتاب ۾ پروف جون غلطيون بهرحال کٽڪن ٿيون.

بهرحال قادري صاحب جنهن جاکوڙ ۽ جذبي هيٺ هي ڪتاب لکيو آهي، اهو تقليد ۽ جس جوڳو آهي. ڪتاب جو ملهه ۳۰ رپيا موزون آهي. ڪتاب جو ٽائيٽل به وڻندڙ ۽ جاذب آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي بوڪ اسٽال، ٽاڪ چاڙهي، حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو.

-رحيم بخش "قمر"

پیر حسام الدین راشدی اور ان کے علمی کارنامے

ننڍي کنڊ تي برٽش راڄ جو قبضو مستحڪم ۽ مڪمل ٿيندي ئي هتان جي علمي ۽ ادبي فضا پڻ مڪمل طور تي تبديل ٿي وئي. قديم ۽ فارسي طرز جي تاريخ نويسي پوري ٿي. درباري قصيده گوئي ۽ تذڪره نويسي تڪميل تي پهتي. ان سان گڏ لکڻ پڙهڻ ۽ سوچڻ جو انداز پڻ بدلجي ويو. مطلب ته جهڙيءَ ريت هتي جي سياسي فضا يڪسر ٻي ٿي وئي، ان ريت ساهتڪ ۽ اتهاسڪ چرچو پڻ اچانڪ منجي ويو. ان بدلجندڙ علمي تقاضائن ۽ گهرجن موجب، نئون علمي ڪم شروع ٿيو ۽ نوان تحقيقي رجحان واضح ٿيندا ويا. ويهين صديءَ جي پهرئين اڌ تائين هڪ طرف هندستان ۾ متعدد علمي ادارن جو بنياد پئجي چڪو هو ته، ٻئي طرف ڪجهه نالي‌ورن عالمن نئين رنگ ۽ ڍنگ سان کوجنا ۽ ريسرچ جي ڪم جو پختو بنياد وجهي ڇڏيو هو. دارالمصنفين اعظم‌ڳڙهه ۽ شبلي نعماني توڙي سيد سليمان ندوي جا نالا ان ڏس ۾ عالم آشڪار آهن. سيد صباح الدين عبدالرحمان جو نالو اعظم‌ڳڙهه سان لاڳاپيل عالمن جي سلسلي جو آخري وڏو نالو آهي. هن صاحب مسلم هندستان جي حوالي ڪتابن جو وڏو ذخيرو تيار ڪيو. بزم مملوڪيه، بزم تيموريه ۽ بزم صوفياءِ سندس عالم آشڪار تصنيفون آهن.

انگريزن جي اچڻ بعد سنڌ ۾ پڻ نون ۽ تازه دم خيالن ۽ فڪر سان ادبي ڪم جي شروعات ٿي، تاهم ان دور ۾ هتي ٿيل تحقيقي ۽ کوجنيڪ ڪم، باقي هندستان جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ معيار ۽ مقدار وارو ڏسجي ٿو. ان جا ٻه اهم سبب هئا، هڪ ته سنڌ جو پرڳڻو بمبئي سان لاڳاپيل هجڻ ڪري ڪو به اعليٰ درسگاهه پيدا نه ڪري سگهيو ۽ ٻيو ته ڪنهن به پير، مير يا صاحب ثروت دارالمصنفين يا جامعه عثمانيه جهڙا ادارا پيدا ڪرڻ ۾ نه ته دلچسپي ورتي ۽ نه وري ڪا مالي مدد مهيا ڪئي. ان دؤر ۾ جن به ماڻهن نوس علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو،

الهن اهو ڪجهه ذاتي خرچ ۽ ڪوشش سان ڪيو. اسان وٽ صحيح معنيٰ ۾ نوس علمي مطالعو ۽ تحقيقي ڪم پاڪستان ٺهڻ بعد شروع ٿيو، جڏهن سنڌي ادبي بورڊ هڪ فعال اداري جي حيثيت ۾ ڪم جي ابتدا ڪئي. هن اداري سان لاڳاپيل عالمن ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم جو ڳالهو صديون تائين وڏي احترام ۽ ادب سان ورتو ويندو.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب "پير حسام الدين راشدي اور ان کے علمي کارنامے" سنڌس هڪ دوست ۽ همعصر هندي عالم مرحوم صباح الدين عبدالرحمان جي تصنيف آهي. هو صاحب سچي چمار اعظم ڳڙهه سان لاڳاپيل رهيو. سيد حسام الدين راشدي ۽ صباح الدين مرحوم جو ادبي لاڳاپو توڙي ذاتي تعلق لڳ ڀڳ ٽيهن ورهين تي پکڙيل آهي. ان ريت ٻئي عالم ۽ اديب، هڪٻئي جي ادبي خدمتن، علمي ڪارنامن توڙي ساهتڪ رجحانن کان چڱيءَ طرح واقف هئا. جهڙيءَ ريت راشدي صاحب هن دنيا ۾ ڪيئي ڪتابن جو اثاثو ڇڏيو آهي، ان ريت پاڻ علمي دنيا ۾ دوستن احبابن جو وڏو حلقو پنيان ڇڏيائون. سندن دوستي باريءَ جو اهو دائرو لنڊن کان اعظم ڳڙهه تائين پکڙيل آهي. سيد صباح الدين عبدالرحمان جو تبصري هيٺ آيل هي مختصر ڪتاب، بنيادي طرح هڪ ليڪچر تي مبني آهي. هي ليڪچر سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز انسٽيٽيوٽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سهاري سان ٧- ڊسمبر ١٩٨٣ع تي اردو ڊڪشنري بورڊ جي عمارت ۾ منعقد ڪيو ويو. ان کان اڳ پير حسام الدين راشدي يادگار ليڪچر ڊاڪٽر اينمري شمل ٢٥- آڪٽوبر ١٩٨٢ع تي "مڪلي هلز" جي عنوان سان ڏنو. هي ليڪچر پڻ ١٩٨٣ع ۾ ساڳئي اداري ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب جي آغاز ۾ ڪراچيءَ ۾ پير صاحب سان لاڳاپيل اديبن جا تاثرات ۽ مضمون شامل ڪيل آهن. ان بعد مصنف جي پيش لفظ سان اصل ڪتاب جو آغاز ٿئي ٿو. ابتدا ۾ سيد صاحب پنهنجي ذاتي يادگيرين کي سهيڙي، راشدي مرحوم جي شخصيت بابت گفتگو ڪئي آهي، جيڪا بيحد دلچسپ ۽ جاڻ پري آهي. بعد ۾ سنڌ جي هن ناليري عالم جي ڪتابن جي لسٽ ڏني وئي آهي (ص ٢-٣). ورهاڱي کان اڳ راشدي صاحب جي تصنيف ۽ تاليف بابت، هي بزرگ عالم اڻڄاڻ ڏسجي ٿو. راشدي مرحوم جي مختلف ٻولين تي ڪيترو عبور هو، ان متعلق پاڻ لکي ٿو ته: پاڻ سنڌي، اردو ۽ فارسي ٻولين ۾ ڪتاب ايڊٽ ڪيائين يا وري لکيائين. هنن ٽن ٻولين تي ڪيس وڏي مهارت حاصل هئي. اردو زبان ڳالهائيندو ته سندس گفتگو ۾ اهي ئي روزمره وارا محاورا ۽ اصطلاحات، رواني ۽ بي تڪلفي هوندي، جا ڪنهن اهل زبان ۾ هجي ٿي. اردو لکندو ته ان جي اسلوب ۽ انداز بيان ۾ شبلي اسڪول جي جهلڪ هوندي، مگر ڪڏهن ڪڏهن سندس اردو تحرير ۾ سندس پنهنجي رنگ جو سهڻو ذائقو به ملي ٿو. پير صاحب بابت وڏيڪ لکي ٿو ته سندس تصنيف ڏسي هي سوچڻو پوي ٿو ته ڪيس ڪهڙي فن سان وڌيڪ دلچسپي هئي. تذڪراتي ادب، تاريخ يا قديم آثارن سان پيا

ري سندس ذوق الهن سيني جي خوشبوء جو مجموعو هو. ۽ واقعي هو مجموعہ عطر هو، جو ته
هن سيني علمن ۾ هن پوري دلچسپي ورتي. پير صاحب جي ابتدائي علمي سرگرمين جو سرسري ذڪر ڪرڻ بعد، مصنف اسان جي هن عالم جي ڪتابن جو مفصل جائزو پيش ڪيو آهن. اهڙو اپياس سٺ صفحن تي پکڙيل آهي. سيد صباح الدين مرحوم هرهڪ ڪتاب بابت لکندي، ان جي علمي افاديت سان گڏ پير صاحب جي انداز تحقيق، تنقيدي لکاڻي، مقدمه لکاري ۽ جاکوڙ جي جتن جو نهايت گهرائي ۽ فڪري انداز سان تجزيو پيش ڪيو آهي. هي مطالعو بلاشبہ وڏي تحقيق ۽ جاکوڙ سان تيار ڪيل آهي. هيل تائين پير صاحب بابت جيڪو ڇپيل مواد منهنجي نظر مان گذريو آهي، ان ۾ مرحوم جي سوانح جي ذاتي متعلقات تي وڌيڪ روشني وڌي وئي آهي. سندس ادبي خدمتن ۽ علمي ڪارنامن بابت، اردو زبان ۾ هي پهرين سنجيده ڪوشش قابل تعريف آهي. مرحوم راشدي صاحب جي علمي اثاثي بابت، سنڌي زبان ۾ راقم الحروف پڻ هڪ نمبر تيار ڪري چڪو آهي (مهراڻ، پير حسام الدين راشدي نمبر).

سيد صباح الدين مرحوم جي هن مختصر مگر اهم تصنيف ۾، اشاعت جون اوڻايون ڏسي تعجب ٿئي ٿو ان ڪان علاوه مصنف سنڌي زبان ڪان پڻ ناآشنا هو، ان ڪري ڪجهه کوٽ پڻ محسوس ٿئي ٿي. هي ڪتاب ڊاڪٽر رياض الاسلام ۽ ڊاڪٽر نوازعلي شوق صاحب جي نظر هيٺ ترتيب ۽ اشاعت هيٺ آيو، ان ڪري ٿوري به دلچسپي وٺڻ سان غلطين ڪان بہ بچي سگهجي ها ۽ ان کي وڌيڪ مڪمل پڻ ڪري سگهجي ها. ڪتاب جي آخر ۾ پير صاحب جي ادبي ورثي توڙي مختلف علمي ۽ ادبي ادارن سان سندن تعلق بابت، هڪ سرسري فهرست پڻ ڏنل آهي، جا پڻ اصلاح طلب آهي. هن ڪتاب ڪان اڳ پير حسام الدين مرحوم بابت، هي مواد منظر تي اچي چڪو آهي.

١- ماهنامہ قومي زبان ڪراچي، ”پير حسام الدين راشدي نمبر“ ڊسمبر ١٩٨٢ع.

٢- سہ ماهي مهراڻ ڄامشورو، ”پير حسام الدين راشدي نمبر“، ١٩٨٣/١ع. ايڊيٽ: نفيس احمد شيخ.

٣- مرتب مهتاب اڪبر راشدي، ”سووينئر“ سندالاجي ١٩٤٨ع.

سيد صباح الدين عبدالرحمان جو هي ڪتاب، ان سلسلي جي چوٿين ڪڙي آهي. ذڪر ڪيل اوڻاين جي باوجود، هي ڪتاب اميد تہ علمي حلقن ۾ مقبول ٿيندو ۽ راشدي صاحب مرحوم جي مطالعي ۾ مددگار ثابت ٿيندو. قيمت ٦٠/- رپيا مناسب آهي.

- غلام محمد لاکو

نامور سنڌي اديب ۽ ممتاز ڊرامہ نگار محترم عبدالقادر جوڻيجي کي صدارتي ايوارڊ برائي حسن ڪارڪردگي ملڻ جي خوشيءَ ۾ مهراڻ آرٽس ڪائونسل هڪ تقريب منعقد ڪئي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، جناب عبدالحميد آخوند، محترمہ مهتاب اڪبر راشدي، جناب حميد سنڌي، جناب عبدالرزاق چانڊيو، جناب عبدالقادر جوڻيجو، جناب شفيق الرحمان پراچا، جناب الياس عشقي، جناب شوڪت حسين شورو ۽ جناب گل حسن قريشي ان موقعي تي پنهنجا تاثرات بيان ڪري رهيا آهن.

(حيدرآباد ـ ١٥ سيپٽمبر ١٩٨٨ع)

ادبي خبرنامو

مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد طرفان سنڌ جي مايهناز اديب ۽ ڊرامه نگار جناب عبدالقادر جوڻيجي کي حڪومت پاڪستان طرفان صدارتي ايوارڊ براءِ حسن ڪارڪردگي (Pride of Performance) ملڻ جي خوشيءَ ۾ هڪ آجياڻو تاريخ ١٥- آڪٽوبر ١٩٨٨ع شام جو ستين بجي ڏنو ويو. هن تقريب جو خاص مهمان، نامور عالم دين علامه غلام مصطفيٰ قاسمي هو. هن موقعي تي حميد سنڌي، عبدالحميد آخوند، شوڪت شورو، مهتاب اڪبر راشدي، الياس عشقي ۽ شفيق الزمان پراچا ڊي. سي حيدرآباد پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو.

جناب آخوند صاحب پنهنجي تقرير ۾ سڀني سنڌي اديبن، شاعرن، صحافين ۽ فنڪارن کي گذارش ڪئي ته پنهنجا سڀ ويچار ۽ ساري پنهنجي قلم ۽ فن کي ملڪي خوشحالي، محبت ۽ پائيچاري لاءِ ڪم آڻين. پاڻ اديبن کي دعوت ڏنائون ته جيڪي اديب ۽ شاعر پنهنجون لکڻيون ڇپائي نٿا سگهن، اهي پنهنجون لکڻيون مون کي موڪلي ڏين يا مون سان رابطو ڪن، ته جيئن انهن جا ڪتاب ڇپرائي سگهجن. وڌيڪ چيائون ته حيدرآباد جي اديبن کي گهرجي ته هڪ رائيٽرس ڪلب جو قيام عمل ۾ آندو وڃي، جنهن ۾ پنهنجن ادبي ۽ ثقافتي لکڻين جي پروگرامن تي بحث مباحثو ڪيو وڃي.

آخر ۾ جناب عبدالقادر جوڻيجي پنهنجي تقرير ۾ هن شاندار تقريب منعقد ڪرڻ تي مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد جو ٿورو مڃيو، ۽ ناول ۽ ٽي. وي. ڊرامي جي فرق کي اجاگر ڪندي ڪيترن ئي فني نقطن جي اپٽار ڪئي. انهيءَ کان اڳ ۾ آجيان واري تقرير ڪندي عبدالرزاق چانڊئي سيڪريٽري مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد، سڀني عالمن، اديبن، فنڪارن، شاعرن ۽ صحافين جو هن تقريب ۾ اچڻ تي ٿورو مڃيو.

— ع. ر. چانڊيو

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل تازا ڪتاب

شايع ڪيل:

۱. برهانپور کے سندھي اولياء	ـ سيد راشد برهانپوري	۴۲۵	۵۰-۰۰
۲. جامع سنڌي لغات (جلد ۵، آخري)	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۹۰۰	۱۵۰-۰۰
۳. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي	ـ عبدالرسول قادري بلوچ	۱۸۲	۳۰-۰۰
۴. سائو پن يا ڪارو پنو	ـ مرزا قليچ بيگ	۳۰۰	۴۰-۰۰
۵. تاريخ طاهري (سنڌي ترجمو)	ـ اياز همايوني	۴۸۱	۸۰-۰۰

قريب اشاعت:

1. The Poetry of Shah Abd-al-Latif Dr; Durre Shahwar Syed.

۲. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي شخصيت ـ ڊاڪٽر شمس عباسي

۳. تاريخ ريگستان (۲ ڀاڱا) ـ رائچند راٺوڙ

۴. ڀرائو ٻارڪر ـ منگهارام اوجها

۵. ڪشف المحجوب مترجم: ـ ڊاڪٽر عطا محمد "حامي"

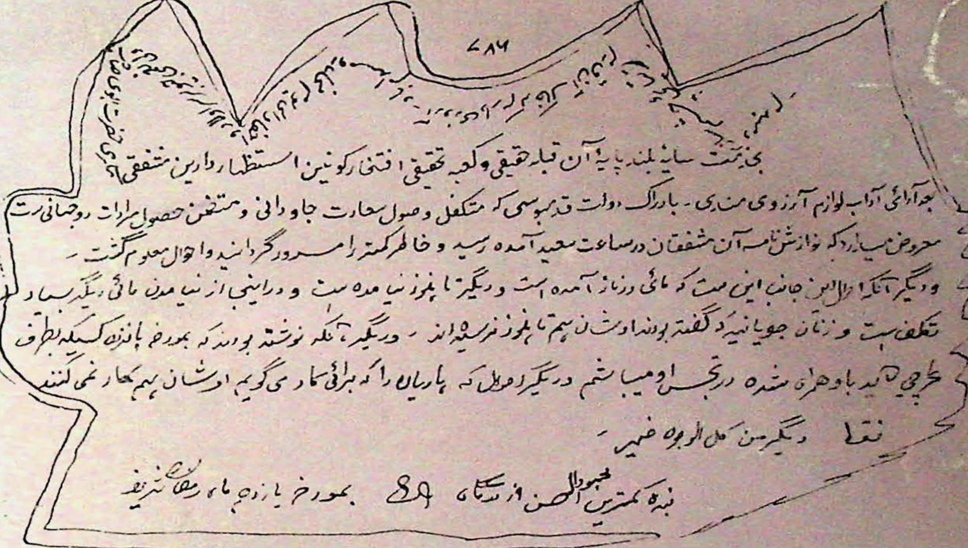

۲۸۶

بی نهمت سایه بلند پایه آن قبله حقیقی و کعبه تحقیقی افتخار کونین استظهار دارین مشفقی

بعد آرائی آداب لوازم آرزومندی. بادراک دولت قدمبوسی که متکفل وصول سعادت جاودانی و متضمن حصول مرادات دو جهانی رت

معروض میدارد که نوازش نامه آن مشفقان در ساعت سعید آمده رسید و خاطر کمترا مسرور گردانید و احوال معلوم گشت.

و دیگر آنکه از اوالیو جانب این مست که مائی و زناز آمده است و دیگر تا هنوز نیامده است و درانیجا از نیامدن مائی دیگر بسیار

تکلف است و زنان جویانیه که گفته بودند او شان هم تا هنوز نرسیده اند. و دیگر آنکه نوشته بودند که بمورخ پانزده کسیکه بطرف

[illegible] جی آید با او همراه شده در تجسس او میباشم در دیگر احوال که یاریان را که برائی کار می گویم او شان هم کار نمی کنند

فقط دیگر من کل الوجوه خیر.

بنده کمترین محمود الحسن از درگاه [illegible] بمورخ یازدهم ماه رمضان شریف

علامه مخدوم محمود الحسن صديقي رح جا هٿ اکر

علامه مخدوم محمودالحسن عرف محموداحمد رح، سجاده نشين درگاهه فضل الاهي پاٽ شريف (متوفي ٢٩- جمادي الاخر ١٣٥١ ھ/ ١٩٣٢) پنهنجي دور جو يگانو عالم، عارف ۽ روشن ضمير بزرگ هو. ابتدائي تعليم مدرسه فضل الاهي ۾ جيّد عالم دوران مخدوم علامه حاجي حسن الله صديقي کان حاصل ڪيائون. علم جي تلاش ۾ وڃي ٽونڪ شريف نڪتا، جتي مولانا حڪيم برڪات احمد وٽ سندس مدرسي ۾ رهي هڪ غريب الوطن شاگرد جي حيثيت ۾ تعليم حاصل ڪيائون. هن بزرگ عالم جي عظمت جو ڇا بيان ڪجي. جو پاڻ کي "ڪمترين" ۽ "فقير" جي لقب سان لکي ٿو. پنهنجي والد مڪرم بزرگ مخدوم محمد صالح، سجاده نشين درگاهه فضل الاهي پاٽ شريف ڏانهن سندس لکيل خط جو عکس ملاحظه ڪجي.

(اصل حبيب الله صديقي پاٽائي وٽ موجود آهي)